आदित्य प्रतिष्ठान
वर्ष : १४ / अंक : ४

आदित्यदीप

ऑक्टोबर ते डिसेंबर 2023

भारतातील प्रख्यात `शिवमंदिरे' (दीपावली विशेषांक)

भुवनेश्वर येथील ओडीशा शैलीच्या ब्रह्मेश्वर मंदिराचे द्वारी गुरूदेव
आनंदयात्रा २०२३

दीपावली अभीष्टचिंतन

LEADERS IN INTERCONNECTION TECHNOLOGY

SHOGINI TECHNOARTS PVT. LTD.

Quality Company For Printed Circuit Boards

- Manufacturing Excellence in Fabrication of Single Layer, Two Layer & Multilayer PCBs.
- Multilayer PCBs-Prototype & volumes.
- Metal Clad PCBs for LED Lighting.
- High density SMT, Fine Line Boards - 6 mil Tracks / 0.25 mm Via aholes.
- RoHS Compliance
- Top Class Testing facilities including Universal BBT with SMD Testing .
- Large Manufacturing Capacity 200,000 Sq. mtrs. per annum.
- Well equipped plant with ultra modern Machines.
- Satisfied Customers all over india & abroad.
- CAD-CAM, Prototype, Large scale production under one roof.

Quality Approvals

ISO 9001-2008 Certified & UL Approved

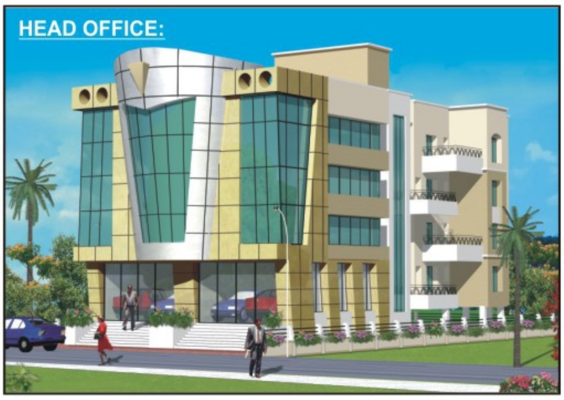

HEAD OFFICE:
"SHOGINI" S. No. 5 (P) Katraj-Dehuroad By Pass, Near Sinhagad Road Flyover, Ambegaon Budruk, Pune - 411046 (INDIA)
Tel.: +91 20 6647 1700 Fax: +91 20 6647 1714

FACTORY:
Gat No. 788, Khed - Shivapur, Taluka Haveli, Dist. Pune 412 205. (INDIA)Tel.: +91 20 6647 1800
Fax: +91 20 6647 1820

E-mail:
info@shogini.com

Visit us at:
www.shogini.com

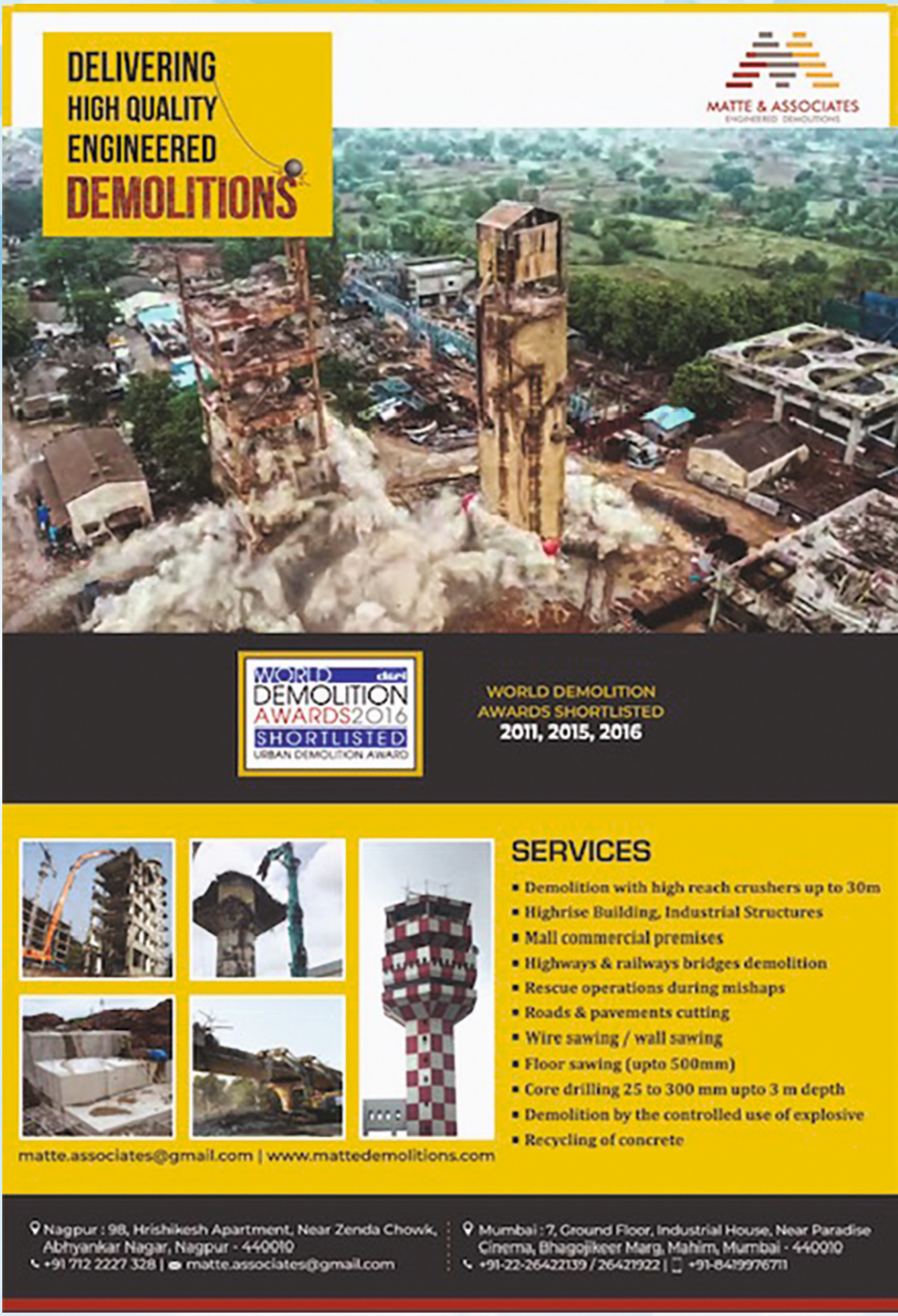

DELIVERING
HIGH QUALITY
ENGINEERED
DEMOLITIONS
MATTE & ASSOCIATES
ENGINEERED DEMOLITIONS
WORLD DEMOLITION AWARDS 2016
SHORTLISTED
URBAN DEMOLITION AWARD
WORLD DEMOLITION AWARDS SHORTLISTED
2011, 2015, 2016
SERVICES
▪ Demolition with high reach crushers up to 30m
▪ Highrise Building, Industrial Structures
▪ Mall commercial premises
▪ Highways & railways bridges demolition
▪ Rescue operations during mishaps
▪ Roads & pavements cutting
▪ Wire sawing / wall sawing
▪ Floor sawing (upto 500mm)
▪ Core drilling 25 to 300 mm upto 3 m depth
▪ Demolition by the controlled use of explosive
▪ Recycling of concrete
matte.associates@gmail.com | www.mattedemolitions.com
Nagpur : 98, Hrishikesh Apartment, Near Zenda Chowk, Abhyankar Nagar, Nagpur - 440010
+91 712 2227 328 | matte.associates@gmail.com
Mumbai : 7, Ground Floor, Industrial House, Near Paradise Cinema, Bhagojikeer Marg, Mahim, Mumbai - 440010
+91-22-26422139 / 26421922 | +91-8419976711

www.tbsbl.com
सर्वे भवन्तु सुखिनः
सर्वे सन्तु निरामयाः
समृध्दीमयाः
सर्वांना दीपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा
स्वप्नपूर्ती गृह कर्ज
घर खरेदीसाठी
रू. 1.40 कोटींपर्यंत
व्याज दर 7.5%*
उद्योगासाठी सुलभ कर्ज
रू. 25 लाखांपर्यंत
व्याजदर 8.5%*
रू. 25 लाखांपूढे
व्याजदर 9.5%*
सुखदायी वैयक्तिक कर्ज
रू. 5 लाखांपर्यंत
व्याज दर 13%*
मनोरथ वाहन कर्ज
वाहन खरेदीसाठी
100% कर्ज
व्याज दर 7.75%*
सोने तारण कर्ज
रू. 25 लाखांपर्यंत
व्याज दर 7.95%*
ज्ञानवर्धिनी (शैक्षणिक कर्ज)
व्याज दर 8.50%*
NSC, KVP, LIC यावर कर्ज
व्याज दर 8.75%*
मुदत 666 दिवस
ठेवींवर आकर्षक व्याजदर
ज्येष्ठ नागरिक 7.5% द.सा.द.शे.
सर्वसामान्य 7% द.सा.द.शे.
व्याजदर 3 ऑगस्ट, 2023 पासून लागू
ठाणे भारत सहकारी बँक लि.
शेड्यूल्ड बँक
केंद्रीय कार्यालय : सहयोग मंदिर, सहयोग मंदिर पथ, घंटाळी, ठाणे - 400602. फोन : 2544 7816 / 2540 8076
सारथी
अटी लागू

गुरुवर्य विद्यावाचस्पती मा. शंकर अभ्यंकर यांच्या प्रमुख उपस्थितीत 'ब्राह्मण रत्ने' ग्रंथ प्रकाशन सोहळा दि. २९/१०/२०२३ रोजी पुणे येथे संपन्न

राष्ट्रकार्यासाठी समर्पित 'महाराष्ट्रीय' ब्राह्मण

ब्राह्मण रत्ने

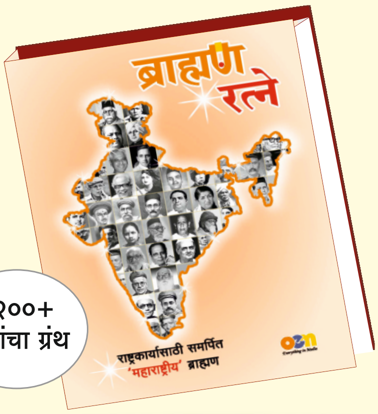

१२००+ पानांचा ग्रंथ

ग्रंथाची किंमत

रु. २०००/-

कुरिअर खर्चासहित

विविध क्षेत्रांमधील

७००+ कर्तृत्ववान

दिवंगत महनीय ब्राह्मण व्यक्तींचा

समावेश असलेला चरित्रकोश ग्रंथ

ग्रंथ खरेदीसाठी

क्यूआर कोड स्कॅन करा आणि पेमेंट करा.

Or Pay to VPA

OEMPL421@TJSB

OEM EKVIRA MEDIA PVT LTD

पेमेंट डिटेल्स व तुमचे नाव ८८०५९८१६७३ या नंबरवर पाठवा.

SCON
HOUSING
30 YEARS OF SOLID CONSTRUCTION
WISHES YOU
AND YOUR FAMILY A VERY
HAPPY
DIWALI
"THE FESTIVAL OF LIGHT,
PROSPERITY & HAPPINESS"
SHYAM TEKALE & ASSOCIATES

ऑक्टोबर ते डिसेंबर २०२३ (दीपावली विशेषांक) शके १९४५

"आपुल्या पुरुषार्थवैभवें । बहुतांस सुखी करावें ।।"

आदित्यदीप

कार्यकारी संपादक
सौ. अपर्णा अभ्यंकर

(आदित्य प्रतिष्ठानचे वार्तापत्र)

संस्थापक-संपादक
गुरुदेव शंकर अभ्यंकर

वर्ष : १४ अंक : ४

दीपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा!

भारतातील प्रख्यात 'शिवमंदिर' (दीपावली विशेषांक)

अनुक्रमणिका

* संपादकीय – 'शिवस्वरूप' – सौ. अपर्णा शंकर अभ्यंकर ३
* बहुतांचि अंतरे ६
* विशेष ८
* १७ वी आनंदयात्रा - एक अविस्मरणीय अनुभव – श्री. सुरेश लिमये १०
* भारतातील प्रसिद्ध बारा ज्योतिर्लिंगे १३
* पञ्चशिवतत्त्व मंदिरे ४५
* उत्तर भारतातील प्रमुख शिवमंदिरे ५५
* दक्षिण भारतातील प्रमुख शिवमंदिरे ७३
* श्रद्धांजली - वै. बाबामहाराज सातारकर / श्रीमती रत्नप्रभा भालचंद्र जोशी ११०

प्रकाशक, मुद्रक, मालक : **सौ. अपर्णा शंकर अभ्यंकर** (कार्यकारी विश्वस्त - आदित्य प्रतिष्ठान)
४/१५, वेदान्तनगरी सोसायटी, कर्वेनगर, पुणे-४११ ०५२
संपादक : **सौ. अपर्णा शंकर अभ्यंकर** यांनी हे त्रैमासिक
४/१५, वेदान्तनगरी सोसायटी, कर्वेनगर, पुणे-४११ ०५२ येथून प्रसिद्ध केले.
सहसंपादिका : **सौ. रश्मी अरुण तुळजापूरकर, सौ. सुलभा श्रीकांत आठवले**
REGISTERED : RNI No. MAHMAR / 2010 / 31595

आनंदवार्ता

गुरुदेव शंकर अभ्यंकर यांना

महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक संस्थेकडून
शङ्कर रामायण (अरण्यकाण्ड)
या ग्रंथासाठी
कीर्तन संजीवनी पुष्पलता रानडे
पारितोषिक

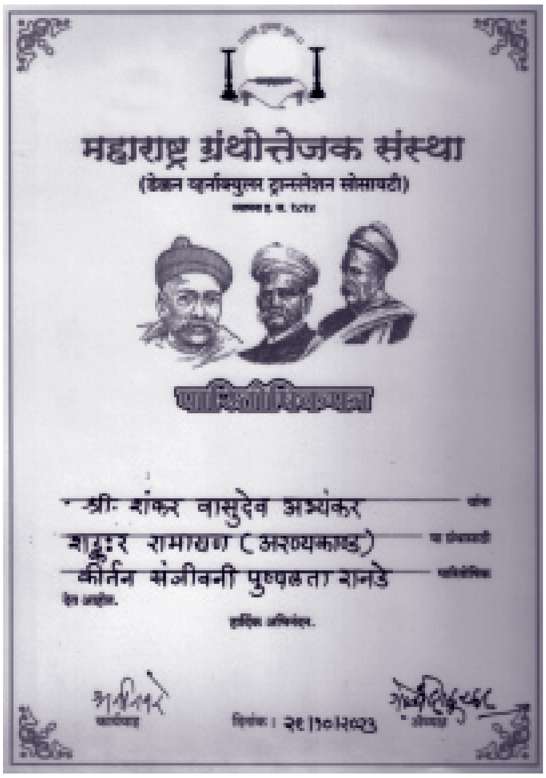

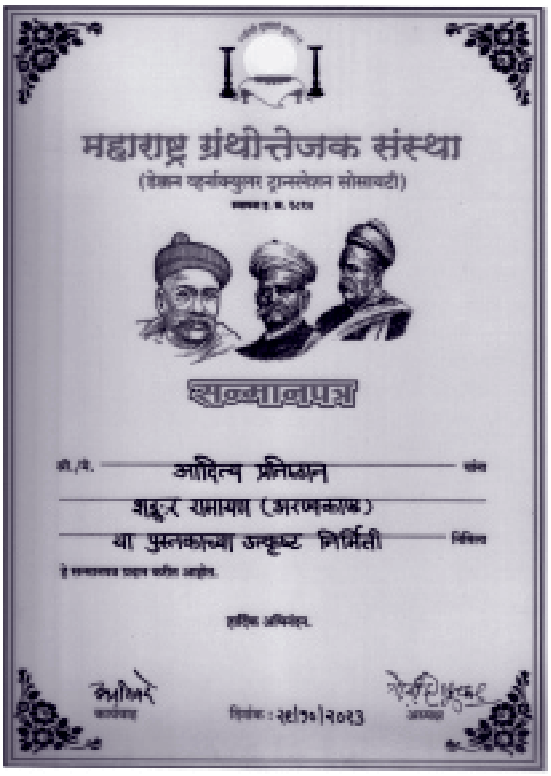

आदित्य प्रतिष्ठानला

महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक संस्थेकडून
शङ्कर रामायण (अरण्यकाण्ड)
या ग्रंथाच्या उत्कृष्ट
निर्मितीसाठी सन्मान पत्र

संपादकीय

'शिवस्वरूप'
'शिवमंदिर' विशेषांकाच्या निमित्ताने

– सौ. अपर्णा शंकर अभ्यंकर

आदि शंकराचार्यांनी ज्या शिवतत्त्वाचे वर्णन 'चिदानंद रूप: शिवोऽहं शिवोऽहं ।' असे केले आहे तो शिव अद्भुत आहे. भारतात शिवाची मंदिरे सर्वाधिक आहेत. हिमालयातील केदारनाथापासून दक्षिणेतील रामेश्वरापर्यंत, पश्चिमेला सोमनाथापासून पूर्वेला लिंगराजापर्यंत अवघा शिवच आहे. शिव चा अर्थ आहे कल्याणकारी. मंगल करणारा! मानवी जीवनाला परममंगल अर्थ प्राप्त करून देणाऱ्या तत्त्वाला 'भगवान् शिव' असे जनमानसाने म्हटले आहे.

या शिवाने अवघी भारतीय संस्कृती व्यापून टाकली आहे. व्याकरणासारखी शास्त्रे, नाट्यासारख्या कला, योगासारखे आत्मोन्नतीचे मार्ग- सर्व काही शिवापासूनच निर्माण झाले आहे. शिव-शक्ती हे संपूर्ण मानवी विश्वाचे आद्य माता-पिता आहेत.

'शिव' देवतेची रूपे – सदाशिव, शिव, अर्धनारीश्वर, शंकर, महेश्वर, पञ्चानन, नीलकण्ठ, पशुपती, महामृत्युञ्जय, दक्षिणामूर्ती इत्यादी सर्व रूपे एकाच महन्मंगल चैतन्याची आहेत. वेदापासून पुराणांपर्यंत शिवाची महती सानंद गायलेली आहे. 'ॐ नम: शिवाय' या पवित्र मन्त्राच्या घोषाने भारतातील नद्यांचे काठ आणि मंदिरांचे गाभारे निरंतर निनादले आहेत. नाथ पंथाचा आदिनाथ म्हणजे शिवच होय. विष्णूप्रमाणे अपार लोकमान्यता लाभलेले दैवत शिव हेच आहे. बारा ज्योतिर्लिङ्गे म्हणजे भारताचे सांस्कृतिक वैभव आहे.

शिव देवतेचे तत्त्वरूप मोहेंजोदडो आणि हडप्पा संस्कृतीपासून उत्क्रान्त होत आले आहे. हिंदूधर्म आणि संस्कृतीला शिवाच्या विराट रूपाने व्यापून टाकले आहे.

भारतीय जनमानसाला सर्व जग जसे विष्णुमय वाटते तसे शिवमयही वाटते. परमात्म्याविषयी आत्यंतिक प्रीतीचा प्रकाश आपल्या अंत:करणात पडल्यावर त्या प्रकाशातच आपल्याला साक्षात्कार होतो तो 'चिदानंद रूप: शिवोऽहं शिवोऽहम्' या अनुभूतीचा. भारतीय साधन परंपरेतील शैव आणि वैष्णव हे दोन प्रवाह सनातन असले तरी आध्यात्मिकदृष्ट्या एकाच परमतत्त्वाची अनुभूती म्हणजेच हरिहरैक्याची ग्वाही देणारे आहेत. 'रुद्रश्च परमोविष्णु: विष्णुश्च परम: शिव: ।।' असे पुराणकारांनी आत्मप्रत्ययाने सांगितले आहे.

परंतु ज्यांच्या परिणत प्रतिभेला शिवकृपेचा स्पर्श झालेला होता अशा अनेक कलावंतांनी भारताचे कलाजीवनही प्राचीन काळापासून समृद्ध करीत आणले आहे. कविकुलगुरू कालिदास, भवभूती यासारख्या शब्दसृष्टीच्या प्रणेत्यांना निर्मितीच्या कार्यात शिवशक्तीच प्रेरक ठरली होती. **चिदम्बरम् (आकाशतत्त्व), जम्बुकेश्वर (जलतत्त्व), अरुणाचलेश्वर (अग्नितत्त्व), कालहस्तीश्वर (वायूतत्त्व), एकांबरेश्वर (पृथ्वीतत्त्व) अशी पंचतत्त्व शिव मंदिरे, तंजाऊरचे बृहदीश्वर मंदिर, खजुराहोचे कंदारिया महादेव मंदिर, भुवनेश्वरचे**

लिंगराजमंदिर, रामेश्वरचे रामेश्वरमंदिर, वेरूळ-अजंठा येथील शिल्पकलायुक्त कैलासलेणे, घारापुरीची त्रिमुखी महेशमूर्ती, इत्यादी शिवमूर्ती आणि शिवालये पाहिल्यानंतर या शिल्पकारांना आणि स्थापत्यशास्त्रज्ञांना शिवाचाच आशीर्वाद प्राप्त झालेला असावा, अन्यथा हे भव्यत्व आणि दिव्यत्व साकार होणे शक्य नाही, असेच वाटू लागते. अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य पणाला लागते तेथे एकापरीने शिवतत्त्वाचीच आराधना चाललेली असते. विश्वाला व्यक्तरूप देण्याचे सामर्थ्य असलेल्या वर्णांना सूत्रबद्ध करताना आद्य वैयाकरणी पाणिनीला शिवाच्या डमरूतून नाद ऐकू आले असे म्हणतात, त्याचे रहस्य हेच आहे. भारतीय नृत्य आणि नाट्यपरंपरेत तर 'नटराज' म्हणून शिवालाच सर्वप्रथम वंदन केले जाते. भारतीय षड्‌दर्शनांच्या रूपाने तत्त्वमंथन करणाऱ्या तत्त्ववेत्यांतील वैशेषिक दर्शनाचा निर्माता 'कणाद' आणि न्यायदर्शनाचा भाष्यकार 'भारद्वाज' यांच्या तत्त्वदृष्टीला शिवकृपाच प्रेरक झालेली होती.

शिवाने मानवी जीवनात 'सत्यं-शिवं-सुंदरम्' या तत्त्वत्रयीचे सामरस्य निर्माण केले आहे.

शिव हा अखिल भारतात सर्व जातीजमातींना पूज्य असा महादेव आहे.

वैदिक कालापासूनची शिवरूपे व मूर्ती – वैदिक आर्यांना पूजनीय होता तो महारुद्र. अथर्ववेदातील देवतांची विकासप्रक्रिया हळूहळू वाढत गेली आणि तिच्यातूनच शेवटी पौराणिक शिवाचे स्वरूप पूर्णपणे विकसित झाले.

जेव्हा मूर्ती आणि मंदिरे यांची निर्मिती झाली नव्हती, अशा त्या प्राचीन काळी लोक आपापल्या उपास्याची पूजा कोणत्या तरी प्रतीकाच्या आधारे करीत. ही प्रतीके मुख्यत्वे पाषाणाची असत. उपासक आपल्या प्रतीकाला विशिष्ट आकार देत आणि त्याला पूजोपचार समर्पीत. त्यात लिंगाच्या आकाराचा पाषाण हे शिवाचे प्रतीक ठरले.

रामायणात रुद्राचे हे शिवरूप विशेष दृढ व सर्वसंमत झाले. रामायणात शिवाचे आणखी एक वैशिष्ट्य दिसते, ते असे- शिवाची उपासना केवळ मानवच करीत नसून, देव आणि दानवही ती करतात. **देव, मानव, दानव या सर्वांचा ईश्वर शिव आहे.** रावण हा दैत्य परम शिवभक्त होता. बाणासुरासारख्या अनेक दैत्य-दानवांनी शिवासाठी उग्र तप करून त्याच्याकडून वरदान मिळवले.

शिवाचा योगदर्शनाशी जो संबंध आहे तोही त्याच्या दार्शनिक रूपाचेच एक अंग आहे. 'शिव हा योग्यांचा परम पुरुष आहे, तो स्वत: महायोगी आहे,' असे महाभारतात म्हटले आहे.

महाभारतातल्या या लोकप्रिय शिवाचे वर्णन पुष्पदंताने संक्षेपात केले आहे, ते असे–

'श्मशानेष्वाक्रीडा स्मरहर पिशाचा: सहचरा:
चिताभस्मालेप: स्रगपि नृकरोटीपरिकर: ।
अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं
तथापि स्मर्तृणां वरद परमं मङ्गलमसि ॥'

'हे मदनदहना, शंकरा! तुझा निवास स्मशानात आहे. तुझ्या भोवती भूत-पिशाचांचा गराडा आहे. तुझ्या हाती नरकपाल आहे. गळ्यात नररुंडांच्या माळा आहेत. अंगाला चिताभस्माचा लेप आहे. असा तू सर्वार्थी अमंगळ, पण भक्तांचे मात्र तू सदैव मंगल करतोस.'

शिवाचे हे कापालिक रूप होय.

कालिदासाने आपल्या नाटकातील मंगलाचरणात आणि नांदीत शिवाची जी स्तुती केली आहे त्यातून शिवाच्या परमोच्च अशा दार्शनिक स्वरूपाचा प्रत्यय येतो. त्यांनी शिवाला परमेश्वर असे म्हटले असून शिव-पार्वतीची एकत्र स्तुती केली आहे. शिव-पार्वतीला त्यांनी माता-पिता असे म्हटले आहे.

शिवकथांचा सांगोपांग विकास पुराणांच्या काळात झाला. त्रिपुरदाह, दक्षयज्ञविध्वंस, विषप्राशन, मदनदहन, अंधकासुरवध, लिंगोत्पत्तिकथा या त्यातील महत्त्वाच्या कथा.

इ. स. च्या ५ व्या शतकापासून १३ व्या शतकापर्यंतचा प्रदीर्घ कालखंड हा पुराणांच्या

अभिवृद्धीचा काळ समजला जातो. या कालात शिवप्रतिमा आणि लिंगप्रतिमा देशभर विपुल प्रमाणात घडवल्या गेल्या.

दक्षिणामूर्ती (ज्ञानाची), कल्याणसुंदरमूर्ती (मांगल्याची), अर्धनारीश्वरमूर्ती (समन्वयाची), नटराजमूर्ती (विश्वात्मक चैतन्याची), हरिहरमूर्ती (हरिहर संगमाची) या शिवाच्या मूर्ती प्रसिद्ध आहेत.

पंचमुख शिव – शिवाला पंचमुख मानलेले असून त्या पाच मुखांची नावे अशी– अघोर, ईशान, तत्पुरुष, वामदेव, सद्योजात.

महत्त्वाची शिवमंदिरे – भारतामध्ये आसेतु हिमाचल पसरलेली अनेक शिवमंदिरे आहेत. यातील काशी हे पवित्रतम शैव क्षेत्र आहे. कामरूपाला (आसाम) महापीठस्थान म्हटले जाते. कालहस्ती हे आंध्र प्रदेशातील प्रसिद्ध शैव क्षेत्र आहे. तिरुवडमरुदूर, तिरुवण्णामलै, तिरुवारुर, तिरुवैयारु, तिरुवोरिमुर ही दक्षिणेकडील प्रसिद्ध शैव क्षेत्रे होत. त्रिचुर हे परशुरामांनी बांधलेले मंदिर आहे. शंकराचार्यांच्या मातापित्यांनी येथे अनुष्ठान केले. त्रिलोकनाथ हे कुलू खोऱ्यातील एक शैव क्षेत्र आहे. नेपाळमधील पशुपतिनाथ हे प्रसिद्ध शिवस्थान आहे. आंध्र प्रदेशातील महानंदी हे प्रसिद्ध शिवस्थान, बिहारमधील 'वासुकिनाथ' (याला काहीजण बारा ज्योतिर्लिंगापैकी एक मानतात), गोमंतकातील मंगेश (एक वैभवशाली स्थान) ही प्रसिद्ध शिवस्थाने आहेत. अमरनाथ हे जम्मू-काश्मीर राज्यातील प्रसिद्ध शिवक्षेत्र आहे. पंजाबातील कर्नाल जिल्ह्यात सरस्वतीच्या काठी असलेले 'स्थाणुतीर्थ' हे प्राचीन शिवस्थान मानले जाते. कर्नाटकातील शिमोगा जिल्ह्यात 'हरिहर' हे पुण्यक्षेत्र आहे. गुजराथेतील 'हाटकेश्वर' हे शंकराच्या तीन मुख्यलिंगांपैकी एक आहे. 'कैलास' हे हिमालयातील परमपवित्र तीर्थस्थान आहे. महाराष्ट्रातील शैव संप्रदायी लेण्यांचे 'घारापुरी' हे प्रसिद्ध स्थळ आहे. याशिवाय भारतातील बारा शिवस्थाने प्रख्यात ज्योतिर्लिंगे म्हणून ओळखली जातात. संपूर्ण भारत म्हणजे शिवालयच आहे.

अशा या भव्य स्वरूपाच्या शिवशंकराच्या काही अलौकिक, प्रसिद्ध व महत्त्वाच्या शिवमंदिरांचा परिचय करून देण्यासाठी हा 'शिवमंदिर' विशेषांक दीपावलीच्या शुभ मुहूर्तावर आम्ही वाचकांच्या हाती देत आहोत.

विशेष कार्यक्रम – आपणा सर्वांना ज्ञात आहे की आता आदित्य प्रतिष्ठानचे प्रधान कार्यालय कर्वेनगर येथील 'पसायदान' या भव्य तीन मजली नूतन वास्तूमध्ये स्थलांतरित झाले आहे. पहिल्या मजल्यावर प्रतिष्ठानचे प्रधान कार्यालय. दुसऱ्या मजल्यावर प्रतिष्ठानचे ग्रंथालय व तिसऱ्या मजल्यावर सुसज्ज असे वातानुकूलित सभागृह. अशी वास्तूची संरचना आहे. तसेच वास्तूला व सर्वच परिसराला अधिष्ठान म्हणून श्रीगणेशाचे छोटेसे पण देखणे मंदिर आता तयार झाले आहे.

या मंदिरामध्ये श्रीगणेशाची प्रतिष्ठापना दि. २७ डिसेंबर २०२३ रोजी होणार आहे. दि. २५ व २६ डिसेंबर या दिवशी प्रतिष्ठापने आधीचे सर्व शास्त्रशुद्ध विधी संपन्न होणार आहेत. गणरायांच्या आगमनाचा मोठा सोहळा करावयाचा हे निश्चित झाले आहे. त्यादृष्टीने विविध कामांच्या समित्या गुरुदेवांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार झाल्या असून सत्कार्यास प्रारंभ झाला आहे. तरी या कार्यक्रमासाठी आपणा सर्वांना आग्रहाचे निमंत्रण देते.

'दीपावली'च्या हार्दिक शुभेच्छा!

महाराष्ट्राचा पुनश्च भाग्योदय होऊन सर्व प्रजाजन सुखात नांदावेत, हीच परमेश्वराच्या चरणी प्रार्थना.

* * *

बहुतांचि अंतरे

आदित्यदीपचा हा अंक 'शिवमंदिर विशेषांक' आहे म्हणून यू-ट्यूबवरील गुरुदेवांच्या 'महारुद्र' प्रवचनमालेवरील निवडक प्रतिक्रिया–

***आजच** Subscribe **करा** YouTube : Aditya Pratishthan*

(संकलन : श्रीकांत आठवले)

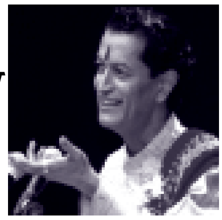

अप्रतिम! गुरुदेव तुमच्या मुखातून निघणारी अमृतवाणी म्हणजे आमच्यासाठी अमृत मेजवानीच आहे. ***– श्री. किरण कारंडे***

अप्रतिम! अभ्यासपूर्ण विवेचन, धन्य धन्य झाले सर्व श्रोते... ***– श्री. संदीप परदेशी***

अतिशय मधुर, रसाळ, आणि सतत मार्गदर्शक अशी ही प्रवचनमाला आहे. आदित्य प्रतिष्ठानचे खूप धन्यवाद!

– श्री. नरेन्द्र आपटे

आपली प्रवचनं ऐकणं ही पर्वणी आहे. मिरजेतील कृष्णेश्वर मंदिरातील देवे आम्हीही ऐकलेत; पण खूपच लहान होतो आम्ही. आमच्या मिरजेतील तुम्ही आहात याचा अभिमान वाटतो.

– वैशाली खरे

मला वाटते मागच्या जन्मीचे आणि या जन्मीचे काहीतरी खूप पुण्य आहे आमचे म्हणून हे ऐकत आहोत... 'बहुत सुकृताची जोडी, म्हणून विठ्ठली आवडी..' अशी ऐकण्याची इच्छा होणे हे सुद्धा काही सहज होत नाही. मोबाईल या साधनाचा इतका चांगला अन्य उपयोग होऊ शकत नाही... आदित्य प्रतिष्ठानला खूप धन्यवाद... गुरुजींची प्रवचनमाला आम्हाला ऐकायला मिळत आहे... गुरुजी तुमचे आभार. कोटी कोटी प्रणाम...

– नेहा कुलकर्णी

रुद्रातील प्रत्येक शब्दाचा अर्थ खूप छान उलगडून सांगितला आहे. खूप नवीन माहिती मिळते आहे. ***– शुभदा बर्वे***

खूप सुंदर गुरुजी, तुम्हाला पुन्हा पुन्हा नमस्कार. 'नमो पार्वते पतये हर हर महादेव!'

– सत्यजीत झेंडे

गुरुदेवांचे आणि आदित्य प्रतिष्ठान यांचे उपकार आहेत... सातत्याने असा अमूल्य ठेवा उपलब्ध करून देत असतात.

– योगी

नमस्कार, बाप रे, सगळ्या विषयांवर प्रभुत्व! ग्रेट! आपण तिसऱ्या भागात चातुर्वर्ण्य, चार वेद ह्याचे महत्त्व सांगितले आहे. अप्रतिम!

– उमा लेले

*(आपल्या सर्व आशंकांची उत्तरे आदित्य प्रतिष्ठान प्रकाशित हिंदू धर्म संस्कृति ग्रंथमाला (१४ पुस्तके) यात आहेत. **– संपादक**)*

१४+ कोटी लोकसंख्या असलेल्या महाराष्ट्रातील फक्त २६ हजार लोकांनी हे ऐकावं हे खूप खेदकारी आहे. हे प्रवचन नवीन पिढीने ऐकावे याच्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. गुरुवर्य शंकर अभ्यंकर यांना माझा साष्टांग नमस्कार. ***– रोहित देशपांडे***

*(आता 'महारुद्र' प्रवचनमालेची श्रोतेसंख्या ३ लाखाच्या पुढे आणि सर्व प्रवचनांची श्रोतेसंख्या ९५,४०,६४८ (दि.१७-११-२०२३ रोजी दुपारी १२.३० पर्यंत) गेली आहे. **– संपादक**)*

वाचस्पती गुरुदेव! आपले निरूपण अप्रतिम व दाखले उत्कृष्ट असतात.

– अर्चना मुळे

ही महारुद्र प्रवचन शृंखला श्रवण केल्यानंतर रुद्र म्हणजे काहीतरी महाभयंकर अशी बालवयापासूनच असलेली भीती नष्ट झाली. गुरुवर्यांनी प्रासादिक वाणीने 'असि त्वम तत्' बोध करून दिला.

– विजय कुलकर्णी

वाचस्पतींची वाचा, तोड नाही. केवढे ज्ञान! तेथे कर माझे जुळती!

– निशिगंधा लेले

आदरणीय गुरुदेव शंकर अभ्यंकर आणि
सौ. अपर्णाताई अभ्यंकर
यांना सा. नमस्कार,

आपला व माझा परिचय नाही; पण यू-ट्युबद्वारे जी प्रवचने ऐकली त्यामुळे आपल्याला पत्र लिहून मनोगत व्यक्त करण्याचे धारिष्ट्य करीत आहे. अलौकिक धारणाशक्ती, पूर्वसुकृत तसेच अध्यात्माची विशेषत: हिंदू धर्म व संस्कृती याची आवड व त्या आवडीमुळे प्रत्येक विषयाचा गाढा अभ्यास, प्रत्येक बाबतीत विषयाच्या मूळापर्यंत जाण्याची जिज्ञासुवृत्ती व त्यासाठी आपण करीत असलेले प्रयत्न या सगळ्याला एकच शब्द तो म्हणजे- अतुलनीय.

आपल्या रसाळ वाणीतून आपली प्रवचने आम्हाला घरबसल्या ऐकायला मिळणे हे ही आमचे महाभाग्य. मी अनेक शारीरिक शस्त्रक्रिया झालेली वृद्ध स्त्री असून, वृद्धाश्रमात राहते. त्यामुळे आपली प्रवचने प्रत्यक्ष येऊन ऐकू शकत नाही. तसेच ग्रंथांचे वाचन करणेही शक्य होत नाही. माझ्यासारख्या अनेक वृद्धांची सोय माझ्या सद्गुरूंनी आपल्याद्वारे केली त्याबाबत त्यांच्या चरणी कृतज्ञता.

आपला वैदिक सनातन धर्म, आपली हिंदू धर्म संस्कृती, अमृततुल्य असे आपले संत वाङ्मय आजच्या कलियुगातील महाराष्ट्राचे जे राजकारण, समाजकारण चालले आहे, जी भोगवादी संस्कृती बळावत चालली आहे. ती अतिशय मन विषण्ण करणारी आहे. यात हिंदू व विशेषत: मराठी माणसाचे अंतरंग पालटण्याचे, भोगवादाकडून मूळ संस्कारांकडे वळविण्याचे कार्य, आपले संत व त्यांचे वाङ्मय, त्यावरील प्रवचने, ही एक प्रकारे हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन करत आहेत. त्यासाठी आपले आम्हा मराठी माणसांवर केलेले अमूल्य उपकारच आहेत.

संत ज्ञानेश्वर माउलींनी अनुभवामृत ग्रंथ लिहिला पण आपण आम्हाला प्रत्यक्ष अमृतानुभव दिला. आधिदैविक, आधिभौतिक व आध्यात्मिक भोग याबाबतची माहिती जी आतापर्यंत कोठेही मिळाली नव्हती, ती प्रवचनातून मिळाली. धन्यवाद!

— श्रीमती देवयानी विजय गाडगीळ

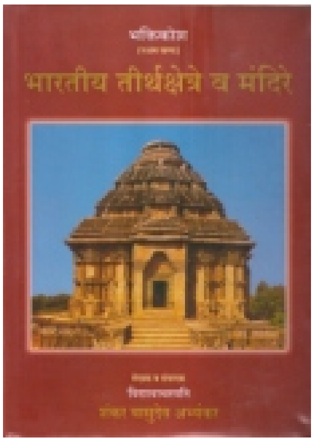

प्रचंड सवलतीत उपलब्ध

भारतीय तीर्थक्षेत्रे व मंदिरे

रु. ५०००/- चा ग्रंथ
(डबल डेमी पृष्ठे १४२४
+ रंगीत चित्रे पृष्ठे १६)
केवळ ९९९/- रुपयात!
आजच विकत घ्या!

SCAN & PAY

विशेष

ब्राह्मण जागृती सेवा संघाचा 'समाजभूषण पुरस्कार' गुरुदेव शंकर अभ्यंकर यांना दि.९ ऑक्टोबर २०२३ रोजी करवीर पीठाचे प.पू. शंकराचार्य विद्यानृसिंहभारती महाराज यांच्या शुभहस्ते प्रदान करण्यात आला. ब्राह्मण समाजाने संघटित होऊन सत्त्व टिकवण्यासाठी आणि चांगल्याची रेघ मोठी करण्यासाठी धर्माधिष्ठित लोकांची एकजूट केली पाहिजे असे गुरुदेवांनी सांगितले.

गुरुदेव शंकर अभ्यंकर यांच्या शुभहस्ते

आम्ही सारे ब्राह्मण प्रकाशित 'ब्राह्मण रत्ने' ग्रंथाचे प्रकाशन

दि. २९-१०-२०२३ रोजी पुणे येथे संपन्न झाले. ब्राह्मणांनी जगामध्ये भारताला देवघर बनवण्यासाठी अखंड यत्न केले. 'आम्ही सारे' नसून 'आपण सारे ब्राह्मण' मिळून देशाला वैभवाप्रत नेऊ, असे गुरुदेव म्हणाले.

या ग्रंथामध्ये ७२४ कर्तृत्ववान दिवंगत ब्राह्मण श्रेष्ठांचा परिचय दिला आहे. हा मोठा कोश तयार झाला असून तो पुढील कित्येक पिढ्यांना प्रेरणादायी ठरेल.

आदित्य प्रतिष्ठान, सैनिकांच्या सहवासात!

यावर्षी आदित्य प्रतिष्ठानने एक वेगळा उपक्रम योजला. प्रतिष्ठानच्या वतीने पुणे येथील QMTI संस्थेमध्ये राहणाऱ्या १५० दिव्यांग सैनिक व त्यांच्या कुटुंबियांना दिवाळी फराळ व भेटवस्तू द्यायचे ठरले. त्याप्रमाणे सर्व आदित्यव्रती उत्साहाने सहभागी झाले आणि सर्वांनी आपापले योगदान प्रतिष्ठानकडे जमा केले.

दि. ८ नोव्हेंबरला दिवाळीची सुरुवात QMTI येथील सैनिकांच्या सहवासात फार उत्साहपूर्ण झाली. या संस्थेचे गीत अतिशय उत्साहवर्धक आहे. सैनिकांचा जोश, उत्साह, टाळ्या इतक्या आवेशपूर्ण होत्या की आपण फार मिळमिळीत जीवन जगतो असे वाटले. 'भारत माता की जय'चा उद्‌घोष जोपर्यंत आहे तोपर्यंत आपल्या देशाला क्षती नाही.

गुरुदेव आणि २०-२५ आदित्यव्रती यांनी कारगील हॉलमध्ये ३.३० वाजता प्रवेश केला. परिचय सत्कार झाल्यावर भारतीय वीर जवानांच्या तेजस्वी कथा पाऊण तास सांगून गुरुदेवांनी सर्वांना मंत्रमुग्ध केले. कॅप्टन चितळे, लेफ्टनंट जनरल नवाथे हे सैन्यातील आपले प्रतिनिधी खूप उत्साहात होते. आदित्य अभ्यंकरांनी 'मेरी माटी मेरा देश'ची माहिती सांगितली. नंतर जितेन्द्र अभ्यंकरांनी पूर्ण वन्दे मातरम् म्हटले. नंतर प्रातिनिधिक स्वरूपात ५ जणांना गुरुदेवांनी भेटवस्तू दिल्या. १५० जणांना फराळ व भेटवस्तू देऊन आदित्य प्रतिष्ठानने वीर जवानांचे प्रती कृतज्ञता व्यक्त केली. कार्यक्रम अतिशय हृद्य झाला.

– सौ. अपर्णा शंकर अभ्यंकर

आदित्य प्रतिष्ठान आयोजित
१७ वी आनंदयात्रा एक अविस्मरणीय अनुभव
भुवनेश्वर-पुरी-कोणार्क

(दि. २९-९-२०२३ ते ५-१०-२०२३)

– श्री. सुरेश लिमये

आदित्य प्रतिष्ठान आयोजित आनंदयात्रा म्हणजे आनंदयात्रींसाठी आनंदाची आणि ज्ञानाची पर्वणीच असते. कारण या यात्रेत गुरुदेव अभ्यंकरांचा सहवास, मार्गदर्शन आणि प्रवचने यांचा पारमार्थिक लाभ यात्रेकरूंना मिळतो. नवीन संदर्भ, इतिहास कळणार असतो. शिवाय यात्रेकरूही शिस्तप्रिय आणि ज्ञानोत्सुक असतात. त्यामुळे यात्रेचा आनंद काही वेगळाच असतो. सर्वचजण अशी यात्रा कधी ठरते याची आतुरतेने वाट पाहातात. करोना, लॉकडाउन यामुळे २०२०-२२ या काळात यात्रा होऊ शकली नव्हती. तो योग ऑक्टोबर २३ मध्ये आला. यात्रेचे असे नियोजन कळताच १०-१२ दिवसातच आरक्षण पूर्ण झाले. यावरूनच सर्वांची उत्सुकता आणि गोडी दिसून आली.

यात्रा २९/०९/२३ ते ५/१०/२३ (सहा रात्री /सात दिवस) या काळात संपन्न झाली. यात्रेचे व्यवस्थापन मे. अन्विशा ट्रॅव्हल्सचे विशाल येवले यांनी केले. यात्रेत एकूण ११५ श्रद्धेय सहभागी होते. १० जणांचा अपवाद वगळता आलेले सगळे ज्येष्ठच होते. वय ६० ते ९० या वयोगटाचे ज्येष्ठ तरुण! परंतु प्रतिष्ठानचे ८ तरुण गटप्रमुख आणि अन्विशा ट्रॅव्हल्सचे श्री. विशाल येवले व त्यांचे चार सहकारी यांनी स्थल दर्शनाबरोबर सर्वांना यात्रा समाधानाने, आनंदाने उपभोगण्याचा वेगळाच आनंद दिला.

पुणे-मुंबई-भुवनेश्वर व परत हा प्रवास विमानाचा झाला. भुवनेश्वरला पंचतारांकित हॉटेल स्वास्ति प्रिमियममध्ये आम्ही दोन दिवस थांबलो. ता. २९ ला संध्याकाळी फक्त भुवनेश्वरचे राम मंदिर पाहिले. तेथील आरतीला उपस्थित राहिलो. रात्री भोजनानंतर गुरुदेवांनी यात्रेचे उद्दिष्ट व यात्रेत पाहणार असणाऱ्या स्थळे व मंदिरांबद्दल माहिती सांगितली. गुरुदेवांनी यात्रा आणि सहल यामधील भेद सांगून तीर्थक्षेत्राचे, मंदिराचे दर्शन का घ्यावे हे उलगडून सांगितले. त्यामुळे सर्वांची मने दर्शनासाठी सिद्ध झाली.

दि. ३० ला सकाळी यात्रेतील एक मुख्य स्थळ लिंगराज मंदिर पाहिले तसेच अनंत वासुदेव मंदिर बिंदू सरोवर, बैताला, मुक्तेश्वर, मेघेश्वर, परशुरामेश्वर, केदारगौरी, राजाराणी मंदिर ही मंदिरे पाहिली. मंदिरातील देवापेक्षाही मंदिरांचे स्थापत्य, शिल्पकला, रचना हे पाहणे, जाणून घेणे अधिक महत्त्वाचे. ही माहिती गुरुदेवांनी मंदिरे हिंडून पाहताना व नंतर तेथेच लहानशा संवादांतून सांगितली. दुपारी खण्डगिरी पाहिले. या अपूर्ण लेण्या आहेत. मुक्तेश्वर मंदिर म्हणजे ओडीशा मंदिर समूहांचा मुकुटमणीच आहे.

दि. १ ला सकाळी ब्रह्मेश्वर, नागेश्वर, भास्करेश्वर मंदिरे पाहिली. मंदिर म्हणावे तर काही ठिकाणी मंदिरात देवही नाही; पण मंदिरांची बांधणी, स्थापत्य,

शिल्पकला अवश्य पाहण्यासारखी आहे. इ.स. १२०० (बाराशे) या काळात आपल्याकडे एवढे स्थापत्यशास्त्र व कला प्रगत होत्या. यांना राजाश्रय होता हे जाणून घेताना आश्चर्य वाटते. भास्करेश्वर तर शाळुंका खालच्या मजल्यावर व पिंडीचे दर्शन वरच्या मजल्यावर एवढे मोठे आहे. शिल्पेही अप्रतिम.

ही मंदिरे पाहून पुढे पुरीला जाताना साक्षीगोपाल मंदिर पाहिले तेथे गुरुदेवांनी मंदिराची हृद्य कथा, मंदिराचे वैशिष्ट्ये याबद्दल माहिती सांगितली. मंदिरातील गोपालकृष्णाची मूर्ती नयनमनोहर आहे.

दुपारी पुरीला पोहोचलो. हॉटेल स्टर्लिंग रिसॉर्टमधे मुक्काम होता. पूर्व समुद्र आणि भार्गवी नदीच्या संगमावर वसलेले हे रिसॉर्ट अतिशय रमणीय आहे. संध्याकाळी बेडी हनुमान, सुनार गौरांग मंदिरे पाहिली. गुरुदेवांनी तेथे 'बेडी हनुमाना'ची कथा, मंदिरांची वैशिष्ट्ये यांची माहिती सांगितली. नंतर गोल्डन बीच पाहून रिसॉर्टवर परत आलो.

दि. २ ऑक्टोबर चिल्का सरोवर – तेथे सर्वांनी बोटिंग केले. चिल्का सरोवरची व्याप्ती पावसाळ्यात ११६५ चौ.कि.मी. व एरवी ८९१ चौ.कि.मी. आहे. आशियातील खाऱ्या पाण्याचे हे सर्वात मोठे सरोवर आहे. याची खोली मात्र १० ते १२ फूट इतकीच आहे. भार्गवी व मुख्यत: दया नदीचे पाणी यात मिसळते. तेथील नावाडी (स्थानिक कोळी) यानी प्रत्यक्ष शिंपल्यातून तसेच खडकांमधून फोडून मोती काढून दाखवले. खोल समुद्रात मासेमारीसाठी जाणाऱ्या जहाजांना हे सर्व सापडते. त्यांचे संग्रह तसेच तांबडे विषारी खेकडे पण त्यांनी दाखवले आणि बोटीतून १/२ तास गेल्यावर पुढे बीच सुंदरच! आणखी पुढे गेले तर डॉल्फिनही दिसतात! ही सगळी चिल्का सरोवरची खासियतच म्हणावी.

परत येताना अलारनाथ (अन्नवरदनाथ), बलिहार चंडी ही मंदिरे पाहिली. अन्नवरदनाथ मंदिरात चैतन्य महाप्रभूंच्या पावलांचे ठसे आहेत. त्या मंदिराचे प्राकारात सौ. अपर्णाताईंबरोबर सर्वांनी विष्णुसहस्रनामाचा पाठ केला. अतीव समाधानाने सर्वांची मने भरली! रात्री हॉटेलवर भोजनानंतर गुरुदेवांनी यात्रींशी संवाद करून अलारनाथची माहिती सांगितली तसेच या अशा यात्रांमधून आपण काय घ्यायचे याबद्दल विवेचन केले.

दि. ३ ला गोर्वधन मठ पाहिला, गांभीर्याने भारावून गेलो. तेथेही गुरुदेवांनी हिंदू धर्म, परंपरा, संस्कृती याबद्दल विवेचन केले. शंकराचार्य परगावी गेले असल्याने त्यांचे दर्शन झाले नाही. परंतु आदि शंकराचार्यांचे चरित्र गुरुदेव मुखातून ऐकून आम्ही सगळेच भारावून गेलो. येथे आम्ही सर्वांनी मिळून शिवमहिम्नस्तोत्र म्हटले. भोजनोत्तर कोणार्कला निघालो. वाटेत चंद्रभागा बीच पाहिला. येथे चंद्रभागा नदी समुद्रास मिळते, तेथेच रामचंडी मंदिर आहे. ती कोणार्क परिसराची देवता (ग्रामदेवते सारखी) मानली जाते. नंतर कोणार्क सूर्यमंदिर पाहिले. शिल्पकला थक्क करणारी आहे. परिसर फिरून पाहताना जागोजागी थांबून गुरुदेव मंदिरांची, शिल्पांची वैशिष्ट्ये व इतिहास स्पष्ट करून सांगत होते. संध्याकाळी तेथे एक तासाचा 'लाईट ॲन्ड साऊंड' शो पाहिला. या कार्यक्रमात मंदिराचा इतिहास, कथा व वैशिष्ट्ये सांगितलेली आणि दाखविलेली आहेत.

रोज ढग येत, पण पाऊस नसे. शो पाहताना मागील बाजूस विजा चमकत होत्या आणि पुढे अप्रतिम शो, असा उत्कट अनुभव आला.

दि. ४ ला पूर्ण दिवस मुद्दाम जगन्नाथ मंदिरासाठीच ठेवला होता. सकाळी लवकरच गेलो त्यामुळे फार गर्दी नव्हती. दर्शन छानच झाले. त्याहीपेक्षा मंदिराची प्रदक्षिणा करताना, गुरुदेवांबरोबर मंदिर पाहताना, गुरुदेवांकडून मंदिराचे बांधकाम, स्थापत्य, कळस, याबद्दल पुष्कळ माहिती कळली. परिसरातील शांतिमंडप लक्ष्मी, नृसिंह आदिंची मंदिरे ही पाहिली. सर्वात विशेष म्हणजे 'कोईली वैकुण्ठ स्थान' याची माहिती गुरुदेव बरोबर होते म्हणूनच कळू शकली. स्थान फार सुंदर शांत आहे. जेव्हा अधिक आषाढ महिना येतो तेव्हा जगन्नाथाच्या मंदिरातील मूर्ती बदलतात, नवीन प्रतिष्ठापना करतात व जुन्या मूर्तींना याठिकाणी

विधीपूर्वक भूगर्भ समाधी देण्यात येते.

आता सर्वांना उत्कंठा होती सायंकाळच्या कार्यक्रमाची. ४ वाजता सर्वांचा एकत्र फोटो झाल्यावर नृत्याच्या कार्यक्रमाला सुरुवात झाली. ओडिशा नृत्यकला भारतातच नाही तर जगात विख्यात आहे. या कलेची झलक पाहावयास, अनुभवण्यास मिळाली. ती रिसॉर्टवर आयोजित केलेल्या नृत्याच्या कार्यक्रमातून. अभिनोयोना या ग्रुपच्या पाच नर्तिकांनी ओडिशा शैलीत नृत्ये सादर केली. 'जय जगदीश हरे', 'दशावतार', 'शिवतांडव' या तीन भागांत त्यानी सुंदर प्रकटीकरण केले. तो केवळ मनोरंजनाचा कार्यक्रम न ठरता ओडिशाच्या नृत्यकलेचा परिचय करून देणारा ठरला.

गुरुदेव सांगतेच्या कार्यक्रमात काय सांगणार याची उत्सुकता होती. यामध्ये गुरुदेवांनी कवी जयदेवाचे उत्कट चरित्र सांगितले. हे गीतगोविंद लिहिणारे संस्कृत महाकवी एवढेच माहिती होते. पण त्यांचे ओरिसात घडलेले उत्कट चरित्र ऐकून सारेजण भारावून गेले. यानंतर गुरुदेव यात्रेच्या सांगते संदर्भाने बोलले. यात्रेतून आपण काय शिकायचे, काय घ्यायचे याबद्दल. तेही अत्यंत बोधप्रद असेच होते. खरे तर ही यात्रा केवळ वाचायची नाही तर अनुभवायचीच गोष्ट आहे. सर्व यात्रींनी अतिशय कृतज्ञता व्यक्त केली.

संपूर्ण यात्रेत ठिकठिकाणी भारतीय संस्कृती, इतिहास, हिंदूधर्माचा संपन्न वारसा गुरुदेवांनी आपल्या ओघवत्या वाणीतून सर्वांपर्यंत पोहोचविला. त्यातून त्यांच्या बुद्धिवैभवाचे आणि समृद्ध ज्ञानभांडाराचे आम्हा सर्व आनंदयात्रींना उत्कट दर्शन घडले. ही अनुभूती केवळ अवर्णनीयच!

दुसरे दिवशी ता. ५ ला सकाळी हॉटेल सोडले व विमानाने सर्वजण संध्याकाळी पुण्याला व मुंबईला सुखरूप पोहोचलो. सुखरूप, समाधानाने, आनंदाने व बरेच काही अनुभवून, जाणून, घेऊन. यात्रा खरेच संस्मरणीय ठरली. सर्वांना समाधान देणारी अशी ही १७ वी आनंदयात्रा संपन्न झाली.

* * *

श्रद्धांजली

'अनायासेन मरणं देहि मे कृपया कृष्ण ।'

असे मागणे आपण परमेश्वराकडे नित्य मागत असतो. पण याचा प्रत्यय आम्हाला यात्रेमध्ये अनुभवायला मिळाला तो श्रीमती शिलूताई टाकळकर यांच्या रूपाने. शिलूताई या आदित्यव्रती डॉ. सौ. उमाताई मोघेकर यांच्या धाकट्या भगिनी. औरंगाबाद येथे शिक्षिका म्हणून निवृत्त झाल्या. आयुष्यभर कौटुंबिक जबाबदाऱ्या झेलल्या; पण हसऱ्या, मितभाषी आणि सच्छिल अशा शिलूताईंना फार कुठे यात्रेला वगैरे जाता आले नाही. त्यामुळे या वेळेला अतिशय आनंदाने त्या यात्रेत सहभागी झाल्या. वयाप्रमाणे तब्येत साथ देत नव्हती. परंतु शक्य होतील ती सर्व दर्शने त्यांनी केली. यात्रा पूर्ण झाली. शेवटचा दिवस महत्त्वाचा जगन्नाथाच्या दर्शनाचा. आम्ही सर्वजण लवकर उठून दर्शनास सिद्ध झालो. दर्शन झाले. हॉटेलवर आलो आणि नाश्ता करून गप्पा मारून शिलूताई विश्रांतीसाठी आडव्या झाल्या त्या जगन्नाथाशी एकरूप होण्यासाठीच! जगन्नाथाच्या दारी मागून मिळणार नाही असा मृत्यू त्यांना आला. सर्वांना अतिशय धक्का बसला. पण पुण्यात्म्याला 'अनायासेन मरणं' कसे येऊ शकते ते आम्ही सर्वांनी अनुभवले. त्यांची गुरुदेवांच्या ठायी श्रद्धा होती. मंदिरातून परत येताना त्या गुरुदेव व सौ. अपर्णाताई यांच्याबरोबरच होत्या. जणू त्यांच्या आनंदयात्रेची अशी विलक्षण सांगता होणार होती. त्यांना विनम्र, भावपूर्ण श्रद्धांजली!

भारतातील प्रसिद्ध बारा ज्योतिर्लिंगे

द्वादश ज्योतिर्लिंग मंत्र

सौराष्ट्रे सोमनाथं च श्रीशैले मल्लिकार्जुनम् ।
उज्जयिन्यां महाकालं ओंकारम् अमलेश्वरम् ।।
परल्यां वैद्यनाथं च डाकिन्यां भीमशङ्करम् ।
सेतुबन्धे तु रामेशं नागेशं दारुकावने ।।
वाराणस्यां तु विश्वेशं त्र्यम्बकं गौतमीतटे ।
हिमालये तु केदारं घुश्मेशं च शिवालये ।।

भगवान शंकर सर्वांनाच प्रिय आहेत. हिंदू धर्मात पुराणांनुसार, शिवलिंग ज्या बारा ठिकाणी स्वतः प्रकट झाले तेथे परमपवित्र अशा शिवलिंगांची ज्योतिर्लिंगाच्या रूपात पूजा केली जाते. ज्योतिर्लिंग या शब्दात पहिला शब्द 'ज्योति' आहे. ज्याचा अर्थ 'तेज' आणि 'लिंग' हे भगवान शंकराचे रूप. यांच्या दर्शनाने सर्व पापांपासून मुक्ती मिळते असे मानले जाते. त्यांचा परिचय आपण अकारविल्हे करून घेऊया.

या ज्योतिर्लिंगांबाबत स्थानमाहात्म्य सांगणाऱ्या वेगवेगळ्या पौराणिक कथा असल्या, तरी त्यांचा भर शिवमाहात्म्य सांगण्यावर तसेच पार्वतीच्या तपाने साक्षात शिवच त्या त्या स्थानी प्रगट झाला, हे सांगण्यावर असल्याचे सामान्यतः दिसून येते. भारताच्या सांस्कृतिक एकात्मतेची जडणघडण करणारी ही ज्योतिर्लिंगे भारतात आसेतुहिमाचल विखुरलेली आहेत. ती हिंदूंची पवित्र पुण्यक्षेत्रे मानली जातात. दरवर्षी लाखो भाविक या स्थानांच्या यात्रा करून कृतकृत्य होतात.

१) ओंकारेश्वर (मांधाता) आणि अमलेश्वर

मध्यप्रदेशातील (जिल्हा पूर्वनिमाड) या तीर्थक्षेत्राची गणना बारा ज्योतिर्लिंगात होते. हे स्थान नितांत रमणीय व पवित्र आहे. १ दिवसात निवांतपणे पाहता येते. इंदोर, उज्जैन, खांडवा येथून नियमित बससेवा आहे. खरगोनपासून ११४ कि.मी., खांडवापासून सुमारे ५५ कि.मी. व इंदोरपासून ७७ कि.मी. वर हे स्थान आहे. हे स्थान मध्यप्रदेशातील निमाड जिल्ह्यात मोरटक्का स्थानकापासून ९.५ कि.मी. वर आहे.

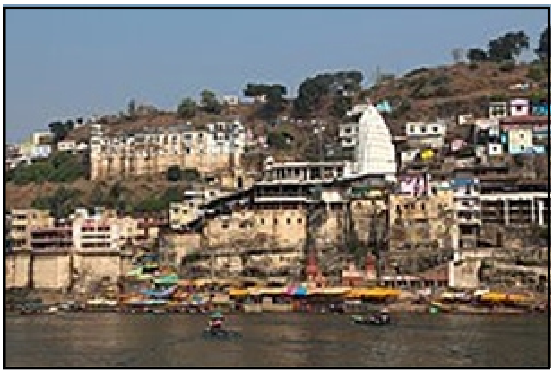

हे स्थान नर्मदेच्या दुभंगलेल्या पात्रात बेटासारखे वसले आहे. त्याचा विस्तार १.५ कि.मी. चौरस असून त्याच्या एका अंगाने नर्मदा वाहते. दुसऱ्या अंगाने वाहणाऱ्या प्रवाहाला कावेरी म्हणतात. टोकाला दोन्ही प्रवाहांचा संगम होतो. या दोन नद्यांनी येथे संगम साधताना सातपुडा पर्वतराजीला अशा खुबीने विळखा घातलाय की त्यामधील पहाडाला ॐकारासारखा आकार आलेला आहे. मोरटक्कापासून पहाडी इलाखा सुरू होतो. तेथून मांधातापर्यंत बोटीनेही स्थानिक वाहतूक चालते. नदी मात्र येथे खूप खोल आहे. नर्मदेच्या प्रवाहाने येथील पहाडाचे दोन भाग केलेले असून एकाला अमलेश्वर म्हणतात, तर दुसरा मांधाता म्हणून ओळखला जातो. अमलेश्वरही ब्रह्मपुरी आणि विष्णुपुरी अशा दोन भागांचा बनलेला आहे. मांधाताला शिवपुरी किंवा ओंकारपुरी असेही म्हणतात. अशातऱ्हेने ब्रह्मपुरी, विष्णुपुरी आणि शिवपुरी मिळून 'ओंकार मांधाता' हे प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र तयार झालेले आहे. या बेटावर इक्ष्वाकु वंशातील युवनाश्व राजाचा पुत्र मान्धाता याने शिवाची आराधना केली म्हणून या बेटाला मान्धाता नाव पडले. **या एकाच क्षेत्रामधे दोन ज्योतिर्लिंगे आहेत १) ओंकारेश्वर २) अमलेश्वर (अमरेश्वर). परंतु बारा ज्योतिर्लिंगे मोजताना ही दोन्ही एकच मोजतात.** 'ओंकारममलेश्वरम्' हा दोन्ही नावांचा संधी असून तो न समजणारे अमलेश्वराला चुकीने ममलेश्वर म्हणतात. परंतु हा नामोच्चार चुकीचा आहे. मांधाताने तेथे केलेल्या उग्र तपस्येने इंद्राचे आसन डळमळीत झाले होते व साक्षात शिव त्याच्यावर प्रसन्न झाला होता. कुबेरानेही येथे १०० वर्षे घोर तपस्या केल्याचा उल्लेख 'मत्स्य पुराणात' आहे. अशा या तपोभूमीत प्रत्यही शेकडो भाविक नर्मदा स्नानाला व दर्शनाला येत असतात.

ओंकारेश्वर – नर्मदाकिनारी विष्णुपुरी येथून नदी पार केली की मान्धाता बेटामधे पोहोचतो. या ठिकाणी पक्का घाट असून येथे कोटितीर्थ किंवा चक्रतीर्थ आहे. येथे स्नान करून यात्रेकरू ओंकारेश्वराच्या मंदिरात जातात. ओंकारेश्वराचे लिंग ओबड धोबड आहे. हे शिखराच्या खाली नसून एका बाजूला आहे. शिवलिंगाभोवती सदैव पाणी भरलेले असते. मंदिराच्या दुसऱ्या मजल्यावर महाकालेश्वरलिंग आणि तिसऱ्या मजल्यावर वैद्यनाथेश्वर लिंग आहे. ही दोन लिंगे ठीक शिखराच्या खाली येतात. या बेटावर पश्चिम भागात गौरी-सोमनाथ मंदिर असून, ओंकारेश्वराजवळ अविमुक्तेश्वर, ज्वालेश्वर, केदारेश्वर इत्यादी मंदिरे आहेत.

अमलेश्वर – अहिल्याबाई होळकर यांनी बांधलेले अमलेश्वराचे हे मंदिर म्हणजे प्रख्यात शिवलिंग आहे. अमलेश्वर प्रदक्षिणेमध्ये वृद्धकालेश्वर, बाणेश्वर, मुक्तेश्वर, कर्दमेश्वर, तिलभाण्डेश्वर ही मंदिरे येतात. येथे सिद्धनाथ मंदिर असून ते मध्ययुगीन आहे. याच्या दगडी चबुतऱ्याच्या बाहेरच्या कडेवर हत्ती खोदले आहेत. मंदिरात खोदलेल्या २१ त्रिकोणांत सूर्याच्या २१ अवस्था दाखवल्या आहेत. सूर्याची सप्त किरणे त्रिभुवनांना आक्रमितात, हा भावार्थ!

विंध्यपर्वत ओंकारेश्वर येथे पार्थिव लिंगाच्या रूपात शंकराची आराधना करीत होता. शिव प्रसन्न झाल्यावर विंध्याने वरदान मागितले की तू आपल्या दिव्य रूपात येथेच राहा. तेव्हापासून तो ॐकार यंत्राच्या ठिकाणी ॐकारेश्वर या रूपात आणि पार्थिव लिंगाच्या ठिकाणी अमलेश्वर या रूपात राहिला. यात्रिकाने प्रथम ॐकारेश्वराचे व तेथून परत येताना अमलेश्वराचे दर्शन घ्यावे असा येथील नियम आहे. ओंकारेश्वर बेटात तर अमलेश्वर नर्मदातटाकी पलीकडे रुद्रपुरीत आहे. महाशिवरात्रीला येथे मोठी यात्रा भरते.

स्कन्दपुराणामधे या दोन्ही ज्योतिर्लिंगांचे माहात्म्य वर्णिले आहे.

'देवस्थानसमं ह्येतत् मत्प्रसादाद् भविष्यति ।
अन्नदानं तप:पूजा तथा प्राणविसर्जनम् ।
ये कुर्वन्ति नरास्तेषां शिवलोकनिवासन् ।।'
(स्कंद पुराण, रेवा खंड २२)

ओंकारेश्वर तीर्थ अलौकिक आहे. शिव म्हणतो, 'माझ्या प्रसादामुळे हे स्थान स्वर्गतुल्य होईल. जे लोक येथे अन्नदान, तप, पूजा किंवा प्राणविसर्जन करतील त्यांना शिवलोकी निवास मिळेल.'

'अमराणां शतैश्चव सेवितो ह्यमरेश्वर ।
तथैव ऋषिसंघेश्च तेन पुण्यतमो महान् ।'
(स्कंद पुराण, आव. रेवा खंड २८.१३३)

'अनेक देवता आणि ऋषी महान, पुण्यतम अमलेश्वराची पूजा करतात. म्हणूनच हे अति पवित्र क्षेत्र आहे.'

परिक्रमा – ओंकारेश्वराच्या दोन परिक्रमा आहेत. एक लहान आणि एक मोठी आहे. ओंकारेश्वराची यात्रा तीन दिवसाची असते. येथील सर्व तीर्थे या यात्रेत येतात. सर्वसाधारणपणे कोटितीर्थ घाट व त्याच्या पश्चिमेचा चक्रतीर्थ घाट येथून या क्षेत्राची परिक्रमा सुरू करून शेवटी सिद्धनाथ महादेवाच्या मंदिरापर्यंत भाविक जातात. तेथे पांच पांडवांपैकी अर्जुन आणि भीम यांच्या विशाल मूर्ती आहेत.

२) केदारेश्वर (केदारनाथ)

उत्तरांचल राज्यात, रुद्रप्रयाग जिल्ह्यात केदारेश्वराचे मंदिर आहे. हिमालयाच्या चारी धामांपैकी एक (गंगोत्री, यमुनोत्री, बदरीनाथ ही तीन अन्य धामे.) आणि **बारा ज्योतिर्लिंङ्गातील अलौकिक तीर्थक्षेत्र**. ३५८४ मी. उंचीवर वसलेले हे पुण्यक्षेत्र अक्षांश ३०० ४४' व रेखांश ७९० ६' यावर वसले आहे. रुद्रप्रयागपासून केदारनाथ ८७ कि. मी. वर आहे. उत्तरेकडे रुद्र हिमालय, विष्णुपुरी, ब्रह्मपुरी, उद्गरीकंथ आणि स्वर्गारोहण अशा पर्वतराजीच्या कुशीत केदारनाथ मंदिर आहे. पांडवांनी (युधिष्ठिर वगळता) स्वर्गारोहण पर्वतराजीत आपले देह टाकले होते. पूर्वी या पर्वतरांगेला गंधमादन म्हणत असत. (महा. वन.) शिवपुराणाच्या कोटिरुद्र संहितेत असा उल्लेख आला आहे की बदरिकाश्रम तीर्थक्षेत्रात नर-नारायणांनी पार्थिव शिवलिङ्गाचे दीर्घकाळ पूजन केले. त्यांच्या

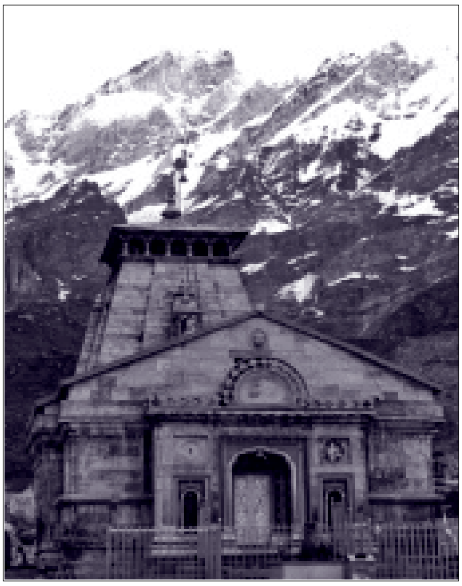

आराधनेने प्रसन्न होऊन प्रत्यक्ष शिवशंकर प्रकट झाले आणि म्हणाले, 'मी तुमच्या आराधनेने संतुष्ट झालो आहे. तुम्ही वर मागा.' त्यावेळी नरनारायण म्हणाले, 'देवेश्वर! आपण आमची पूजा नित्य स्वरूपात स्वीकारण्यासाठी आता इथेच वास्तव्य करावे.' या प्रार्थनेचा आदर करून शिवशंकर केदारनाथ ज्योतिर्लिङ्गाच्या स्वरूपात तिथेच विराजमान झाले.

'तत्र नित्यं हरः साक्षात् क्षेत्रे केदार संज्ञके ।
भारतीभिः प्रजाभिश्च तथैव परिपूज्यते ।।
अस्य खण्डस्य च स्वामी सर्वेशोऽपि विशेषतः।
सर्वकामप्रदः शम्भुः केदाराख्यो न संशयः ।।'
(शिवपुराण कोटिरुद्र १९.१८ व २५)

स्कन्दपुराणाचा केदारखण्ड तीर्थक्षेत्राच्या संदर्भात विशेष असून ४२ व्या अध्यायात केदारमाहात्म्य आले आहे. महाभारताच्या वनपर्वात (अ. १३९ व १४०) उत्तराखण्डाचे (आत्ताचे उत्तरांचल) वर्णन असून तेथील पर्वतराजीचा प्रवास किती दुर्गम आहे, याचे वर्णन लोमश ऋषींनी केले आहे. कुरुक्षेत्रावरील युद्ध जिंकल्यावर मन:शांतीसाठी पाण्डव येथे आले होते. त्यांच्यासाठी शिवशंकर पंचकेदार झाले. त्यांची

पाठ म्हणजे केदार, हात म्हणजे तुंगनाथ, मुख म्हणजे रुद्रनाथ, पोट म्हणजे मध्यमहेश्वर आणि जटा म्हणजे कल्पेश्वर होय. नेपाळचा पशुपतिनाथ हे त्यांचे मुख होय.

केदारनाथाच्या दर्शनाला पाण्डव आले होते. कारण तपश्चर्येसाठी अर्जुन इथेच पुढे आला होता. या पर्वतराजीत द्रौपदीला प्रवास करणे अशक्य होते. हे लोमश ऋषींनी युधिष्ठिराला सांगितले होते कारण ती नाजुक होती. त्यावेळी भीमपुत्र घटोत्कचाने द्रौपदीला काण्डीमध्ये बसवून पर्वतावर नेले होते. आजही भाविक काण्डी, दण्डी वा झम्पन याद्वारे पर्वतावर येतात. इथेच द्रौपदीला सुगंधी सुवर्णकमळ मिळाले. द्रौपदी, अन्य पाण्डव यांना घटोत्कच व त्याच्या साथीदारांनी आकाशमार्गे पर्वतावर आणले. द्रौपदीचा हट्ट पुरविण्यासाठी भीमसेन गंधमादन पर्वतावरील सौगन्धिक वनाकडे गेला. तिथे त्याची भेट हनूमन्ताशी झाली. भीमाचे गर्वहरण करून हनूमन्ताने त्याला शक्ती प्रदान केली. शिवाय युगधर्माचा श्रेष्ठ असा उपदेशही केला. (महाभारत वनपर्व अ. १४४ ते १५१).

केदारनाथाच्या दर्शनाला येणारे भाविक प्रथम गंगोत्री-यमुनोत्री करून तेथील पवित्र जल केदारनाथाच्या अभिषेकासाठी आणतात. त्यासाठी हरिद्वार-हृषिकेश - देवप्रयाग - टिहरी - धरासु - यमुनोत्री - उत्तरकाशी - गंगोत्री - त्रियुगीनारायण - गौरीकुंड व तेथून केदारनाथ असा प्रवास भक्तगण करतात. आणखी दोन मार्ग म्हणजे हृषिकेश- देवप्रयाग - श्रीनगर (गढवाल प्रांतातील) - रुद्रप्रयाग - उखीमठ - केदार आणि काठगोदाम - भीमताल - द्वारहाट - कर्णप्रयाग - चमोली - उखीमठ - केदार असे आहे. पण यात गंगोत्री - यमुनोत्रीचे पवित्र जल नेता येत नाही. असा प्रवास करणारे भक्त पुन्हा चमोलीमार्गे बदरीनाथ दर्शनास जातात. हरिद्वार येथील बारा वर्षानंतर येणारा कुंभमेळा व सहा वर्षांनंतरचा अर्धकुंभमेळा ही भाविकांना पर्वणी असते. त्यावेळी असंख्य यात्रेकरू बदरी-केदार करतात.

केदार-बदरी म्हणजे शैव-वैष्णव समन्वयाचे उत्तम, आदर्श प्रतीक आहे.

'अकृत्वा दर्शनं वैश्य केदारस्याघनाशिनः ।
यो गच्छेद् बदरीं तस्य यात्रा निष्फलतां व्रजेत्।।'

अर्थात् पापनाशक केदाराच्या दर्शनाविना बदरीची यात्रा निष्फल होते. आदि शंकराचार्यांनी बदरीची स्थापना केली व केदार येथे आपला देह ठेवला.

हे हिमालयातील चारधामातील सर्वोच्च उंचीचे आणि मंदाकिनीचा उगम असलेले प्रसिद्ध शिवक्षेत्र आहे. हे क्षेत्र रुद्रप्रयाग जिल्ह्यात हरिद्वारपासून २३० कि.मी. अंतरावर मंदाकिनीच्या उत्तर तीरावर हे स्थान आहे. केदारनाथ आणि बदरीनाथ या दोन हिमालयाच्या शिखरांमध्ये हे क्षेत्र वसले असून याला केदारपुरी असेही म्हणतात.

केदारनाथावर बौद्धांनी आक्रमण केले होते, पण शंकराचार्यांनी पुनश्च ते स्थान हिंदूधर्माच्या कक्षेत आणले. शंकराचार्यांनी इथेच देह ठेवला, असे सांगतात. देवीपुराणात या क्षेत्राचे माहात्म्य पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे–

'केदारमुदके पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।
न योनिषु नियुज्ज्येत स गच्छेच्छाश्वतं पदम् ।।'

अर्थात 'केदार येथील जल प्राशन केल्यामुळे पुनर्जन्म टळतो. तो प्राणी कोणत्याही योनीत न जाता शाश्वत पदाला जातो.' हे स्थान शिवाचे स्वयंव्यक्त क्षेत्र असल्याचे कृत्यकल्पतरूत म्हटले आहे.

केदारनाथ मंदिर – केदारनाथाचे मंदिर गावाच्या टोकास आहे. ते रस्त्यापासून दोन-अडीच पुरुष उंचीवर आहे. महाद्वारापुढे चौथऱ्यावर नंदी आहे. नंदीच्या मागे मोठी घंटा आहे.

गुडघाभर उंचीच्या चौथऱ्यावर केदारनाथाचे चिरेबंदी मंदिर बांधलेले आहे. याचे शिखर व सभामंडप एकाच वेळी बांधलेले नसावेत. सभामंडपाची दोन दालने आहेत. शिखर ब्राह्मी पद्धतीचे आहे. ते उंच असले, तरी औरस चौरस रुंदीमुळे ठेंगणे वाटते.

मंदिराचे महाद्वार प्रशस्त आहे. त्याच्या दोन बाजूंना दोन मोठे द्वारपाल आहेत. मंदिराच्या डाव्या-उजव्या अंगांनाही मोठाले दरवाजे आहेत.

केदारनाथाचे लिंग शाळुंका-पिंडी या आकाराचे नसून, ते कैलास शिखराप्रमाणे किंवा धान्याच्या शिगेप्रमाणे घुमटाकार आहे. हे लिंग स्वयंभू मानतात. त्याच्या तळाचा घेर १०-१२ हातांचा असून, लिंगाची उंची सुमारे दोन हात आहे. गाभाऱ्यात तुपाचे नंदादीप अहोरात्र तेवत असतात. सभामंडपातील भिंतीत पाच पांडव, द्रौपदी, कुंती, पार्वती, लक्ष्मी इत्यादींच्या पाषाणमूर्ती बसविलेल्या आहेत. मंदिर प्रदक्षिणेची वाट खडबडीत आहे. तथापि या मंदिराची भव्यता व त्यामागील हिमालयाचे दर्शन आपल्या मन:पटलावर सदैव कोरले जाते.

२०१३ च्या जून महिन्यात ढगफुटी होऊन हाहाकार झाला. मंदाकिनी नदी दुथडी भरून वाहू लागली. घरे पत्त्याच्या बंगल्याप्रमाणे कोसळू लागली. काही क्षणात पुराचे पाणी मंदिराचे नुकसान करणार तेवढ्यात पुराच्या पाण्याबरोबर महाकाय दगड वाहात आला आणि मंदिरापासून ५० फूट मागे येऊन तेथेच विसावला व घट्ट रुतून बसला. यामुळे पाण्याचे प्रवाह मंदिराच्या दोन्ही बाजूने वाहू लागले व मंदिर सुरक्षित राहिले. ती **'भीमशिला'** म्हणून प्रसिद्ध आहे. **नुकतीच केदारनाथ येथे आदि शंकराचार्यांची मूर्ती प्रतिष्ठित करण्यात आली ज्याचा प्रत्येक हिंदूला अभिमान वाटतो.**

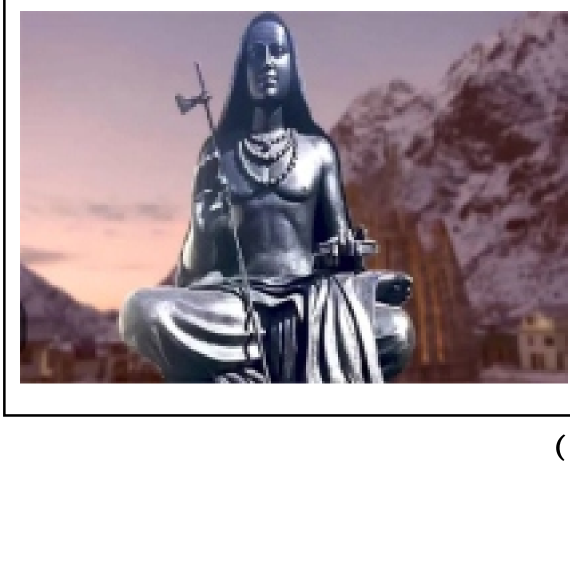

***परिसरातील तीर्थे* –** या शिवमंदिराच्या बाहेरील प्रदक्षिणेच्या वाटेवर अष्टदिशांना आठ कुंडे लागतात व ती पवित्र मानली जातात.

***भृगुपतन* –** येथे जवळच भैरवझाप किंवा भृगुपतन नावाचा एक उंच कडा आहे. तिथून उडी घेऊन देहपात केल्यास आत्महत्येचा दोष न लागता, पुनर्जन्मात या जन्मीच्या अतृप्त इच्छांचा फलभोग मिळतो, असे क्षेत्रमाहात्म्यात सांगितले आहे. पूर्वी कित्येक लोक येथून देहपात करीत; पण पुढे या प्रथेला बंदी केली. पवाली, रुद्रकुंड, वासुकी गंगा, गौरीकुंड, उष्णकुंड, गौरीदेवी, उदककुंड, रेतकुंड, भृगुपतन, स्वर्गारोहण, महापथ, इत्यादी तीर्थे व देवस्थाने केदार क्षेत्राच्या अंतर्गत मानलेली आहेत.

पाच पांडवांपैकी भीमाने केदारनाथाचे मंदिर बांधले, अशी आख्यायिका आहे. इथे भीमाला शंकराचे महिषरूपात दर्शन झाले, असे सांगतात. भीम व त्याचे भाऊ यांनी पूजासमयी शिवलिंगाला स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला; पण शिवाने महिषरूप घेऊन जमिनीत सूर मारला. त्यामुळे त्याचा पृष्ठभाग फक्त इथे दिसतो. शिरोभाग नेपाळमध्ये पशुपतिनाथ या रूपाने वर आला आहे. केदारनाथाचे शिवलिंग महिषाच्या पृष्ठभागाप्रमाणे दिसत असल्यामुळे ही आख्यायिका निर्माण झाली असावी.

पंचकेदार – येथे केदार महापुरुषाची पाच अंगे पंचकेदार या नावाने प्रसिद्ध आहेत, ती अशी कल्पेश्वर, तुंगनाथ, बदरीकेदार, मध्यमहेश्वर व रुद्रनाथ.

पंचकेदारांचे दर्शन घेतल्यावाचून केदारनाथाची यात्रा सांगता होत नाही, असे क्षेत्रमाहात्म्यात सांगितले आहे. पंचकेदार हे रूप म्हणजे महिषरूपधारी भगवान शंकरांची विभिन्न अंगे प्रतिष्ठित असलेली पाच स्थाने होत. त्यापैकी तृतीय केदार तुंगनाथमध्ये बाहू, चतुर्थ केदार रुद्रनाथामध्ये मुख, द्वितीय केदार मदमहेश्वरामध्ये (मध्यमहेश्वर) नाभि, पंचमकेदार कल्पेश्वरामध्ये जटा, प्रथम केदार म्हणजेच

केदारनाथामध्ये पृष्ठभाग आणि नेपाळमधील पशुपतिनाथामध्ये मस्तक असे मानले जाते. परंतु केदारनाथाची निर्मित मूर्ती नाही.

१) कल्पेश्वर – जोशीमठाच्या अलीकडे हेलंगचट्टीजवळ कल्पेश्वर आहे. कल्पेश्वराकडे जाणारा रस्ता अलकनंदेच्या काठाने जातो. हे स्थान तपस्वीजनांचे मानले जाते.

२) तुंगनाथ – हिमालयातील एक शिवक्षेत्र. नावाप्रमाणेच हे स्थान बारा हजार फूट उंचीवर अर्थात उत्तुंग आहे. **बदरीकेदाराच्या मार्गावरील उखीमठापासून हे स्थान सुमारे ३२ कि.** मी. अंतरावर आहे. फार उंचावर असल्यामुळे तिथे जाणाऱ्या यात्रिकांची संख्या अत्यल्प असते.

केदारनाथाच्या वाटेवर चोपताचट्टीपासून काही अंतर पायवाटेने गेल्यावर तुंगनाथ लागतो. **हे स्थान रुद्रप्रयाग व चमोली जिल्ह्याच्या सीमारेषेवर आहे.** उखीमठापासून हे स्थान चमोली रस्त्यावर ३५ कि. मी. आहे. या पर्वतशिखराची उंची ३६८० मी. आहे. तुंगनाथाचे मंदिर मोठे असले, तरी शिवलिंग मात्र लहानच आहे. **उत्तरांचलातील हे सर्वोच्च उंचीचे स्थान आहे.**

तुंगनाथ हे स्थान पंचकेदारात तिसरे असून, ते शिवाच्या बाहूंच्या ठिकाणी कल्पिलेले आहे. उंच चढण चढून जाणे ज्यांना शक्य नसते, अशा लोकांच्या सोयीसाठी, चढण सुरू होते त्याआधी एका सुळक्यावर तुंगनाथाची भोगमूर्ती ठेवलेली आहे. शिखरावरचे तुंगनाथाचे मंदिर मोठे आहे. मंदिराचे आवार प्रशस्त असून, शिखर पागोडा पद्धतीचे आहे. मंदिरातील शिवलिंग आकाराने लहान आहे. मंदिराजवळ पंड्यांशिवाय अन्य कोणाची वस्ती नाही. तुंगनाथाच्या शिखरावरून हिमालयाच्या हिमाच्छादित शिखरांचे हृदयंगम दर्शन घडते.

या स्थानी भृगू ऋषींनी तप केले होते, असे सांगतात. त्यामुळे त्याला भृगुतुंग असेही नाव पडले आहे. हे स्थान श्राद्धादी विधींसाठी विशेष पवित्र मानले जाते. महाभारतात आणि ब्रह्मांड पुराणात याचे उल्लेख आहेत.

३) बदरीकेदार – अर्थात् केदारनाथ.

४) मध्यमहेश्वर – (उंची ३२८९ मी.) हे स्थान केदारनाथापासून सुमारे ६४ कि. मी. दूर आहे. बदरीनारायणाच्या रस्त्यानेच पुढे जाताना थोड्या आडवळणाला हे स्थान आहे. तिथे जाताना वाटेत कालीमठ लागतो. हे देवीचे सिद्धपीठ असून, इथे शवारूढ कालीमूर्ती आहे. मध्यमहेश्वराचे देवालय सुंदर असून, तिथले शिवलिंग स्वयंभू व नाभीकार आहे.

५) रुद्रनाथ – तुंगनाथावरून रुद्रनाथाला जाण्याची वाट आहे. इथे मंदिर नसून गुंफा आहे. तिच्यात स्वयंभू शिवलिंग आहे. जवळच वैतरणी नदीचा उगम आहे. गोपेश्वर येथे रुद्रनाथाची हिमकालीन गादी आहे. रुद्रनाथाची उंची २२८६ मीटर आहे. स्वर्गाला जाणारे पुण्यात्मे इथल्या वैतरणी नदीत स्नान करून पुढे जातात अशी श्रद्धा आहे.

३) घृष्णेश्वर

हे देवस्थान बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक. महाराष्ट्र राज्यात औरंगाबाद जिल्ह्यात हे देवस्थान आहे. जिल्ह्याचे प्रमुख शहर औरंगाबाद आहे. औरंगाबाद शहरापासून २८ कि. मी. वर वेरूळ गावाजवळ महिषाद्रीच्या पायथ्याशी इलागंगा नदीच्या तीरावर घृष्णेश्वराचे भव्य व सुंदर मंदिर आहे. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी ते शेवटचे मानले जाते. घृष्णेश्वराचे दर्शन घेतल्याशिवाय बारा ज्योतिर्लिंगांची यात्रा पूर्ण होत नाही. हे मंदिर वेरूळ गावापासून १ कि. मी. अंतरावर आहे. वेरूळ पुण्यापासून २६८ कि. मी. आणि मुंबईपासून ३९४ कि. मी. आहे.

पुराणकथा – याच्या निर्मितीची कथा पद्म पुराणात दिली आहे, ती अशी–

सुधर्मा नावाचा एक ब्राह्मण होता. त्याची पत्नी सुदेहा ही पतिव्रता होती; पण तिला मूल होत नव्हते. म्हणून तिने पतीला आपल्या भावाच्या घृष्णा नामक मुलीशी दुसरे लग्न करण्याची विनंती केली. पत्नीच्या आग्रहास्तव आणि पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेने सुधर्म्याने तिच्याशी विवाह केला.

घृष्णा परम शिवभक्त होती. ती रोज १०१ पार्थिव शिवलिंगांची पूजा करून एका तळ्यात त्यांचे विसर्जन करीत असे. शिवकृपेने तिला पुत्र झाला. पण त्यामुळे सुदेहा मत्सराने जळू लागली. एक दिवस तिने त्या मुलाला मारून त्याच्या देहाचे तुकडे केले व ते तळ्यात टाकून दिले.

घृष्णा शिवलिंगार्चन करीत असता तिला पुत्राच्या हत्येची वार्ता कळली; पण ती लवमात्र विचलित झाली नाही. नित्याप्रमाणे तिने पूजा पूर्ण केली व तळ्यावर जाऊन शिवलिंगांचे विसर्जन केले. तिथून ती परत फिरणार, एवढ्यात तिचा पुत्र जिवंत होऊन तळ्यातून बाहेर आला. त्याच वेळी शंकर तिथे प्रकट झाले आणि त्यांनी घृष्णेला वर मागण्यास सांगितले. घृष्णेने शंकरांना त्या क्षेत्रात कायमचे वास्तव्य करण्याची विनंती केली. तेव्हापासून ज्योतिर्लिंगाच्या रूपाने शिव तिथे वास करू लागले आणि त्यांना घृष्णेश्वर हे नाव मिळाले.

कथा – याविषयी दुसरी एक कथा आहे, ती अशी–

एकदा शिव-पार्वती सारीपाट खेळत असता त्यात शिवांचा पराभव झाला आणि ते विमनस्क होऊन काम्यवनात निघून गेले. त्यांच्या विरहाने व्याकूळ झालेली उमाही नंतर तिकडे गेली आणि भिल्लिणीचे रूप घेऊन शिवासमोर नृत्य करू लागली. शिव तिच्यावर भाळले, पण शिवांना वश होण्यापूर्वी तिने आपल्या दोन अटी सांगितल्या. पहिली अट ही, की त्यानी उमेवरील राग सोडावा आणि दुसरी अट ही, की आपल्यासह काम्यवनातच कायम राहावे. शिवांनी त्या अटी मान्य करून तिला जवळ घेतले. तत्काळ त्या भिल्लिणीच्या जागी उमा प्रकट झाली. तिला पाहून शिव आश्चर्यचकित झाले. उमा नृत्य करून शिणली होती व तिला तहानही लागली होती. तिची ती तृषा शमवण्यासाठी शिवाने भूमीत त्रिशूळ खुपसून पाताळातील भोगावतीचे जळ वर आणले. तेच सांप्रतचे शिवालय तीर्थ होय. पुढे एके दिवशी कपाळी केशरतिलक लावण्यासाठी उमेने डाव्या हातावर केशर घेऊन ते उजव्या हाताच्या अंगुलीने चोळण्यास प्रारंभ केला. तसे करताना त्यातून एक शिवलिंग निर्माण झाले; तेच घुसृणेश्वर या नावाने प्रसिद्ध होते. घृष्णेश्वर हे त्याचेच रूपांतर आहे.

घृष्णेश्वर संदर्भात आणखी एक कथा आहे.

पूर्वी येथे नाग जमातीच्या आदिवासी लोकांची वस्ती होती आणि नाग वारुळात राहतात. त्यावरून या स्थानाला वेरूळ नाव पडले. कोणी म्हणतात की येथून जी येलगंगा नदी वाहाते तिचे अपभ्रष्ट रूप येलूर-वेरूळ असे झाले असावे, तर काहींच्या मते येथे 'एल' नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याच्या राजधानीला येलापूर नाव होते. त्याचा अपभ्रंश येलापूर-येलूर-वेरूळ असा झाला. एल नावाचा राजा अरण्यामध्ये शिकार करण्यासाठी गेला असताना त्याने ऋषि-मुनींच्या आश्रमात राहणाऱ्या प्राण्यांचीही हत्या केली, तेव्हा ऋषींनी त्याला शाप दिला की तुझ्या सर्वांगाला किडे पडतील. तसे झाल्यानंतर राजा रानावनातून भटकत असताना एकदा तहानेने व्याकूळ झाला, तेव्हा एका ठिकाणी त्याला गायीच्या खुरांनी बनलेल्या खड्ड्यांत थोडेसे पाणी दिसले. ते प्यायल्यानंतर त्याच्या अंगावरील किडे नाहीसे झाले. मग त्या स्थळी राजाने तपःश्चर्या केली. तपःश्चर्येने ब्रह्मदेव संतुष्ट झाला. त्याने तिथे अष्टतीर्थांची स्थापना केली आणि जवळच एक मोठे सरोवरही निर्माण केले. ह्या सरोवराला ब्रह्म सरोवर

किंवा शिवालय म्हणतात. शिवालय तीर्थाजवळच घृष्णेश्वराचे भव्य मंदिर आहे. हे मंदिर राष्ट्रकूट राजा दंतीदुर्ग ह्याच्या चुलतभावाने, कृष्णराजाने राजाच्या आज्ञेनुसार बांधले. त्यानेच वेरूळचे जगप्रसिद्ध कैलास लेणे निर्माण केले. **घृष्णेश्वर मंदिर व कैलास लेणे या दोन्ही भारतीय वास्तुशिल्पातील श्रेष्ठ कलाकृती मानल्या जातात.**

***मंदिर* –** घृष्णेश्वराचे मंदिर दक्षिणाभिमुख असून, ते लालसर जांभ्या घोटीव दगडांचे आहे.

२४० x १८० फूट असे लांब-रुंद असलेले हे मंदिर आजही मजबूत व सुंदर आहे. मंदिराच्या अर्ध्या उंचीवर दशावतार व इतर देवतांच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत. जयराम भाटिया नावाच्या दानशूर गृहस्थाच्या देणगीतून सोन्याच्या पत्र्याने मढवलेले तांब्याचे शिखर बनवले आहे. मंदिराचा सभामंडप २४ दगडी खांबांचा असून त्यावर सुंदर नक्षीकाम आहे. मंडप तीन बाजूंनी मोकळा आहे. मंडपाच्या भिंती कमरेएवढ्या उंचीच्या आहेत आणि दगडी खांब भरीव आहेत. गाभारा १७ x १७ फुटांचा असून, येथील शिवलिंग पूर्वाभिमुख आहे. सभामंडपात भव्य नंदी आहे. देवालयाच्या व्यवस्थेसाठी कमिटी नेमलेली आहे. दिवसातून दोनदा येथे नगारा वाजतो. पूजा, आरती केली जाते. गाभाऱ्यात दर्शनाला उघड्या अंगाने वेष्टी नेसून जावे लागते. सोमवारी, प्रदोष व शिवरात्रीला मोठी यात्रा भरते. जवळच २१ गणेशपीठांपैकी एक असलेले 'लक्षविनायक मंदिर' आहे. प्रथम त्याचे दर्शन घेऊन नंतर शिवदर्शन घेण्याचा प्रघात आहे. ह्या मंदिरात नेहमी भाविकांची गर्दी असते आणि 'ओम् नमः शिवाय'चा घोष चालू असतो.

हे मंदिर वैशिष्ट्यपूर्ण तांबड्या रंगामुळे आणि गोपुरामुळे खुलून दिसते. गोपुराच्या मध्यभागी शिखरावर शिवपार्वतीची मूर्ती आगळ्या-वेगळ्या स्वरूपाची आहे. गाभाऱ्यात काळ्या पाषाणाचे शिवलिंग आहे. मंदिराचे शिखर अत्यंत सुंदर असून, त्यावरील मूर्ती व नक्षीकाम प्रेक्षणीय आहे. मंदिराच्या छतावर आणि मंडपातील खांबांवर सुरेख चित्रे आणि नाजूक आकृती कोरलेल्या आहेत. त्यात पशु-पक्षी, वनस्पती, वादक, नर्तक, फुगड्या खेळणाऱ्या युवती, धनुर्धारी शिकारी, इत्यादी चित्रे आहेत. मंदिराभोवती प्रशस्त प्रांगण असून, त्याच्या भोवती उंच कोट बांधलेला आहे.

मंदिरापासून जवळच उत्तम प्रकारे बांधलेले एक विस्तीर्ण तळे आहे. त्याला शिवालयतीर्थ म्हणतात. या तळ्यात स्नान केल्यामुळे प्राचीन काळी 'एल' नामक राजाचा कुष्ठरोग गेला, अशी कथा वर आलीच आहे.

वेरूळचे कैलास लेणे निर्माण करणाऱ्या राष्ट्रकूट वंशातील कृष्णराजानेच घृष्णेश्वराचे मंदिरही बांधले. या मंदिराजवळ बारा ज्योतिर्लिंग कुंड आहे. गणेशाच्या २१ आद्यपीठांपैकी लक्षविनायक मंदिर व मंदिराजवळ शिवाजीराजाचे आजोबा मालोजीराजे भोसले यांच्या गढीचे अवशेष आहेत. वेरूळ गावाचे पाटील मालोजी

भोसले यांनी त्या मंदिराचा व शिवालयतीर्थाचा जीर्णोद्धार केला (इ. स. १५९९). पुढे औरंगजेबाने आपल्या स्वारीत ते मंदिर उद्ध्वस्त करण्याचा प्रयत्न केला. सध्याचे मंदिर मल्हारराव होळकरांची पत्नी गौतमाबाई हिने इ. स. १७३० साली बांधले, असे तिथल्या शिलालेखावरून कळते. शिवालयतीर्थ अहिल्याबाई होळकर यांनी इ. स. १७६९ मध्ये पुनश्च बांधले. भोसले कुलामध्ये 'शककर्ता' निर्माण होईल असा आशीर्वाद देणारा हा 'घृष्णेश्वर' हा साऱ्या गावचेच कुलदैवत आहे. मराठी साम्राज्याचा नंदादीप येथेच उजळला. मराठी साम्राज्याची गंगोत्री घृष्णेश्वराच्या तीर्थातूनच वाहू लागली.

प्रतिवर्षी शिवरात्रीच्या दिवशी येथे मोठी यात्रा जमते. त्या वेळी घृष्णेश्वराची उत्सवमूर्ती पालखीत ठेवून वाजत गाजत शिवालयतीर्थावर स्नानासाठी आणतात.

घृष्णेश्वराचा गौरव करताना मध्व मुनीश्वर म्हणतात– 'या धरतीवर वेरूळसारखे नगर नाही आणि घृष्णेश्वरासारखे तीर्थ नाही.'

४) त्र्यंबकेश्वर

महाराष्ट्र राज्यात, नाशिक जिल्ह्यातील त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील हे शिवाचे महान क्षेत्र असून भारतातील **बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक** आहे. नाशिकपासून हे ३६ कि.मी. वर आहे

आणि मुंबईपासून १८० कि.मी. आहे. नाशिक-प्रमाणेच येथेही कुंभमेळा भरतो.

***पुराणकथा* –** या क्षेत्राच्या उत्पत्तीविषयी पुराणकाळातील कथा अशी आहे–

एकदा ब्रह्मदेवाच्या मनात असा विचार आला, की 'मी सृष्टिकर्ता असल्यामुळे शिवमहिमा काय तो मलाच माहीत आहे.' हे विष्णूला कळताच त्याने विनयाने कबुली दिली, की 'मी पुष्कळ तप केले; परंतु मला अजूनही शिवाचे ज्ञान झाले नाही.' शेवटी ब्रह्मा आणि विष्णू यांच्यात असे ठरले, की ब्रह्मदेवाने शिवाच्या मस्तकाचा शोध लावावा आणि विष्णूने त्याच्या चरणांचा शोध लावावा. त्याप्रमाणे ते दोघे निघाले. पुष्कळ काळ शोध घेऊनही कोणाला त्यात यश येईना. तेव्हा ब्रह्मदेवाने केतकीपुष्प आणि गाय निर्माण करून, त्यांची खोटी साक्ष आपल्या बाजूने तयार केली. मग ब्रह्मा देवलोकी जाऊन म्हणाला, की 'मी शिवाच्या मस्तकाचा शोध लावला असून, त्याची दुग्धाभिषेकाने आणि केतकीपुष्पाने पूजाही केली आहे.'

ते ऐकून इंद्रादी देवांना शंका आली आणि तिचे निराकरण करण्यासाठी ते शिवलोकी गेले. शिवाने ब्रह्मदेवाचे कपट ओळखले आणि त्याला शाप दिला, की 'आजपासून भूतलावर तुझी कोणी पूजा करणार नाही.' शिवाने त्याच वेळी केतकीपुष्पही आपल्या पूजेसाठी निषिद्ध ठरविले. शिवाने गायीलाही शाप दिला, की 'ज्या मुखाने तू खोटी साक्ष दिलीस, ते तुझे मुख सदैव अपवित्र राहील!'

शिवाच्या या शापाने ब्रह्मदेव क्रुद्ध झाला. त्याने शिवाला प्रतिशाप दिला, की 'तू भूतलावर पर्वत होऊन राहशील.' रागाचा हा आवेग ओसरल्यावर ब्रह्मदेवाला पश्चात्ताप झाला आणि पुनश्च शिवकृपा संपादण्यासाठी त्याने मग शिवाची स्तुती केली. ब्रह्मदेवाचे मन निवळलेले पाहून भोळा शिव प्रसन्न झाला. त्याने भूतलावर पर्वताचे रूप घेतले व

त्याचे नाव ब्रह्मदेवावरून ब्रह्मगिरी असे ठेवले. या ब्रह्मगिरीच्या पायथ्याशी त्र्यंबकेश्वराचे मंदिर असले, तरी मूळ त्र्यंबकेश्वर ब्रह्मगिरीच्याच रूपाने उभा आहे, असे समजतात.

त्र्यंबकेश्वर दर्शन – श्रीक्षेत्र त्र्यंबकेश्वर धर्मस्थान म्हणून अतिप्राचीन काळी देखील ऋषिमुनींना ठाऊक होते असे संदर्भ पुराणग्रंथांतून आढळतात. त्या काळी हा सगळाच भाग अतिशय दाट अरण्याचा होता. जंगली हिंस्र पशू व पक्षी यांचीच संख्या येथे अधिक होती. पूर्वीच्या काळी अशा स्थानांना ऋषिमुनी आपल्या तपश्चर्येसाठी प्राधान्य देत असत.

प्राचीन ताम्रपट व आदिवासी भागातील दस्तऐवजानुसार २००० वर्षांपूर्वी, म्हणजेच इ. स. १ पूर्वी व त्यानंतर काही काळ, त्र्यंबकेश्वर हे 'श्रीपूर' व ब्रह्मगिरी हा 'श्रीगड' म्हणून ओळखले जात होते. सातवाहन काळामध्ये ठाकूर जमातीचे 'शीद' राजघराणे होते व त्यांच्या देव्हाऱ्यात असलेल्या तत्कालीन ताम्रपटात ही माहिती आढळते. त्र्यंबक-जव्हार रस्त्यावरील शिरघाट म्हणजे पूर्वीचा श्रीघाट. त्यावेळी 'श्रीपूर' गाव गडावरच वसलेले होते. सातवाहना नंतर देवगिरीचे (औरंगाबाद प्रांत) राजे यादवकुलाकडे या क्षेत्राची सत्ता आली. रामदेव यादव याचा दिवाण 'हेमाडपंत' होता व आपण जी हेमाडपंती शैली म्हणतो तिचा विकास त्यानेच केला व 'मोडी' लिपी देखील त्याने विकसित केली. त्या शिल्पशास्त्राचा नमुना म्हणजे त्र्यंबकेश्वर येथील गायत्रीदेवीमंदिर, अहिल्या संगम घाटावरील कुशावर्ततीर्थ व जुन्या महादेवाचे मंदिर आहे.

देवगिरीचा पाचवा राजा रामचंद्र यादव याच्या ताब्यात इ. स. १२७१ ते १३०८ या काळात सत्ता आली. त्याचा मांडलिक असलेल्या गौळी राजाकडे अंजनेरी किल्ला व गाव कारभारासाठी दिले गेले. अंजनेरी किल्लादेखील यादवांनीच बांधला होता. त्यावेळी अंजनेरी हेच मोठे व राजधानीचे गाव म्हणून प्रसिद्ध होते. या किल्ल्यास संरक्षण दृष्टीनेही महत्व प्राप्त झाले होते.

त्र्यंबकेश्वरला तेव्हा हरिहर क्षेत्र किंवा त्र्यंबकवाडी म्हटले जाई. सर्वच क्षेत्र, जंगलभाग असल्याने, अंजनेरीहून एखादा वाटाड्या (माहितगार-मार्गदर्शक) सोबत घेऊन, यात्रेकरू एकत्रितरित्या त्र्यंबकेश्वर दर्शनासाठी जात असत.

सुमारे १६२९-१६३५ मध्ये गडावरील गाववस्ती ब्रह्मगिरीच्या पायथ्याशी वसविली गेली. (म्हणजेच आज ब्रह्मगिरीच्या पायथ्याशी असलेले त्र्यंबकेश्वर)

इ. स. १७५२ मध्ये मराठ्यांनी ब्रह्मागिरी किल्ला निजामाकडून आपल्या ताब्यात घेतला. त्याआधी दोनच वर्षापूर्वी म्हणजे इ. स. १७५० मध्ये श्रीमंत पेशवे बाजीराव यांनीही नाशिक जिंकून मराठ्यांच्या ताब्यात आणले होते.

त्र्यंबकेश्वर विकासाच्या दृष्टीने हा काळ महत्त्वाचा मानला जातो. या काळात दक्षिणेतील पेशव्यांनी दिल्लीवर स्वारी करून छत्रपती शाहू महाराजासाठी सनदा मिळवल्या. या सनदेनुसार ठिकठिकाणी योग्य अधिकारी नेमले. त्र्यंबकेश्वर परिसरासाठी नारो दामोदर जोगळेकर यांना नेमले होते. त्यांनी हे पवित्र क्षेत्र परकी सत्तेतून मुक्त करण्याचा ध्यास घेतला आणि संधी मिळताच त्र्यंबक सूर्याजी प्रभू यांच्या मदतीने त्र्यंबकचा किल्ला सर केला. क्षेत्र पेशव्यांच्या ताब्यात आले. बाळाजी उर्फ श्रीमंत नानासाहेब पेशवे त्यावेळी स्वत: येथे आले. ब्रह्मगिरी पर्वताची संरक्षण पहाडी, मजबूत पार्श्वभूमी, समृद्ध हिरवाकंच निसर्गपरिसर आणि प्राचीन तीर्थक्षेत्र असा तिहेरी संगम त्यांना फार आवडला. त्यांनी या तीर्थस्थानाचा विकास करण्याचे ठरवले. त्याच्या कारकिर्दीतच आज दिसते त्या त्र्यंबकेश्वर मंदिर बांधकामास प्रारंभ झाला. मुस्लिमांनी विध्वंस केलेल्या अनेक देवळांचा जीर्णोद्धारही याच काळात करण्यात आला. या कामी श्रीमती गोपिकाबाई, आनंदीबाई, थोरले

माधवराव, सवाई माधवराव, रावबाजी, सरदार होळकर, सरदार गायकवाड, सरदार राजेबहाद्दर आणि इतर अनेकांनी आपापल्या काळात नाशिक व त्र्यंबकक्षेत्राचा विकास केला, सौंदर्यात भर घातली आणि आध्यात्मिक भक्ती व राजशक्तीचा यथोचित मिलाप घडवून भौतिक प्रगतीची गंगा सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्याचा पाया घातला.

सुमारे पाच शतकांपूर्वीपर्यंत येथे वसती नव्हती. पुढे देवळाच्या जवळच त्र्यंबक याच नावाने एक लहानसे खेडे वसले. पेशवाईत मात्र या स्थानाची विशेष भरभराट झाली. नानासाहेब पेशव्यांनी पूर्वीच्या जीर्ण मंदिराच्या जागी त्र्यंबकेश्वराचे सध्याचे भव्य मंदिर उभारले आणि जोगळेकर नावाच्या गृहस्थांना त्या देवस्थानचे कारभारी म्हणून नेमले. त्यांनी देवाच्या नित्य पूजेची उत्तम व्यवस्था केली. पेशव्यांच्या आश्रयामुळे त्र्यंबक खेड्याची वसती वाढली आणि मंदिराच्या परिसरात माणसांची वर्दळ सुरू झाली. पुढे होळकरांचे फडणीस पारनेरकर यांनी आठ लाख रुपये खर्चून त्याच क्षेत्रातील कुशावर्त या तीर्थकुंडाची सुंदर बांधणी केली.

मंदिर – हे मंदिर उत्कृष्ट शिल्प आणि स्थापत्यकलेसाठी प्रसिद्ध आहे. त्र्यंबकेश्वराच्या मंदिराभोवती चिरेबंदी तट आहे. त्याची उंची ११' ते १२' आहे. मंदिराला सोन्याचे पाच कळस आहेत.

मंदिर श्रीयंत्राकार असून, त्याचा विस्तार २६५' (पूर्वपश्चिम) x २१८ (दक्षिणोत्तर) एवढा आहे. शिवासमोर शुभ्र पाषाणाचा नंदी आहे. मंदिराच्या मागील बाजूला अभिषेक जलासाठी पुष्करिणी आहे. मंदिराचे महाद्वार पूर्वाभिमुख आहे. उत्तर व पूर्व दरवाजे मोठे आहेत. अन्य दोन दिशांचे दरवाजे तुलनेने लहान आहेत. या मंदिराच्या घडणीत लोखंडी ओतीव कामासारखी सफाई असून, देवळाच्या भिंती बाहेरून अनेक सुंदर शिल्पाकृतींनी सजविलेल्या आहेत. प्रवेशद्वारांच्या घुमटींना बाहेरच्या बाजूने कोरलेली कमळे जणू सजीव वाटावी, इतकी सुंदर आहेत.

पूर्व प्रवेशद्वारावर संस्कृत भाषेतील शिलालेख आहे. त्यानुसार शके १६७७ (इ. स. १७५५) ते १७०८ (इ.स. १७८६) अशा ३१ वर्षांच्या परिश्रमातून आणि दहा लक्ष रुपयांच्या व्ययातून हे मंदिर उभारण्यात आले. पूर्वी उत्तर दरवाजावर श्रीयंत्राकार असलेल्या मंदिराची रचना हेमाडपंती शैलीची आहे. चौफेर तटबंदी असून चार दिशांना चार दरवाजे आहेत. पूर्वी उत्तर दरवाजावर नगारखाना होता व पूर्व दरवाजावर घटिकालय (वेळ मोजण्याचे पात्र) होते. मुख्य मंदिराचे बांधकाम क्षेत्रफळ ८८११ चौरस फूटांचे (९९ x ८९ फूट आहे.) मंदिरासमोरील गोपुरासह हे मंदिर ५ दालनी असून मुख्य दालन चौरसाकृति, क्षेत्रफळ १६०० चौरस फूट (४० x ४०) व मंदिराचे तिन्ही बाजूस तीन दरवाजे आहेत. पूर्वेकडील गोपुरात काही घंटा आहेत.

मुख्य दालनाच्या बरोबर मध्यभागी संगमरवरी चौथऱ्यावर संगमरवरी कासव आहे. अगदी बरोबर याच रेषेत सरळ उंचीवर बाहेरील बाजूने दिसणारा कळस आहे. सभामंडपाचे वैशिष्ट्य असे की सभामंडपातील कोपऱ्यावरचे स्तंभ आणि भिंतीत साकारलेले सर्वच कोन मंदिराच्या उंचीपर्यंत एकसारख्या मापाचे असून हीच प्रमाणबद्धता, आखीव-रेखीव

काटेकोरपणा मंदिराच्या संपूर्ण शिल्परचनेत आढळते.

सभामंडपाच्या आतील बाजूने असलेल्या कोनाड्यात अष्ट भैरवाच्या मूर्ती आहेत.

प्राकार **–** तटबंदीपासून मंदिरापर्यंत चारही बाजूचे प्रांगण फरसबंदी असून वातावरण हवेशीर व मोकळे वाटते. यामुळे मंदिर वेगवेगळ्या ठिकाणाहून व बारकाईने देखील पाहता येते. मंदिराची ८५ फूट उंची नजरेत भरते. वर त्रिशूल पताकांसह सुवर्णकलश असून पायापासून ते कळसापर्यंतचे नक्षीकाम सुबक, शैलीदार, प्रमाणबद्ध आहे. कमळ, फुले, पाने, प्राणी इत्यादींच्या सौंदर्याकृतीने शिखरापर्यंत सजावट केली गेली आहे. प्रवेशद्वारी द्वारपाल, दिक्पाल, देवगण याच्या शिल्पाकृतीही अतिशय मनोरम वाटतात. या शिल्पकलेचा अभ्यास करण्यासाठी देखील अनेक अभ्यासू पर्यटक येत असतात.

प्रांगणाच्या आग्नेय कोपऱ्यात ३० लहान-लहान, अगदी २ फुटी मंदिरे आहेत. मंदिराच्या बांधकामाची वर्षे दर्शवणारी ही मंदिरे आहेत. मंदिराच्या मागील बाजूस प्रांगणातच, नैऋत्य कोपऱ्यात अमृतकुंडतीर्थ आहे आणि ते मंदिराच्या उंचीएवढेच म्हणजे ८५ फूट खोल आहे. यातील पाणी देवालयाच्या कार्यासाठी वापरले जाते. अमृतकुंडाच्या समोर, मंदिराच्या मागील बाजूस पुरुषभर उंचीवर एक खळगा आहे, त्यात हे पाणी ओतले जाते. अंतर्भागातून ते पाणी गाभाऱ्याकडे वळवण्यात आले आहे.

भूगर्भशास्त्रज्ञांच्या मते सह्याद्री पर्वत हा भारत खंडातील आद्य पर्वत व हिमालयाच्याही आधीपासून त्याचे येथे अस्तित्व आहे. सह्याद्री पर्वताची सुरुवात, ज्या पठारावर त्र्यंबकेश्वर वसले आहे, तेथून झाली आहे, त्र्यंबकेश्वरच्या पार्श्वभूमीवरील ब्रह्मगिरी किल्ल्याची, समुद्र सपाटीपासून उंची ४८२८ फूट व त्र्यंबकेश्वर गाव समुद्रसपाटीपासून २००० फूट उंचीवर असल्याने येथील हवा आल्हाददायक व थंड असते. म्हणून त्र्यंबकेश्वरास 'गरीबांचे महाबळेश्वर' असेही म्हटले जाते. पर्यटनक्षेत्र म्हणून त्र्यंबकेश्वर स्थानाचा विकास पुष्कळ चांगल्या पद्धतीने करण्यात आला आहे व होत आहे.

लिंग **–** त्र्यंबकेश्वराचे लिंग शाळुंकेच्या वर नसून कळशीभर पाणी मावेल इतक्या खोलगट जागी आहे. त्र्यंबकेश्वर हा ब्रह्मा-विष्णू-महेशात्मक असल्याची समजूत आहे. या शिवलिंगावर लहानशी खाच असून, तिच्यातून सारखे पाणी झिरपत असते. खाचेचे तीन भाग ब्रह्मा, विष्णू व शिवाचे प्रतीक आहेत. शिवलिंगाच्या खोलगट भागातून कधी कधी सिंहाच्या गर्जनेसारखे आवाज निघतात आणि ज्वाळाही वर येतात, असे सांगतात.

तिन्ही खाचांमध्ये पुन्हा प्रत्येकी एक एक छोटी खाच आहे. ती गंगा, गोदावरी, सरस्वती नद्यांची प्रतिके होय. शाळुंका म्हणजे 'माया' व तीन खाचा म्हणजे सत्त्व, रज, तम गुण होय असेही समजले जाते. तीन खाचांपैकी शंकरांचे बाजूस एक कपार असून तेथून येणारे पाणी शिवलिंगावर अभिषेकासारखे सतत पडत असते.

लिंगाला सुवर्णाचा पंचमुखी मुखवटा आहे आणि सणासुदीला व उत्सव दिवशी घालण्यासाठी रत्नखचित किरीट आहे. हा किरीट मूळचा म्हैसूरचा आहे. मुसलमानांनी तो दिल्लीला नेला आणि पेशव्यांनी दिल्लीच्या जामदारखान्यातून आणून तो पुन्हा त्र्यंबकेश्वराला अर्पण केला.

देवासाठी रुप्याचा एकमुखी व सोन्याचा पंचमुखी मुखवटा असून हिरे, पाचू, माणके यांनी जडवलेला, अस्सल मोत्यांचा तुरा असलेला आहे. मुखवटा काम कोंदण पद्धतीचे व सुंदर, आकर्षक आहे. दर सोमवारी, देवासाठी, सायंकाळी पालखीची मिरवणूक कुशावर्तावर नेली जाते व षोडषोपचारे पूजाअर्चा केली जाते.

५) नागेश्वर

औंढ्या नागनाथ (दारुकावन)

बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी हे नागेशाचे क्षेत्र आहे. महाराष्ट्रातील मराठवाड्यामध्ये हिंगोली जिल्ह्यात औंढा नागनाथ तालुक्यात हिंगोलीपासून २० कि. मी. वर हे स्थान आहे.

याला पूर्वी दारुकावन असे म्हणत. कारण येथे प्राचीन काळी अरण्य होते आणि त्यामधे दारुका राक्षसी वास्तव्य करत होती. ती ऋषिमुनींना त्रास देऊ लागल्यामुळे शिवाने तिथे प्रकट होऊन दारुकेचा नाश केला. नंतर शिव नागेशलिंगाच्या रूपाने तिथेच राहिले. हे मंदिर पांडवांनी बांधले.

एका संस्कृत श्लोकात या स्थानाबद्दल असे म्हटले आहे की–

‘अमर्दकं इदं काशी दुग्धेय किल जान्हवी ।
विश्वेशो ना नगाथोयं भवानी कनकेश्वर ॥’

अमर्दक सरोवरात शिव ज्योतिर्लिंग स्वरूपात कसे राहिले या संदर्भात अशी आख्यायिका सांगतात की–

महादेवांचे सासरे दक्ष प्रजापती याने ज्यावेळी महायज्ञ केला, त्यावेळी आपल्या या जामाताला आमंत्रित केले नाही. पार्वतीला आपल्या पतीचा हा अपमान सहन झाला नाही आणि तिने यज्ञकुंडात उडी घेऊन आत्माहुती दिली. हे समजल्यानंतर शंकर भगवान दु:खी झाले. ते दऱ्याखोऱ्यातून हिंडू लागले. ते अमर्दक नावाच्या सरोवराकाठी येऊन राहिले. त्या जागीही त्यांच्या बाबतीत काही अपमानास्पद घटना घडल्या, तेव्हा महादेवांनी आपले शरीर भस्म करून टाकले आणि दिव्य ज्योतिर्लिंगाच्या स्वरूपात ते अमर्दक सरोवरात राहिले.

काही काळानंतर वनवासात असलेल्या पांडवांनी या सरोवराच्या परिसरात आपला आश्रम निर्माण केला. त्यांच्या गायी पाणी पिण्यासाठी या सरोवराजवळ येत असत. पाणी पिऊन झाल्यानंतर, या गायी आपल्या दुधाच्या धारा या सरोवरात अर्पण करत असत. एक दिवस भीमाने हा चमत्कार पाहिला आणि ते जाऊन धर्मराजाला सांगितले. तेव्हा धर्मराज म्हणाला की, या सरोवरात कोणीतरी देवता निवास करत असावी. मग पांडवांनी पाणी हटविण्यास प्रारंभ केला. सरोवराच्या मध्यावरील पाणी उकळत होते. भीमाने हातात गदा घेऊन तीन वेळा पाण्यावर प्रहार केला, तेव्हा सर्व पाणी झटक्यात हटले आणि पाण्याऐवजी रक्ताच्या धारा वाहू लागल्या. सरोवराच्या तळाशी भगवान शिवांचे दिव्य ज्योतिर्लिंग सापडले. धर्मराजाने त्याची पूजा करून, तेथे एक सुंदर मंदिर निर्माण केले. भीमाच्या गदेचे प्रहार जेथे झाले होते तेथे खांडेश्वरी, कनकेश्वरी व पद्मावती अशी तीन मंदिरे निर्माण करण्यात आली.

दुसरी आख्यायिका अशी सांगण्यात येते की, पूर्वी येथे नाग जमातीसारख्या वन्यजातींचे वास्तव्य होते. त्यांच्यापैकी दारुका नावाच्या स्त्रीने पार्वतीची आराधना केली, तेव्हा पार्वतीने प्रसन्न होऊन दारुकाला या परिसरातील जमीन दिली. दारुका येथील राणी झाली. त्यानंतर तिने व तिचा पती दारुक याने येथील वन्य जमातींना खूप त्रास दिला. लूटमार केली. त्यांनी या घरांना आगी लावल्या व अनेक

निरपराध लोकांना कैदेत टाकले. राजा व राणीविरुद्ध न्याय तरी कोणाकडे मागायचा? असा प्रश्न लोकांपुढे उभा राहिला. एकदा या कैद्यांपैकी एकाने 'ओम् नम: शिवाय ।' मंत्राचा घोष करीत शिवाची आराधना सुरू केली. त्याच्यापाठोपाठ सर्वच कैदी 'ओम् नम: शिवाय'चा उद्घोष करू लागले. सर्व वातावरण या मंत्राने भारावून गेले. तो आवाज ऐकून दारुक तेथे धावत आला आणि त्याने संतापून त्या कैद्यांना मारहाण सुरू केली, तेव्हा भगवान शिव तेथे प्रगट झाले आणि त्यांनी दारुक व दारुका यांना ठार मारून लोकांची या संकटातून मुक्तता केली. भक्तांच्या आग्रहामुळे ते या अमर्दक सरोवरातच राहू लागले. नाग लोक त्यांची भक्तिभावाने पूजा करू लागले. तेव्हापासून हे ज्योतिर्लिंग नागनाथ नावाने ओळखले जाते. त्याला अमर्दक औंढ्या नागनाथ असेही म्हणतात. आपण जिला वरदान दिले होते त्या दारुकाचा शंकरांनी वध केला म्हणून पार्वती रुष्ट झाली; पण 'मी भक्तांच्या कल्याणासाठीच तिला मारले' असे सांगून महादेवांनी तिची समजूत घातली आणि 'दारुकावनातील नागेश' असे नाव धारण करून पार्वतीसह ते तेथे राहू लागले.

संत विसोबा खेचर येथीलच. संत नामदेव जवळच्या नरसी गावचे. नामदेवांच्या कीर्तनाच्या वेळी नागनाथ मंदिराने आपले तोंड फिरवले असे समजतात.

एकदा नामदेव औंढ्याच्या या मंदिरात कीर्तन करत होते. त्याचवेळी काही ब्राह्मणांना तेथे रुद्रपठण करायचे होते. नामदेवांच्या कीर्तनामुळे आपल्या पूजापाठात व्यत्यय येतो आहे हे पाहून त्यांनी नामदेवांना मंदिराच्या मागच्या बाजूला जाऊन कीर्तन करायला सांगितले. नामदेवांनी तसे केल्याबरोबर चमत्कार झाला आणि मंदिरच मागे फिरले. आणि औंढ्या नागनाथाने त्यांना दर्शन दिले. नामदेवांना सद्गुरुकृपा येथेच झाली.

या मंदिरात पिंडीवरील पाणी जेथे पडते तो भाग मात्र पूर्वाभिमुख आहे. हे एक वैशिष्ट्य आहे. सामान्यत: पाणी जाण्याची दिशा उत्तराभिमुख असते. शाळुंका व त्यावरील लिंग फिरल्यामुळे त्याची दिशा बदलली आहे; म्हणून लिंगावर अभिषेक केल्यास, शाळुंकाचे तोंड पूर्वेला झाल्यामुळे पाणी पूर्वेला पडते, असे इतरत्र कोठेही आढळत नाही. संत नामदेवांचे कीर्तन ऐकण्यास देवाने तोंड फिरवले असे तेथील लोक म्हणतात. देव भक्ताला भुलतो असे म्हणतात. हे त्याचे प्रत्यंतर आहे. 'नामदेव कीर्तन करी । पुढे नाचे पांडुरंग ।' हा त्यांचा अभंग प्रसिद्धच आहे.

हा औंढ्या नागनाथ पूर्वी अमृतोदकामध्ये (पवित्र गंगेत) होता. अशी पौराणिक कथा आहे. त्यांत असे म्हटले की, भीमाने गदेचा प्रहार करून पाण्याचा निचरा केला, व देऊळ सर्वांच्या दर्शनार्थ मोकळे केले. लोकांनी खालपर्यंत चिरेबंदी भुयार केले व त्याच्या वर सुरेख देऊळ बांधले. भुयार तयार करण्याचे प्रमुख कारण असे होते की, मोंगल-मुसलमान या शत्रूपासून मूर्ती भ्रष्ट होऊ नये. म्हणून वरील देवळातील भागांत लिंग दर्शनी आहे व पुढे नंदी (वाहन) सुद्धा बसविलेला आहे. हिंदू लोक तळघरातील देवाची पूजा मनोभावे करतात व त्याच्यावर अभिषेकही करतात. हे देवस्थान थोडेसे आडवाटेवर आहे.

औंढ्यानागनाथ येथेच नामदेवांस विसोबा खेचर या परमभक्त महापुरुषाकडून साक्षात्कार घडला. त्यानंतर नामदेवांनी भारतात पदभ्रमण करून उत्तर हिंदुस्थान, पंजाब या ठिकाणी सुद्धा आपला नाम महिमेचा प्रभाव पाडला व वैदिक धर्माचा झेंडा अखंड भारतभर उभारला. हे मंदिर शिल्प सौंदर्याने नटलेले आहे. मंदिराभोवती २० फूट उंचीचा तट असून त्याला चार प्रवेशद्वारे आहेत. येथे नंदीची मूर्ती मंदिराच्या समोर नसून मंदिराच्या मागे आहे.

अन्य प्राचीन शिवालयांमध्ये गाभारा नेहमी खोल असतो. पण येथे तो तसा नाही. गाभाऱ्यात

सुंदर शिवलिंग असून शिवलिंगावर सण समारंभाच्या वेळी शिवमुख-कवच घातले जाते. महाशिवरात्रीला येथे मोठी यात्रा भरते. त्या प्रसंगी रथोत्सवही केला जातो. मुख्य मंदिराची बरीच मोडतोड झाली असून त्याचे भग्नावशेष मंदिरात विखरून पडले आहेत. मंदिराची बांधणी हेमाडपंती असून आकार द्वादशकोनी आहे. ते उतरत्या कंगोऱ्यांनी युक्त अशा चौथऱ्यावर उभे आहे. मंदिराच्या आत आणि बाहेर अनेक शिल्पपट्ट असून त्यात हत्ती, घोडे, स्वार, कमळे इत्यादी आकृती कोरलेल्या आहेत. महाद्वाराच्या दोन्ही बाजूस शिवाची विविध रूपे कोरलेली आहेत. त्यांच्या शेजारी पार्वती, रावण, यती, बुद्ध इत्यादी अनेक मूर्ती कोरलेल्या दिसतात. दक्षिणेकडील भिंतीवर गणेशाच्या काही सुंदर मूर्ती कोरल्या आहेत. या मंदिराचे शिल्पकार वेरुळ-अजंठा येथील शिल्प परंपरेचे असावेत. मंदिरातील मध्यमंडप वर्तुळाकार असून, तो आठ खांबांनी तोलून धरलेला आहे. त्याचे छत घुमटाकार आहे. खांब अष्टकोनी आणि कलाकुसरीचे आहेत.

येथे नीलकण्ठ, भण्डारेश्वर आणि पांडवांची मंदिरे आहेत. जोशी गल्लीत वासुकी तीर्थ नावाची विहीर आहे. अन्य तीर्थे पुढीलप्रमाणे– नागतीर्थे, ऋणमोचन तीर्थ, हरिहर तीर्थ, सूर्यतीर्थ, गयातीर्थ, जलाशयतीर्थ, रामतीर्थ, वसिष्ठतीर्थ, वरुणतीर्थ, गणेशतीर्थ, अमृततीर्थ, विष्णुतीर्थ, नृसिंहतीर्थ, गरुडतीर्थ, अमृत संजीवनतीर्थ, लक्ष्मीतीर्थ, कृत्तिकातीर्थ, हनुमान तीर्थ, मार्कण्डेयतीर्थ इत्यादी.

गावातून दुग्धा नदी वाहते. येथे दत्तात्रेय आणि नीलकण्ठ ही मंदिरे आहेत. गावाच्या दक्षिणेला कनकेश्वरीचे मंदिर असून तिला नागेशाची पत्नी मानतात. खाण्डेश्वरी आणि पद्मावतीचेही मंदिर आहे. या गावात लहानमोठी १०८ शिवालये आहेत. दारुकावनातील नागेशालाच नागनाथ असे म्हणतात.

६) भीमाशंकर

बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक क्षेत्र. महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यात हे क्षेत्र असून पुण्यापासून १२० कि. मी. वर हे स्थान आहे. हे क्षेत्र पुणे जिल्ह्यात आंबेगाव (घोडेगाव), पेटा व खेड (राजगुरुनगर) तालुका यांच्या सीमेवर सह्याद्रीत वसले आहे. मंदिर व नदीचा उगम खेड तालुक्यात आहे. पायऱ्यावरील गावाचा भाग, पर्यटक निवास आंबेगावमध्ये आहे. येथील वनाला डाकिनी देवीचे वन असे म्हणतात. म्हणून या ज्योतिर्लिंगाचा उल्लेख 'डाकिन्यां भीमशंकरम्' असा उल्लेख करतात.

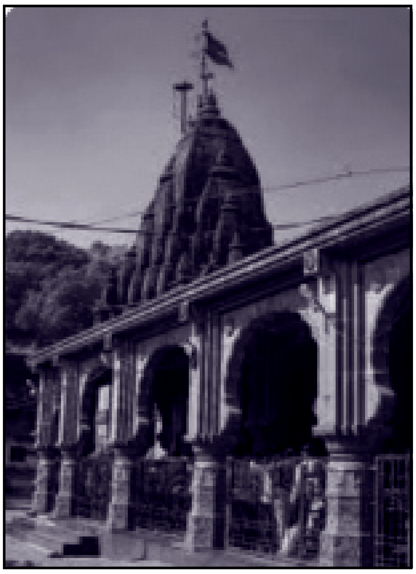

भीमा नदीचा उगम येथे आहे. भीमा नदीला गंगा-भागीरथीप्रमाणे पवित्र मानून त्यात स्नान केले जाते. भीमा नदी पंढरपूरला चंद्रकोरीचा आकार धारण करते, त्यामुळे तिथे तिला चंद्रभागा म्हटले जाते.

राजगुरुनगर (खेड) तहसीलमध्ये घोडेगावच्या पुढे सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये भवरगिरी, रथाचल आणि भीमाशंकर हे पहाड आहेत. त्यांपैकी भीमाशंकर पहाडावर हे तीर्थक्षेत्र आहे. ते थंड हवेचे ठिकाणही आहे आणि जंगल अभयारण्यही आहे. मोठ्या आकाराची 'शेकरु खार' हे येथील वैशिष्ट्य आहे.

जंगली प्राण्यांच्या भीतीने संध्याकाळी ६ नंतर तेथे प्रवेश करायला बंदी आहे. मंदिरातील अभिषेक तर दुपारी ३ पर्यंतच असतो. अनेक वनौषधींचे भांडार येथे आहे. एका स्थानाला नावच 'वनौषधी' असे दिले आहे.

भीमाशंकरला जाणारा घाटातील रस्ता निसर्गरम्य असून, वाटेत एक छोटे धरणही आहे. या परिसरात वस्ती तशी विरळ आहे. सोमवारी, श्रावण महिन्यात व शिवरात्रीला मात्र येथे भाविकांची गर्दी असते. भीमाशंकर एका चमत्कारिक प्रसंगाने येथे प्रकट झाला. त्याविषयीची आख्यायिका अशी–

एकदा एका लाकुडतोड्याच्या कुऱ्हाडीचा घाव एका झाडाच्या मुळात बसला. त्यासरशी तेथून रक्त भळभळा वाहू लागले. तेव्हा लाकुडतोड्या भ्यायला. मग त्याने एक दुभती गाय तिथे आणून उभी केली आणि रक्ताच्या ठिकाणी गायीच्या दुग्धधारा पिळल्या. त्यामुळे ताबडतोब रक्त थांबले. लगेच तेथून एक शिवलिंग वर आले. तेच पुढे भीमाशंकर या नावाने प्रसिद्ध झाले.

भीमाशंकर क्षेत्राविषयी एक पुराण कथा आहे, ती अशी–

त्रिपुरासुर नावाचा एक दैत्य होता. लोखंडाचे, रुप्याचे आणि सुवर्णाचे अशी त्याची तीन पुरे होती. ती पुरे गगनसंचारी होती. त्रिपुरासुर त्यात बसून मन मानेल तसा देवा-मानवांवर अग्निवर्षाव करी. त्याच्या या उत्पाती सामर्थ्यामुळे सगळे देव हतबल झाले आणि शिवाला शरण गेले. शिव त्या असुराच्या संहारासाठी सिद्ध झाला. डोंगराचाच रथ बनवून तो दैत्यावर चालून गेला; पण दैत्य काही केल्या आटोपेना. शेवटी शिवाने पाशुपत मंत्राने बाण अभिमंत्रित करून तो दैत्यावर सोडला आणि तिन्ही पुरांसह त्याला दग्ध करून टाकले. यामुळे शिवाला बरेच श्रम झाले आणि त्याच्या अंगातून घामाच्या धारा वाहू लागल्या. भीमक नावाचा एक राजा तिथे तप करीत होता, तो नेमका या प्रसंगी पुढे आला. शिवाने त्याला 'वर माग' असे म्हटले. भीमकाने वर मागितला. 'प्रभो, या घर्मधारांची पुण्यपावन नदी होऊ दे.' भीमकराजामुळे ही नदी उत्पन्न झालेली असल्यामुळे या नदीला भीमा किंवा भीमरथी असे नाव मिळाले.

शिवलीलामृत, स्तोत्ररत्नाकर, गुरुचरित्र इत्यादी धार्मिक ग्रंथांमध्ये भीमाशंकराचा महिमा गायला आहे. ज्ञानेश्वर, नामदेव, रामदास, श्रीधरस्वामी, नरहरी मालो अशा संत महात्म्यांनी त्यांचा गौरव केला आहे. छत्रपती शिवाजी राजे आणि राजाराम महाराज भीमाशंकराच्या दर्शनाला येत असत. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे आणि रघुनाथराव यांचेही ते आवडते क्षेत्र होते. राघोबाबादादांनी येथे एक विहीर खोदली होती. नाना फडणिसांची या दैवतावर श्रद्धा असल्याने त्यांनी येथील मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. पुण्याचे एक सावकार चिमणाजी अंताजी नाईक यांनी १७३७ मध्ये या मंदिराचा सभामंडप बांधला.

भीमाशंकर वनमय मार्गातून जाऊन पर्वतावर वसले आहे. परंतु आता बऱ्याच उंची पर्यंत बसची सोय आहे. बस थांब्यापासून मंदिरापर्यंत जाण्यासाठी काही पायऱ्या उतरून जाव्या लागतात.

मंदिराच्या डाव्या अंगाच्या टेकडीवर एका कुंडात भीमा नदीचा उगम झाला आहे. तेथून ती खाली येते. देवळाजवळच्या मोक्षकुंडात शिरते व तेथून पुढच्या प्रवासाला निघते. तेथून अर्ध्या कोसाच्या अंतरावर भीमेचा प्रवाह एका शिलाखंडावरून खालच्या खोल घळीत कोसळला आहे. पुढे तिला पिंपळगावाजवळ पहिली नदी भेटते, ती भामा. तेथून पुढे तुळापूरजवळ इंद्रायणी येऊन मिळते. त्यापुढे मुळा, मुठा, घोड, नीरा, इत्यादी नद्या तिच्याशी संगम पावतात. पुढे ती म्हैसूर प्रदेशात शिरून रायचूर जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवर कृष्णा नदीला आत्मसमर्पण करते.

मंदिर – येथील शिवमंदिर हेमाडपंती बांधणीचे आहे. उत्कृष्ट कलाकुसर असलेले आहे. त्याच्या गाभाऱ्याच्या जीर्णोद्धाराचे काम पेशवाईत नाना फडणीस यांनी आरंभले व यांच्या पत्नीने ते पुरे केले. त्याच्या मंडपाचा जीर्णोद्धार अलीकडेच झाला आहे. या मंदिराच्या कटिबंधावर ब्रह्मा, वामन, परशुराम, गणपती इत्यादी देवतांच्या प्रमाणबद्ध मूर्तींची रांग व दशावतार कोरले आहे. दर्शनी

भागाचे कोरीव कामही प्रेक्षणीय आहे. देवस्थानाला सरकारकडून वर्षासन असून काही जमीनही देवाच्या मालकीची आहे. देवस्थानाची सर्व व्यवस्था सहा वहिवाटदारांकडे वंशपरंपरेने चालत आलेली आहे. येथे देवळाच्या प्रांगणात एक मोठी घंटा टांगली आहे. या घंटेचे वजन ५ मण आहे. घंटानादाने सगळा परिसर दुमदुमून जातो. मुख्य मंदिरासमोर एक शनिमंदिर आहे.

भीमाशंकर या क्षेत्रात कमळजा नावाच्या देवीचे मंदिर आहे. दुर्धर्ष नावाच्या दैत्याला तिने एका मुष्टिप्रहाराने ठार केले व ब्रह्मदेवाने कृतज्ञ होऊन कमळांनी तिची पूजा बांधली, म्हणून लोक तिला कमळजा असे म्हणतात. याशिवाय येथे साक्षी विनायक व हनूमान यांचीही मंदिरे आहेत. येथील मोक्षकुंडाजवळच एक ज्ञानकुंडही आहे. यात्रेकरू या दोन्ही कुंडांत स्नान किंवा मार्जन करून मग भीमाशंकराच्या दर्शनाला जातात. यात्रेकरू येथे श्राद्धही करतात. महाशिवरात्रीला येथे मोठी यात्रा भरते.

मंदिराच्या आसपास अनेक छोटी-मोठी मंदिरे व क्षेत्रे आहेत. मोक्षकुंड, ज्ञानकुंड, गुप्तभीमेश्वर, सर्वतीर्थ, पापनाशिनी, व्याघ्रपादतीर्थ, गोरक्ष आश्रम, दैत्यसंहारिणी, कमलजादेवी स्थान, हनूमान तलाव इत्यादी. अलीकडेच तेथे एक राममंदिर बांधले आहे. या मंदिराच्या बाहेरच्या बाजूला उंचावर जटायु, गरुड, संत तुकाराम इत्यादींचे पुतळे आहेत.

७) मल्लिकार्जुन मंदिर (श्रीशैल)

आन्ध्र राज्यातील कर्नूल जिल्ह्यातील अत्यंत महत्त्वाचे तीर्थक्षेत्र. दक्षिणेकडील आंध्रप्रदेशात कर्नूल जिल्ह्याच्या उत्तरपूर्व टोकाला हे क्षेत्र आहे. महबूबनगर आणि प्रकाशम् या दोन्ही जिल्ह्यांच्या सरहद्दीजवळच हे क्षेत्र येते. कर्नूलपासून सुमारे ११० कि. मी. वर श्रीशैल आहे.

सांस्कृतिक इतिहास – श्रीशैल हे केवळ आन्ध्र प्रदेशातील नव्हे, तर संपूर्ण भारतातील एक श्रेष्ठ तीर्थक्षेत्र आहे. **हे बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक पीठही आहे.** यालाच 'ऋषभपीठ' असेही म्हणतात. वीरशैव संप्रदायात या स्थानाचा उल्लेख 'लिङ्गचक्रवर्ती' असा केला जातो. शाक्त व शैव संप्रदायाचे हे एक श्रेष्ठ स्थान आहे. इथे शिव-पार्वतीला मल्लिकार्जुन व भ्रमराम्बा म्हणतात. श्री म्हणजे बिल्व आणि शैल म्हणजे श्रीचक्र आकाराचा डोंगर! म्हणून या तीर्थक्षेत्राला श्रीशैल म्हणतात. यालाच **'दक्षिण कैलास'** असेही नाव आहे. हे पुण्यक्षेत्र कृष्णेच्या पूर्व तीरावर वसले आहे. हे स्थान शिवाच्या आठ प्रमुख स्थानांपैकी एक समजतात.

श्रीशैल हा एक पर्वत असून, त्याची समुद्र-सपाटीपासून उंची ४७६ मी. आहे. डोंगरमाथ्यावर सपाटी आहे. चारही दिशांना उंच- उंच शिखरे आहेत. श्रीशैलवर जाण्यासाठी चार दिशांना चार

द्वारे आहेत. पूर्वेला त्रिपुरांतक, पश्चिमेला अलमपूर, दक्षिणेला सिद्धवट आणि उत्तरेला महेश्वर.

श्रीशैलभोवतीच्या आठ शिखरांना आठ रत्नांची नावे आहेत. या पहाडांच्या उतारावरून वाहणारे पाणलोट कृष्णेला येऊन मिळतात.

श्रीशैल पर्वताला नल्लमलै किंवा नुसते मलै (पर्वत) म्हणतात. पुराणे, महाभारत व काव्ये त्याला श्रीशैल म्हणतात.

येथल्या गोपुरांपैकी पूर्व व दक्षिणेची गोपुरे साधी आहेत. विजयनगरच्या दुसऱ्या हरिहराने यांची पुनर्रचना केली आहे. उत्तरेकडील गोपूर उंच व शिल्पकलेने अलंकृत आहे. मुख्य मंदिर केव्हा बांधले गेले याबद्दल काही माहिती मिळत नाही. बहुधा ते इ. स. च्या आठव्या शतकातील असावे. मल्लिकार्जुन मंदिराचे शिखर गोपुरांपेक्षाही अधिक उंच आहे. या मंदिराचे पुजारी लिंगायत असतात. लिंगायत लोक मल्लिकार्जुनाला लिंगचक्रवर्ती म्हणतात. मंदिराच्या प्राकारातच उत्तर अंगाला एक विस्तीर्ण वटवृक्ष असून तो त्रिगुणित आहे. मंदिराच्या उत्तर अंगाला कोपऱ्यात कल्याण मंडप आहे. त्यात शिवपार्वतीच्या उभ्या मूर्ती असून उत्सवात एके दिवशी त्यांचा विवाहसोहळा साजरा होतो. मंदिराच्या पुढे मोठा सभामंडप असून त्यात मोठा नंदी बसलेला आहे.

मल्लिकार्जुन मंदिर – श्रीशैल मंदिर पूर्वाभिमुख आहे. मंदिराभोवती वीस फूट उंचीचा पाषाणांचा

सौ. अपर्णाताई गोपुराचे द्वारात

बळकट तट आहे. या भिंतीचा घेर २१२० फूट आहे. हे मंदिर सुंदर गोपुरांनी नटलेले आहे. उत्तरेचे गोपूर शिवजी, दक्षिणेचे हरिहर आणि पूर्वेचे कृष्णदेवराय गोपूर किंवा राजगोपूर म्हणून ओळखले जाते.

आख्यायिका – श्रीशैल या नावामागे काही आख्यायिका आहेत, त्या अशा –

१) श्री ही विष्णुपत्नी, पण येथे ती एक ऋषिकन्या होती. तिने या पर्वतावर तप केले. शिव तिला प्रसन्न झाले. तिने वर मागितला की या पर्वताशी माझे नाव कायमचे निगडित असावे. शिव 'तथास्तु' म्हणाले. त्यामुळे हा पर्वत श्रीपर्वत किंवा श्रीशैल झाला.

२) पुराणकाली कार्तिकेय शिव-पार्वतीवर रुसला आणि या पर्वतावर येऊन राहिला. षण्मुख (कार्तिकेय) व विनायक (गजानन) या दोघांपैकी जलद पृथ्वी प्रदक्षिणा कोण करतो, अशी स्पर्धा लागली. षण्मुख मयुरावर बसून प्रदक्षिणेला गेला. विनायकाने मात्र आपल्या आई-वडिलांनाच (पार्वती-महादेवालाच) प्रदक्षिणा घालून पैज जिंकली. रुसलेला षण्मुख श्रीशैलवर आला. त्याची समजूत काढण्यासाठी पार्वती-महादेवही त्याच्यामागे आले. षण्मुखाची त्यांनी समजूत काढली. पण पार्वती-महादेवांना हे स्थळ अतिशय आवडले. त्यामुळे त्यांनी तिथेच वास्तव्य केले. अशीच कथा पलानी येथील मंदिराच्या संदर्भातही सांगितली जाते. शिव-पार्वती दोघेही त्याच्या शोधासाठी येथपर्यंत आली. कार्तिकेयाला हे समजले आणि तो तिथून उठून क्रौंच पर्वतावर निघून गेला. पण शिव-पार्वती मात्र तिथेच राहिली. शिव स्वयंभू लिंगाच्या रूपात तिथे गुप्तपणे वसले. या स्वयंभू लिंगाचा शोध लागला तो चंद्रावती नामक राजकन्येला.

३) चंद्रगुप्त राजाची कन्या चंद्रावती ही आपल्या काही दासींसह आणि गोधनासह कृष्णेच्या तीरावरील वनात राहत असे. बहुतेक ती राजाची नावडती असावी. अशी कितीतरी वर्षे लोटली. एके दिवशी

चंद्रगुप्त राजा वनात शिकारीला गेला असता चंद्रावती त्याला दिसली. राजा तिची ओळखही विसरला होता. एक अपरिचित तरुण स्त्री अशा समजुतीने तो तिच्याशी लगट करायला लागला. तेव्हा चंद्रावतीने त्याला शाप दिला की 'तू कृष्णेत बुडून मरशील!'

त्यानंतर चंद्रावती श्रीशैल पर्वतावर राहायला आली. तिचे गोधनही तिच्याबरोबर आले. एके दिवशी तिची एक गाय दूधच देईना. तिच्या कासेतच दूध नव्हते. असे रोजच व्हायला लागले. नंतर एके दिवशी चंद्रावतीने त्या गायीचा पाठलाग केला. गाय कळपातून निघाली आणि झुडुपातील एका लिंगावर उभी राहून सरसर दुधाच्या धारा सोडायला लागली. चंद्रावतीने मग ते लिंग साफसूफ केले. ती त्याच्या पूजेत तल्लीन झाली असता शिवाने तिला दर्शन दिले. तिने मल्लिका व अर्जुन यांच्या फुलांची माळ करून शिवाला ती सतत मस्तकी धारण करायला विनवले. शिवाने ते मानले. त्या दिवसापासून त्या लिंगाला 'मल्लिकार्जुन' असे नाव मिळाले. ही कथा तेथील एका भिंतीवर कोरली आहे.

४) शिव येथे एका शिकाऱ्याच्या रूपात भटकत होते. त्यांना या वनात एक तरुणी दिसली व ते तिच्यावर भाळले. ती चेंचू या जमातीतील होती. शिवाने त्या तरुणीशी लग्न केले आणि ते चेंचू जमातीचे जावई झाले. या संबंधामुळे चेंचू लोक स्वत:ला तिथल्या देवस्थानाचे रक्षक समजतात. उत्सवात देवाचा रथही तेच ओढतात. ही दंतकथा तेथील भिंतीवर कोरून ठेवली आहे.

५) पुराणांतरी श्रीशैल पर्वताचे अनेक उल्लेख आढळतात. अर्जुन आपल्या तीर्थयात्रेला श्रीशैल पर्वताचे दर्शनाला आला होता, असे महाभारतात सांगितले आहे. श्रीशैल पर्वतावर महादेव-पार्वतीचा दिव्य निवास असून तिथे स्नान केल्यास अश्वमेध यज्ञाचे फळ मिळते असा उल्लेख महाभारतात आहे (महा. वन. ८५.१८-१९). स्कन्द पुराणाच्या माहेश्वर खण्डात श्रीशैल पर्वतावर शिव-पार्वती हे मल्लिकार्जुन व भ्रमराम्बा रूपात स्थित असल्याचा उल्लेख सापडतो. या क्षेत्राचा इतिहासातील पहिला उल्लेख नाशिक येथील एका शिलालेखात झाला आहे.

माहात्म्य – श्री गुरु-दत्तात्रेयानी आपले अवतार कार्य येथे संपविले. श्री नारद 'मल्लिकर्जुना'च्या दर्शनास जात होते व बरोबर वसिष्ठ, वामदेव या ऋषिमुनींनाही घेऊन जात असत. याशिवाय या श्रीशैल पर्वतावरील श्री मल्लिकार्जुन ज्योतिर्लिंगाच्या दर्शनास शिवाजी महाराज हेही गेले होते. काही दिवस त्यांचे तेथे वास्तव्य होते. एकदा त्यांच्या मनांत नैराश्य उत्पन्न होऊन ते श्री शिवजी मंदिर तथा भ्रमरांबा देवीच्या मंदिरात रात्री कोणीही सोबतीला नसताना देवीपुढे जाऊन बसले; आणि देवीला म्हणाले की, हाती घेतलेले कार्य पुरे पाडण्याऐवजी संन्यास घेऊन व्रतस्थ राहतो. तेव्हा देवीने प्रगट होऊन शिवाजी राजांना खड्‌गाचा प्रसाद दिला व पुन: चांगल्या कार्यास कार्यप्रवण केले, अशी एक दंतकथा आहे. पण श्री शिवाजी महाराजांचे वास्तव्य श्रीशैल पर्वतावर होते. हा खरा इतिहास आहे. इतकेच नव्हे तर त्यांनी तेथे बांधलेल्या ध्यान मंदिराची 'दर्शनी कमान' तेथे साक्ष देत उभी आहे.

शिल्पकला – मंदिराचे संपूर्ण प्राकार अनंत शिल्पांनी नटलेले आहे. त्यात शिवलीला, देवदानव युद्धप्रसंग, चंद्रावती कथा, समुद्रमंथन, शिव-पार्वती कल्याणम्, अर्जुनाची तपस्या इत्यादी अनेक सुंदर प्रसंग कोरलेले आहेत. प्राकाराच्या कोपऱ्यात अष्टभैरवाच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत. या सर्वांसाठी सुमारे ३२०० टन वजनाचा ताशीव व घडवलेला दगड वापरलेला आहे.

मुख्य मंदिर मल्लिकार्जुनाचे असून गर्भगृहातील शिवलिंग स्वयंभू मानतात. गर्भगृहात जाऊन कोणाही भक्ताला येथे शिवाचे पूजन करता येते, हे या

स्थानाचे विशेष आहे. पूर्वी येथील पूजा पुष्पगिरी ब्राह्मणांकडे होती. आता वीरशैव संप्रदायाकडे आहे. जंगम लिंगायत येथील पुजारी आहेत. प्रशासकीय व्यवस्थापन आंध्र प्रदेश सरकारचे आहे.

या मंदिराचे गर्भगृह, मुखमंडप, रंगमंडप, वीरशैव-मंडप, विमान, शिखर सर्व काही शिल्पशास्त्रदृष्ट्या अद्वितीय आहे. शिखराच्या चहूबाजूला पाषाणात कोरलेले नंदी आहेत. मुख्य शिवलिंगासमोरचा नंदी धातूचा असून सनगळबसवण्णा या नावाने ओळखला जातो.

मल्लिकार्जुनाचे देवस्थान २५ फूट उंचीच्या चार भिंतींच्या प्राकाराने वेष्टिले आहे. त्या भिंतींची दक्षिणोत्तर लांबी ६०० फूट असून, पूर्व-पश्चिम रुंदी ५०० फूट आहे. भिंती पाषाणाच्या आहेत. त्यांवर शैव पुराणातील कथा, युद्धे, देवतांच्या मूर्ती, विविध पशू इत्यादी शिल्पे कोरलेली आहेत. इथे अनेक धातूमूर्तीही पाहायला मिळतात. त्यांमध्ये शिव-पार्वती, सोमस्कंद, नटराज व गणपती या मूर्ती उत्कृष्ट आहेत. येथील मुख्य शिवलिंग आठ अंगुळे उंच आहे.

महाशिवरात्रीला मल्लिकार्जुनाचा मोठा उत्सव असतो. शिवरात्रीच्या आधी पाच दिवस तो सुरू होतो व वैशाखापर्यंत चालतो.

८) महाकाल मंदिर

मध्यप्रदेश राज्यात, उज्जैन जिल्ह्यात **बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक ज्योतिर्लिंग आहे.** जिल्ह्याचे प्रमुख ठिकाण उज्जयिनीमधील प्रमुख, भव्य मंदिर. याची महती गाताना म्हटले आहे,

'आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम् ।
मृत्युलोके महाकालं लिङ्गत्रयं नमोस्तुते ।।'

अर्थात 'आकाशात तारकलिंग, पाताळात हाटकेश्वर व पृथ्वीवर महाकाल श्रेष्ठ असून या तिन्ही लिंगांना नमस्कार असो.'

महाकालेश्वर ज्योतिर्लिंग हे हिंदू मंदिर असून ते भगवान शिव यांना अर्पण केलेले आहे. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक आहे, तीर्थक्षेत्रांमध्ये भगवान शिवाचे सर्वात पवित्र निवासस्थान असे म्हटले जाते. रुद्र सागर तलावच्या बाजूला हे मंदिर आहे.

पूर्वीचे मंदीर इ. स. १२३५ दरम्यान इल्तू मिष या दिल्लीच्या मुस्लिम हुकूम शहाने पूर्णत: उद्ध्वस्त केले होते. यानंतर या मंदिराचा जीर्णोद्धार इ. स. १७३४ ला मराठा साम्राज्याचे सरसेनापती राणोजी शिंदे यांनी पहिले बाजीराव पेशवे यांच्या नेतृत्वात केला. जवळपास १८ व्या शतकात उज्जैन येथे मराठा साम्राज्य स्थापित झाले. उज्जैन नगरीचा संपूर्ण कारभार पहिले बाजीराव पेशवे यांच्या अधिपत्याखाली होता. नंतर हा कारभार त्यांनी त्यांचा अत्यंत विश्वास असणारे सरसेनापती राणोजी शिंदे यांच्यावरती सोपवला. राणोजी शिंदे यांचे सहकारी रामचंद्र शेणवी हे त्यांचे दिवाण होते. ते खूप श्रीमंत असून त्यांची संपूर्ण संपत्ती त्यांनी धार्मिक कार्यासाठी खर्च केली. त्यामुळे अठराव्या शतकाच्या सुमारास 'महाकालेश्वर मंदिर' अत्यंत मजबूत पद्धतीने बांधले गेले. काही वर्षांनी या

मंदिराचे संपूर्ण व्यवस्थापन तसेच बांधकामातील दुरुस्त्या राणोजीरावांचे चिरंजीव 'महादाजी शिंदे' यांनी केल्याची इतिहासात नोंद आहे.

हे स्थानकापासून साधारण १.६ कि.मी. दूर आहे. याचे प्रांगण विशाल आहे. या मंदिराला पाच मजले आहेत. त्यातील एक मजला जमिनीच्या खाली आहे. जमिनीवर असलेल्या भागात शिवाची लिंगमूर्ती असून तिला **ॐकारेश्वर** म्हणतात. खालील भागामधे महाकाल-लिंगमूर्ती आहे. ती नागपरिवेष्टित आहे. पिंडीमागील महाकालेश्वराची मूर्ती (जिला दक्षिणामूर्ती म्हणतात.) दक्षिणाभिमुख असल्याने, सर्व ज्योतिर्लिंगांमध्ये या स्थानाचे महत्त्व विशेष आहे. महाशिवरात्रीला येथे लाखो भाविक जमा होतात. त्या गर्दीचा निचरा होण्यासाठी जमिनीखाली चौक व रस्ते बांधलेले आहेत. पायऱ्यांखालीही झरोके ठेवलेले असून, अतिशय गर्दीच्या वेळेस त्या झरोक्यातून होणारे पिंडीचे थेट दर्शन घेऊन, त्या समाधानावर बरीच मंडळी परततात. तिच्या तीन बाजूला गणेश, पार्वती आणि कार्तिक स्वामी यांच्या मूर्ती आहेत. गणेश, पार्वती आणि कार्तिकस्वामी यांच्या मूर्ती आहेत तेथे कायम एक तुपाचा आणि एक तेलाचा दिवा तेवता ठेवतात. देवाला वाहिलेली फुले निर्माल्य होतात परंतु ज्योतिर्लिंगाला एकदा वाहिलेले बिल्वपत्र पुन्हा धुवून लिंगावर वाहता येते. (शिवपुराण १.४२). शिवपुराणात (शिवपुराण १.४६) महाकालाची कथा आहे. स्कंदपुराणात या क्षेत्राला 'महाकालवन' म्हटले आहे. अग्निपुराणात याला सर्वोत्तम तीर्थ म्हटले आहे. महाकालाच्या दर्शनाने मुक्ती मिळते, अकालमृत्यू टळतो अशी भाविकांची श्रद्धा आहे.

वरच्या प्रांगणात अनेक मंदिरे असून त्यातील अनादिकालेश्वर आणि वृद्धकालेश्वराचे मंदिर भव्य आहे.

महाकालेश्वर मंदिराजवळ सभामंडप आहे आणि कोटितीर्थ नावाचे सरोवर आहे. जवळच देवास जिल्ह्याची धर्मशाळा आहे. महाकालेश्वराच्या सभामंडपात श्रीराममंदिर आहे. त्याच्या मागच्या बाजूला उज्जयिनीची (अवान्तिकापुरीची) अधिष्ठात्री देवी अवन्तिका आहे.

महाकालेश्वर ज्योतिर्लिंग तीन भागात विभागलेले आहे, खालच्या भागात महाकालेश्वर, मधल्या भागात ओंकारेश्वर आणि वरच्या भागात श्री नागचंद्रेश्वर मंदिर आहे. श्रीनागचंद्रेश्वर शिवलिंग फक्त नागपंचमीच्या दिवशीच दर्शनासाठी उघडते. या दिवशी नागचंद्रेश्वर शिवलिंगाच्या दर्शनासाठी दूरदूरवरून भाविक येतात.

महाकालला उज्जैनचा राजा देखील म्हटले जाते, धार्मिक मान्यतेनुसार, विक्रमादित्यच्या राजवटीनंतर कोणताही राजा येथे रात्रभर राहिला नाही. ज्याने हे धाडस केले त्याला घेरून मारण्यात आल्याचे सांगितले जाते, त्यामुळे आजपर्यंत एकही मुख्यमंत्री किंवा पंतप्रधान उज्जैनमध्ये रात्र घालवत नाही.

९) रामेश्वरम्

दक्षिणेकडील तमिळनाडू राज्यात रामनाथपुरम् जिल्ह्यातील भारतातील अत्यंत महत्त्वाचे व चार धामांपैकी एक पवित्र तीर्थक्षेत्र. रामनाथपुरम्पासून पूर्वेकडे ५० कि. मी. वर रामेश्वर या बेटावर हे पवित्र क्षेत्र आहे. भारतीय द्वीपकल्पाच्या दक्षिण दिशेला, आग्नेयेस अगदी टोकाला रामेश्वर हे बेट

आहे. बेटाचा आकार शंखासारखा असून हे बेट ५५ x १२ कि. मी. आहे. बेटावर जाण्यासाठी पंबनची खाडी ओलांडावी लागते. हे बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक आणि चार धामातील दक्षिणधाम आहे. यात्रा म्हटली की लोकांच्या तोंडून 'काशी-रामेश्वर' ही जोड नावे बाहेर पडतात. यावरून या क्षेत्राच्या माहात्म्याची कल्पना येते. श्रीरामांची पदचिन्हे असल्यामुळे हे बेट पवित्र मानले जाते. रामेश्वर म्हणजे श्रीरामांनी स्थापलेले शिवलिंग होय. रामचंद्राने येथे शिवलिंग का स्थापले, त्याची कथा अशी–

श्रीरामांनी लंकेवर स्वारी करून रावणाचा वध केला व ते गंधमादन पर्वतावर येऊन काही काळ विसावले. अगस्त्यादी ऋषींनी त्यांचे सहर्ष स्वागत केले. पण रामप्रभूंचे मुखमंडल त्यांना खिन्न दिसले. श्रीरामांनी लंकेवर विजय मिळवला खरा; पण त्या आनंदापेक्षा आपण रावणाला म्हणजेच एका ब्राह्मणाला मारले आणि ब्रह्महत्या या महापातकाचे धनी झालो, हे दु:खच श्रीरामांच्या अंतराला त्या वेळी जाळीत होते. ऋषींनी त्या दु:खाचे कारण विचारल्यावर रामानी आपली मनोव्यथा त्यांना निवेदन केली. ती ऐकून अगस्त्यांनी ब्रह्महत्यानिरसनार्थ सागरतीरावर लिंगस्थापना करण्याचा रामाला आदेश दिला. त्यासाठी ज्येष्ठ शुद्ध दशमीचा मुहूर्तही काढून दिला. श्रीरामांनी मग दिव्य लिंग आणण्यासाठी हनूमंताला कैलासावर पाठवले. हनूमंत कैलासावर गेला पण त्याला भगवान शंकराचे दर्शन होईना म्हणून त्याने तप आरंभले. कालांतराने शंकर प्रकट झाले आणि त्यांनी हनूमंताला आपले दिव्य लिंग दिले. पण विलंब झाल्यामुळे मारुतीला मुहूर्ताची वेळ साधता आली नाही. त्या वेळी सीतेने एक वालुकामय लिंग बनवून दिले. ऋषींच्या आदेशानुसार श्रीरामांनी मग त्याचीच स्थापना केली. तेच हे रामेश्वरलिंग होय. स्थानिक लोक त्याला रामनाथलिंग असे म्हणतात.

हनूमंत परतल्यावर जेव्हा त्याला श्रीरामांनी लिंग स्थापन केलेले दिसले तेव्हा त्याला फार दु:ख झाले. मग श्रीरामांनी त्याला स्थापित लिंगाच्या जवळच त्याने आणलेल्या लिंगाची स्थापना करायला सांगितले. तसेच त्याने स्थापलेल्या लिंगाचे दर्शन घेतल्यावाचून यात्रिकांना रामेश्वरदर्शनाचे फल मिळणार नाही, असेही त्याला आश्वासन दिले. मग हनूमंताने कैलासावरून आणलेल्या दिव्य लिंगाची स्थापना केली. या लिंगाला 'काशी-विश्वनाथ किंवा हनुमदीश्वर' असे नाव आहे. श्रीरामांनी आदेश दिला की प्रथम याची पूजा केली जावी.

रामेश्वरपासून २५ कि. मी. लांब या क्षेत्राचे नाव 'गन्धमादन' असे होते. परंतु कलियुगाच्या प्रारंभी गन्धमादन पर्वत पाताळात गेला. या ठिकाणी वारंवार देवता येत असत म्हणून या क्षेत्राला 'देवनगर' असेही नाव होते. महर्षि अगस्तींचा आश्रमही येथे होता. तीर्थयात्रा करत करत बलरामही या ठिकाणी आला होता. तसेच पांडवही या क्षेत्री आले होते. अनादि कालापासून हे क्षेत्र देव, ऋषी आणि महापुरुषांची श्रद्धाभूमी ठरलेले आहे.

या समुद्रकाठावरच्या रामलिंगेश्वराची देखरेख एका झोपडीतील एक साधू करीत असे. श्रीलंकेचा राजा 'पराक्रमबाहू' एकदा या ठिकाणाहून जात असताना या रामलिंगेश्वराचे दर्शन त्याला झाले. पुढे झोपडीतील या लिंगासाठी १२ व्या शतकांत तेथील साधूंनी एक छोटे मंदिर बांधले. हे मूळचे मंदिर गर्भगृह असे समजले जाते. तेव्हा पासून रामाचा नाथ म्हणजे ईश्वर तथा परमेश्वर म्हणून 'रामेश्वर' असे नाव प्रचलित झाले.

रामनाथपुरम्च्या 'सेतुपती राजांनी' या मंदिराच्या उभारणीत वेळोवेळी महत्त्वाचा हातभार लावला. विविध मंदिरे व गोपुरे यांची भर त्यामुळे पडली.

मदुरेचा राजा 'विश्वनाथ नायक' यानेही नंदी मंडप व मंदिराच्या इतर भागाच्या उभारणीचे काम केले. तसेच अनेक धनिक व धार्मिक व्यक्तिंनीही

भरघोसपणे आर्थिक साहाय्य केले. अशा प्रकारे आजच्या अत्युत्कृष्ट, भव्य मंदिराच्या उभारणीला शतकानुशतके लागली.

रामेश्वरला पोहोचल्यावर यात्रेकरू प्रथम लक्ष्मणतीर्थात स्नान करतात. या तीर्थाच्या चोहोंबाजूंना पायऱ्या असून, त्याच्या मध्यभागी एक मंडप आहे. येथे स्नान करून शुचिर्भूत होऊन मगच रामेश्वराच्या दर्शनास जातात.

रचना – रामेश्वराचे मंदिर बेटाच्या पूर्व किनाऱ्यावर आहे. मंदिर द्राविड शिल्पपद्धतीने बांधलेले आहे. हे मंदिर प्रचंड असून, विस्तार आणि भव्यता या बाबतीत त्याच्याशी बरोबरी करणारे दुसरे मंदिर भारतात नाही. १५ एकरावर या मंदिराचा परिसर पसरलेला आहे. मंदिराचे आवार उत्तुंग भिंतींनी बंदिस्त आहे. या आवाराची पूर्व-पश्चिम लांबी ८२५ फूट आणि दक्षिणोत्तर रुंदी ६५७ फूट आहे. मंदिराच्या चारही बाजूंना चार गोपुरे आहेत. त्यांपैकी पूर्वद्वारावरील गोपुराला दहा मजले असून, ते १६० फूट उंच आहे. पश्चिम द्वारावरील गोपुराला सात मजले आहेत. चारही गोपुरांवर असंख्य मूर्ती कोरलेल्या आहेत. आतील मंदिरात तीन विस्तीर्ण दालने असून, ती

भव्य स्तंभांच्या रांगांनी विभागलेली आहेत. या दालनांची उंची इतकी आहे की देवाच्या उत्सवमूर्तीच्या मिरवणुकीतील हत्ती अंबारीसह चालला तरी छताच्या हंड्या-झुंबरांना व दिव्यांना त्याचा धक्का लागत नाही. प्रत्येक दालनाची लांबी ४०० फूट असून, रुंदी १७ ते २१ फूट आहे. या दालनांच्या घडणीत वापरलेल्या अनेक शिळा चाळीस- चाळीस फूट लांबीच्या आहेत. भिंतींना लागून मूर्तींच्या पंक्ती बसवलेल्या आहेत. रामेश्वरमंदिरात एकूण २२ तीर्थे असून, त्यांपैकी ६ तीर्थे सर्वात बाहेरच्या तिसऱ्या दालनात आहेत.

या विशाल मंदिराची पूर्व-पश्चिम लांबी १५५ मी. व उत्तर-दक्षिण लांबी २१९ मी. इतकी विस्तृत आहे. पूर्वेकडील गोपुर ४२ मी. उंच, तर पश्चिमेकडील गोपुर २६ मी. उंच आहे. एकूण दक्षिणेकडील गोपुरांची मांडणी-धाटणी व शिल्प अगदी वेगळ्या प्रकारचे आढळते. तसेच उत्तर व दक्षिण दरवाजावरही उंच गोपुरे आहेत.

प्रवेशद्वार – मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळच नुकताच म्हणजे १९७४ साली बांधलेला सेतुपती मंडप आहे. हा मंडप रामनाथपुरम् चा राजा सेतुपतीने ३ लाख रुपये खर्च करून बांधला व ७२ गावे पूजा-अर्चा करण्यासाठी बांधून दिली. सेतुपती राजाच्या पित्याचा एक पुतळाही या मंडपात आहे. मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळ एक शिलालेख आहे. त्यावर स्वामी विवेकानंदांनी १८९७ साली मंदिराला भेट दिल्यावर त्यावेळी प्रभावित होऊन काढलेले गौरवोद्गार येथे कोरले आहेत. यांनी असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे की, I have great pleasure in gratifying to the politeness and ready service of the priests and supervisors of the temple.

प्रथम या मंदिरात प्रवेश केल्यावर ऐटीत झुलणारा गजराज दिसतो.

लिंग – मंदिराच्या तिसऱ्या दालनात रामेश्वरलिंग

आहे. त्याच्या समोरच मृण्मय व श्वेतवर्ण असा भला मोठा नंदी आहे. या नंदीची उंची १५ फूट, लांबी ८ फूट व रुंदी ९ फूट आहे. नंदीजवळच सुवर्णाच्या पत्र्याने मढवलेला गरुडस्तंभ आहे. पार्वतीचे मंदिर स्वतंत्र आहे. शिव व पार्वती या दोघांच्या उत्सवमूर्ती सुवर्णाच्या आहेत आणि उत्सवप्रसंगी त्यांना पाठीवर मिरवणारा नंदीही सुवर्णाचाच आहे. रामेश्वराच्या ज्योतिर्लिंगावर शेषाची फणा आहे.

प्रदक्षिणा मार्ग – या मंदिरातील सर्व प्रदक्षिणा मार्गाची लांबी १३३३ मीटर असून हे जगातील अद्वितीय मंदिर आहे असे मानतात. याच्या छतावर रंगीत नक्षीकाम आहे. प्रदक्षिणा मार्गाच्या दोन्ही बाजूला स्तंभांची रांग आहे ती नजरेत मावत नाही. यात एकूण १२१२ दगडी स्तंभ आहेत. हे स्तंभ अलौकिक शिल्पकृतीने सजले आहेत. इ. स. १७४० ते १७७० मध्ये हे बांधकाम झाले. पूर्वीच्या काळी वाहतुकीची विशेष साधने नसताना सुद्धा दुरून प्रचंड दगडी शिळा आणून त्या प्रमाणबद्ध आकारात घडवून, स्तंभ उभे करणे ही किती कठीण गोष्ट होती हे कळते. खरोखरच प्रगत द्राविड शिल्पकलेचा परमोत्कर्ष म्हणजे हे मंदिर! मंदिराचा दरवाजा व छत यासाठी लंकेहून १३ मीटर लांबीच्या अखंड शिला आणून वापरल्या आहेत.

दैनंदिन कार्यक्रम – पहाटे साडेचार-पाचच्या सुमारास पुजारी शंख आणि जयघंटा यांचा नाद करतो. त्याच वेळी गायन-वादन सुरू होते. त्यानंतर पुजारी, देवस्थानचे इतर अधिकारी व देवदासी महामंडपात येतात. रामेश्वराच्या पूजेच्या वेळी नैवेद्यासाठी जो भात वगैरे लागतो, त्यासाठी संबंधित अधिकारी आचाऱ्यांना शिधा काढून देतात. साडेपाचच्या सुमाराला पूजेची सर्व तयारी पूर्ण होते. नैवेद्याचा स्वयंपाकही तयार होतो. नंतर गर्भगृहाचा दरवाजा उघडतात. पुजारी गायक-वादकांसह पार्वतीच्या मंदिराकडे जातात व स्तोत्रे गाऊन शिवाला जागे करतात. मग शय्येवरील शिवाची सुवर्णमूर्ती पालखीत ठेवतात आणि वाद्यांच्या घोषात पालखी मिरवीत रामेश्वराच्या मंदिरात नेतात. त्यावेळी देवदासी पालखीपुढे नृत्य करते. सुवर्णमूर्ती अर्धमंडपात ठेवतात. मग पुजारी गर्भगृहात जाऊन लिंगावरील निर्माल्य बाजूला करतो आणि पूजेचा संकल्प करतो. एकजण मंदिरातील मोठा हंडा तिसऱ्या प्राकारात असलेल्या विहिरीच्या पाण्याने भरतो. या पाण्याने पुजारी लिंगाला स्नान घालतो. मग त्याला दोन वस्त्रे नेसवतो. मग तो लिंगाची पूजा करतो आणि हत्तीच्या पाठीवरून आणलेल्या अन्नाचा त्याला नैवेद्य दाखवतो. ही पूजा साधारण सहाच्या सुमारास संपते. या पूजेच्या वेळी गर्भगृहाच्या दारावर पडदा टाकलेला असतो.

दुसरी पूजा सकाळी सातच्या सुमारास सुरू होते. ही पूजा भाविकांना बघता येते. तिसरी पूजा सकाळी नऊ वाजता सुरू होते. या वेळी हत्तीच्या पाठीवरून पाण्याची घागर मिरवीत आणतात आणि त्या पाण्याने लिंगाला स्नान घालतात. नंतर पंचामृताने व शहाळ्याच्या पाण्याने स्नान घालतात. या वेळी देवाला मुगाच्या खिचडीचा नैवेद्य दाखवतात. त्यानंतर लिंगाला चांदीचे डोळे जडवतात.

अशाच पूजा दुपारी, संध्याकाळी आणि रात्री होतात. रात्रीची पूजा झाल्यावर शिवाची सुवर्णाची मूर्ती पालखीतून पार्वतीच्या मंदिरात नेतात. या वेळी पुत्रकामना असणाऱ्या स्त्रिया शिवाला साष्टांग नमस्कार घालतात. कारण या दर्शनाने पुत्रप्राप्ती होते, अशी भाविकांची श्रद्धा आहे.

या देवालयाच्या परिसरात सर्व तीर्थे वास करतात, असा समज आहे. प्रत्येक तीर्थाची पुष्करणी आहे. राम, सीता आणि लक्ष्मण ही कुंडे देवालयाच्या बाहेर आहेत. याच कुंडांवर यात्रेकरू स्नान, श्राद्धविधी वगैरे धार्मिक कृत्ये करतात.

येथे कोणालाही शिवलिंगाची पूजा करता येत नाही. जे काही देवाला वाहणे असेल, ते पुजाऱ्याजवळ

द्यावे लागते. गाभारा आणि सभामंडप एकाच पातळीत आहेत. शिवलिंग गाभाऱ्यात उच्च स्थानी आहे. त्यामुळे दुरूनही त्याचे दर्शन होते.

मंदिर पहाटे चार ते दुपारी एक आणि दुपारी तीन ते रात्री नऊ वाजेपर्यंत दर्शनार्थ उघडे असते. गाभाऱ्यापर्यंत अहिंदूंना प्रवेश नाही पण मंदिराच्या परिसरात ते हिंडू शकतात. रामनाथ लिंगाचे दर्शन घेण्यासाठी अर्धा तास नेहमीच्या दिवशी रांगेत उभे राहावे लागते.

१०) विश्वनाथ मंदिर (काशी) (काशिका, बनारस, वाराणसी)

भारतातील उत्तर प्रदेश राज्यात, वाराणसी जिल्ह्यात गंगेच्या पश्चिम तीरावर वसलेले महान तीर्थक्षेत्र. पुराणांनी काशीचा उदंड गौरव गायिला आहे. काशीतील विश्वनाथ म्हणजे द्वादश ज्योतिर्लिंगांपैकी एक क्षेत्र आहे.

विश्वनाथाचे मंदिर आणि गंगा नदीचे सान्निध्य यामुळे काशी नगरीला हे श्रेष्ठत्व प्राप्त झाले आहे. हे शैव क्षेत्र आहे. हे शिवाच्या त्रिशूलावर वसलेले असून, प्रलयकालातही त्याचा नाश होणार नाही, अशी त्याची पुराणांतरी ख्याती आहे.

पुराणांनी काशीचा उदंड गौरव गायिला आहे. काशीतील विश्वनाथ म्हणजे द्वादश ज्योतिर्लिंगांपैकी एक क्षेत्र आहे.

श्रीविश्वनाथ मंदिर (काशी विश्वेश्वर) – काशीचा मुख्य देव म्हणजे विश्वेश्वर किंवा विश्वनाथ हाच होय. काशीला विश्वनाथाची नगरी असेच म्हणतात. काशीयात्रेला लोक जातात, ते या विश्वेश्वराच्या दर्शनासाठीच. औरंगजेबाने जुने विश्वेवर मंदिर उद्ध्वस्त केल्यावर सुमारे शंभराहून अधिक वर्षे तिथे मंदिरच नव्हते. विश्वेश्वराचे लिंग कुठेतरी गुप्त ठिकाणी ठेवलेले असावे. इ. स. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस अहिल्याबाईंनी सध्याचे मंदिर बांधले. हे मंदिर

लहानसेच आहे. मध्यभागी एक चौरस कुंड असून, त्यात विश्वेश्वरलिंगाची स्थापना केलेली आहे. यात्रेकरू अभिषेकाचे पाणी, फूलपत्री आणि पूजाद्रव्य त्या कुंडात टाकतात व हाताने चाचपडून विश्वेश्वराला स्पर्श करतात. या मंदिरावर सोन्याचा कळस आहे. पंजाबचा महाराजा रणजितसिंग याने कळसाचे काम केले. याने इ. स. १८३५ मध्ये विश्वनाथाला ८२० किलो सोने अर्पण केले. त्याच्या परिसरात अनेक शिवलिंगे आहेत. त्यापैकी हरेश्वर हा त्याचा मंत्री, ब्रह्मेश्वर हा कथावाचक, भैरव हा कोतवाल, तारकेश्वर हा धनाध्यक्ष, दंडपाणी हा चोपदार, वीरेश्वर हा कोषाध्यक्ष, ढुंढिराज हा अधिकारी व अन्य शिवलिंगे ही आपापल्या भागात प्रजापालन करणारी आहेत. मत्स्य पुराणामधे पुढील आठ शिवलिंगे 'गुह्यलिंगे' म्हणून सांगितली आहेत- हरिश्चंद्र, आम्रातक, जलेश्वर, श्रीपर्वतेश्वर, महालय, कृमिचंडेश्वर, केदार, महाभैरव. ही लिंगे अविमुक्त क्षेत्रामधे म्हणजे काशी येथे आहेत.

देवळाच्या प्रमुख सभामण्डपाच्या पश्चिमेला दण्डपाणिश्वर मंदिर आहे. मंदिराच्या प्राङ्गणाच्या एका बाजूला सौभाग्यगौरी आणि गणेश असून दुसऱ्या बाजूला श्रृंगारगौरी, अविमुक्तेश्वर सत्यनारायण यांची मंदिरे आहेत. दण्डपाणिश्वर मंदिराच्या पश्चिमेला शनैश्चरेश्वर महादेव आहे. द्वादश ज्योतिर्लिंगांपैकी हे

विश्वेश्वर लिंग आहे. कार्तिक शु. चतुर्दशी आणि महाशिवरात्रीला विश्वेश्वराची पूजा फार फलदायक असते. इ. स. १६६९ मधे औरंगजेबाने येथील मूळ मंदिराचा विध्वंस केला. परंतु इ. स. १७८५ मधे त्याची पुनर्बांधणी अहिल्याबाई होळकर यांनी केली. या मंदिरात केवळ हिंदूंनाच प्रवेश आहे.

दशाश्वमेध घाटासमोरील एका अतिशय छोट्या गल्लीत हे मंदिर असून प्राकारात संगमरवराचा विपुल उपयोग केला आहे. मंदिराच्या परिसरात अखण्ड मंत्रघोष निनादत असतो. गर्भगृहाची द्वारे चांदीने मढवली आहेत. चांदीच्या वेदीवर काळ्या पाषाणाचे शिवलिंग असलेले गर्भगृह छोटे आहे. प्राकारात अनेक छोटी मंदिरेही आहेत. प्राकारातच २.१ मी. उंचीचा पाषाणात कोरलेला सुरेख नंदी आहे. औरंगजेबाने उभारलेल्या मशिदीजवळ ज्ञानवापी (विहीर) आहे. त्यात मूळ शिवलिंग आजही आहे, असे म्हणतात. भाविक यात्रेकरू या विहिरीचे पाणी ज्ञानप्राप्तीसाठी पितात. मशिदीपुढे धर्मांध औरंगजेबाने पाडलेल्या आदिविश्वेश्वर मंदिराचे दोन स्तंभ अजूनही आहेत. या मंदिरात मंगलारती (पहाटे ३.३०), भोग आरती (दुपारी १२), सप्तर्षी आरती (सायं. ७.३०), शृंगार व शयनारती. अशा आरती संपन्न होतात.

काशी विश्वनाथ मंदिराला विश्वेश्वर या नावानेही ओळखले जाते. विश्वेश्वर या शब्दाचा अर्थ 'विश्वाचा अधिपती' असा आहे. हे मंदिर वाराणसीमध्ये गेल्या अनेक हजार वर्षांपासून आहे. मुघल शासकांनी अनेकदा पाडलेले काशी विश्वनाथ मंदिर हिंदू धर्मातील पवित्र मंदिरांपैकी एक मानले जाते. काशी विश्वनाथ मंदिराच्या विद्ध्वंस आणि बांधकामाशी संबंधित इतिहासाबद्दल जाणून घेऊया.

काशी विश्वनाथ मंदिराचे बांधकाम – विश्वनाथ मंदिराचा इतिहास हजारो वर्षांचा असल्याचे मानले जाते. ११ व्या शतकात हे मंदिर राजा हरिश्चंद्राने पुन्हा बांधले होते असे सांगितले जाते. ११९४ मध्ये मुहम्मद घोरीने ते पाडले. परंतु मंदिराची पुनर्बांधणी करण्यात आली. परंतु १४४७ मध्ये जौनपूरच्या सुलतान महमूद शाहने ते पुन्हा एकदा पाडले. इतिहासाच्या पानापानांत डोकावून पाहिल्यास असे लक्षात येते की, काशी मंदिराचे बांधकाम आणि पाडण्याच्या घटना ११व्या शतकापासून ते १५व्या शतकापर्यंत चालू होत्या.

राजा तोडरमलच्या मदतीने पंडित नारायण भट्ट यांनी विश्वनाथ मंदिर एकदा बांधले. परंतु १६३२ मध्ये पुन्हा एकदा शाहजहानने मंदिर नष्ट करण्यासाठी आपले सैन्य पाठवले, परंतु सैन्य आपल्या उद्दिष्टात यशस्वी होऊ शकले नाही. यानंतर औरंगजेबाने १८ एप्रिल १६६९ रोजी हे मंदिर पाडले.

त्यानंतर सुमारे १२५ वर्षे तेथे मंदिर नव्हते. सध्याचे बाबा विश्वनाथ मंदिर महाराणी अहिल्याबाई होळकर यांनी १७८० मध्ये बांधले होते. नंतर आदि शंकराचार्य, संत एकनाथ, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, महर्षी दयानंद, गोस्वामी तुलसीदास हेही या मंदिराला भेट देण्यासाठी आले होते.

मंदिराजवळील वादग्रस्त ज्ञानवापी मशीद आहे. मंदिराच्या मूळ जागेवर ही मशीद बांधण्यात आली आहे. ज्ञानवापी मशीद मुघल शासक औरंगजेबाने मंदिर पाडून बांधली होती.

विश्वनाथ मंदिराचा आकार – विश्वनाथ मंदिराचे मुख्य शिवलिंग ६० सेमी उंच आणि ९० सेमी परिघाचे आहे. मुख्य मंदिराच्या आजूबाजूला काल-भैरव, कार्तिकेय, विष्णू, गणेश, पार्वती आणि शनी यांची छोटी मंदिरे आहेत. मंदिरात ३ सोन्याचे घुमट आहेत, जे १८३९ मध्ये पंजाबचे महाराजा रणजीत सिंह यांनी स्थापित केले होते. मंदिर आणि मशीद यांच्या मध्ये एक विहीर आहे, तिला ज्ञानवापी विहीर म्हणतात. स्कंदपुराणातही ज्ञानवापी विहिरीचा उल्लेख आढळतो. मुघलांच्या आक्रमणावेळी हे शिवलिंग ज्ञानवापी विहिरीत दडले होते असे सांगितले जाते.

काशी विश्वनाथ कॉरिडॉरचे दोन भाग – पंतप्रधान आदरणीय नरेन्द्र मोदीजींनी कॉरिडॉर बांधून जणू काशीचे २०१९ पासून पुनरुत्थान केले. काशी विश्वनाथ कॉरिडॉर हे दोन भागात विभागण्यात आले आहे. मुख्य संकुल बांधण्यासाठी लाल रंगाचा दगड वापरण्यात आला आहे. कॉरिडॉरमध्ये चार मोठे दरवाजे आहेत, त्याभोवती एक प्रदक्षिणा मार्ग आहे. या मार्गावर संगमरवरी २२ शिलालेख लावण्यात आले आहेत. त्यावर शंकराचार्य, अन्नपूर्णा स्तोत्र, काशी विश्वनाथ आणि भगवान शंकरांशी संबंधित महत्त्वाची माहिती नमूद करण्यात आली आहे. काशी विश्वनाथ मंदिर ट्रस्टच्या संकेत-स्थळानुसार, हे मंदिर 'सुवर्ण मंदिर' म्हणूनही ओळखले जाते.

अहिल्याबाई होळकर यांनी काशी विश्वनाथ मंदिराचा जीर्णोद्धार केला होता. यानंतर ३५० वर्षांनंतर पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी मंदिराचा विस्तार आणि पुनरुद्धार केला. भूमिपूजन ८ मार्च २०१९ रोजी केलं होतं.

प्रदक्षिणा मार्गाची काय आहेत वैशिष्ट्ये? – या प्रदक्षिणा पथावर संगमरवराचे २२ शिलालेख उभारण्यात आले असून त्यावर काशीची महती मांडण्यात आली आहेत. कॉरिडॉरमध्ये २४ भवनेही तयार करण्यात येत आहेत. या भवनांमध्ये मुख्य मंदिर परिसर, मंदिर चौक, मुमुक्षू भवन, भाविकांच्या सोयीसाठी सुविधा केंद्र, ४ शॉपिंग संकुले, बहुविध हॉल, सिटी म्युझियम, वाराणसी गॅलरी, जलपान केंद्र, व्ह्यू कॅफे अशा असंख्य गोष्टी आहेत.

काशी विश्वनाथधाम चमकदार करण्यासाठी ५००० विविध प्रकाराचे लाईट्स बसवण्यात आले आहेत. खास प्रकारचे हे लाईट्स दिवसा, दुपारी आणि रात्री रंग बदलत राहतील.

धामच्या उभारणीचं काम करणाऱ्या पीएसपी कंपनीचे सीएमडी पीएम पटेल यांनी सांगितलं की कॉरिडॉरच्या व्यवस्थेसाठी ज्या ज्या सुविधांची आवश्यकता आहे त्यांची काळजी घेण्यात आली आहे. संग्रहालय, गॅलरी, मुमुक्षू केंद्र, खाण्या-पिण्याची व्यवस्था, आध्यात्मिक पुस्तके पाहायची असतील तर वैदिक केंद्रही तयार करण्यात आले आहे.

११) वैजनाथ मंदिर (परळी)

महाराष्ट्रातील बीड जिल्ह्यातील हे **बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक श्रेष्ठ स्थान आहे.** भारतातील बारा ज्योतिर्लिंगापैकी पाच ज्योतिर्लिंगे महाराष्ट्रातच

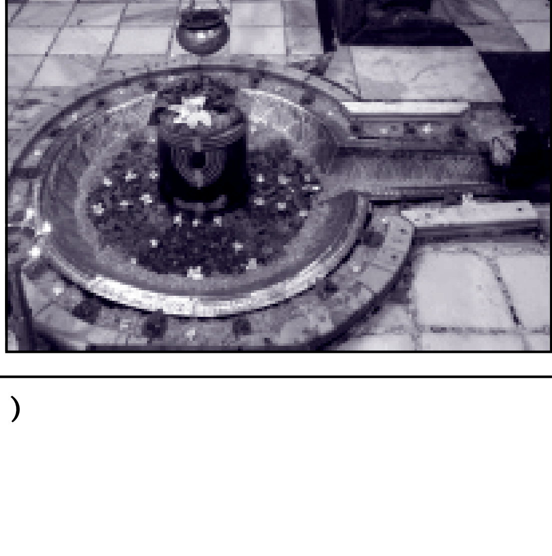

आहेत. त्यापैकी तीन मराठवाड्यात तर नाशिक, औरंगाबाद जिल्ह्यात प्रत्येकी एक आहे. परळी हे गाव परळी वैजनाथ तालुक्यात आहे. या तीर्थस्थानापासून मुंबई ५०२ कि. मी., पुणे ३०० कि. मी. औरंगाबाद २३० कि. मी. आणि बीड १०० कि. मी. आहे. येथील वैजनाथाचे चिरेबंदी, भव्य मंदिर एका टेकडीवर बांधलेले आहे.

मेरू पर्वत किंवा नागनारायण पहाड याच्या एका टेकडीवर 'परळी' हे प्राचीन गाव वसलेले आहे. या गावाला कांतीपूर, मध्यरेखा, वैजयंती किंवा जयंती क्षेत्र अशीही नावे आहेत.

या स्थळासंदर्भात अनेक कथा व आख्यायिका प्रचलित आहेत. अंबेजोगाईच्या योगेश्वरीचा विवाह परळीच्या वैद्यनाथाशी ठरला होता; पण वऱ्हाडी परळीला पोहोचेपर्यंत विवाहमुहूर्त टळला, त्यामुळे वऱ्हाड्यांचे रूपांतर दगडी मूर्तींमध्ये झाले आणि योगेश्वरी परळीपासून दूरच राहिली अशी कथा सांगतात.

१) एक आख्यायिका अशी सांगण्यात येते, की देव-दानवांनी केलेल्या समुद्रमंथनाच्या प्रसंगी सागरातून चौदा रत्ने निघाली. त्यात धन्वंतरी वैद्यनाथ आणि अमृत होते. दानव अमृतप्राशन करण्याकरिता धावले, तेव्हा श्रीविष्णूने अमृत व धन्वंतरी वैद्यनाथ या दोघांना शिवलिंगामध्ये लपविले होते. दानवांनी ज्यावेळी लिंगमूर्तीला स्पर्श करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा लिंगमूर्तीतून ज्वाला निघाल्या. त्यामुळे राक्षसांनी पळ काढला; परंतु ज्यावेळी शिवभक्तांनी लिंगमूर्तीला स्पर्श केला, तेव्हा त्यातून अमृतधारा निघाल्या. आजही ह्या ज्योतिर्लिंगाला स्पर्श करून दर्शन घेण्याची पद्धत आहे. येथे जातिभेद, लिंगभेद पाळले जात नाहीत. कोणीही शिवलिंगाचे दर्शन घेऊ शकतो.

शिवभक्त रावण ज्यावेळी कैलासपर्वतावरून शिवलिंग घेऊन येथून चालला होता त्यावेळी गणेशाने 'वैजू' नावाच्या गोपाळाचे रूप धारण केले आणि रावणाच्या हातातील शिवलिंग युक्तीने ताब्यात घेऊन जमिनीवर ठेवले. ते जमिनीवर ठेवताच तिथेच स्थिर झाले. या 'वैजू' च्या कथेमुळे या क्षेत्राला 'वैजनाथ' नाव पडले. अशीच आख्यायिका गोकर्ण महाबळेश्वरलाही तेथील शिवलिंगाबाबत सांगतात.

२) अल्पायु मार्कंडेयाला यमराजाच्या पकडीतून मुक्त करून शिवाने येथेच जीवदान दिले. त्याची स्मृती म्हणून येथे मार्कंडेय तलाव आहे. सत्यवान-सावित्रीची कथा येथेच घडली असे मानून नारायण पहाडावरील एक वटवृक्ष सावित्रीचा वृक्ष म्हणून ओळखला जातो. तिथे वटेश्वर मंदिरही आहे. राजा श्रियाळ आणि राणी चांगुणा यांचा पुत्र चिलया शिवकृपेने येथेच जिवंत झाला होता. त्याचप्रमाणे 'जगमित्र नागा' ह्यांचे वास्तव्य परळीतच होते. त्यांचा मठ व समाधी येथे आहे. संत चरित्रकार महिपतीबुवा ताहराबादकर यांनी आपल्या 'भक्तिविजय' ग्रंथात नागाची जीवनगाथा वर्णन केली आहे. नागा हा रात्रंदिवस विठ्ठलभक्तीत मग्न राहणारा ब्राह्मण होता. त्याच्या निंदकांनी त्याच्या झोपडीला आग लावली तरी तो विठ्ठलकृपेने जिवंत राहिला. गावकऱ्यांनी त्याला थोडी जमीन दिली. त्यावर तो आपला उदरनिर्वाह करत होता. त्याच्या विरोधकांनी तेथील मुस्लिम अधिकाऱ्याचे कान भरले. त्या अधिकाऱ्याने नागाची जमीन जप्त केली व त्याला सांगितले की, 'तू जर जगमित्र आहेस तर माझ्या पूजापाठासाठी मला जिवंत वाघ आणून दे.' नागाने जंगलात जाऊन देवाची आराधना केली तेव्हा विठ्ठलाने संतुष्ट होऊन वाघाचे रूप धारण केले. त्या वाघाला घेऊन नागा जेव्हा त्या अधिकाऱ्याकडे पोहोचला, तेव्हा तो यवन अधिकारी भयभीत झाला. त्याने नागाची क्षमा मागितली व त्याची जमीन त्याला परत केली. जगमित्र नागाची समाधी परळी वैजनाथाला आहे.

परळीत अनेक मंदिरे, आश्रम, समाधी स्थळे आहेत. राममंदिर, गोपीनाथ, दत्त, कालिका, विठ्ठल,

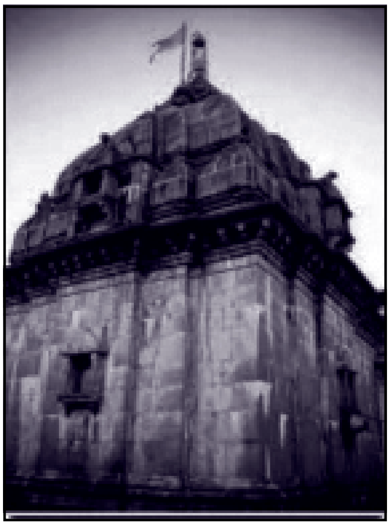

व्यंकटेश, बालाजी मंदिर, इत्यादी. बिनसोंडी गणपतीचे दर्शन आधी घेऊन मग वैजनाथाचे दर्शन घेण्याची पद्धत आहे. बाक्रेबुवा, धुंडीराजमहाराज, गुरुलिंगस्वामी ह्यांचे वास्तव्य येथे होते. त्यामुळे परळी ही पुण्यभूमी झाली आहे.

इतर ज्योतिर्लिंगांपेक्षा या स्थानाचे वैशिष्ट्य असे सांगतात की फक्त येथेच शंकर पार्वतीसह वास करतो. त्यामुळेच या क्षेत्राला 'जवाआगळ काशी किंवा अनोखी काशी' म्हणजे काशीपेक्षा जवभर श्रेष्ठ असे मानतात. मंदिरात स्वयंभू लिंग आहे. मंदिराचा गाभारा आणि सभामंडप एका पातळीवर आहेत. अन्यत्र गाभारा खोल असतो. या मंदिराची बांधणी हेमाडपंती आहे. मंदिरात गाभाऱ्यात पोहोचण्यासाठी एकूण चार दरवाजे आणि चार अंगणे ओलांडावी लागतात. मंदिराला दिशासाधन आहे. त्यामुळे विषुवदिनी गवाक्षातून सूर्यकिरण लिंगावर पडतात. गाभाऱ्यातील पिंडी भव्य, शाळिग्राम शिळेची असून, ती हातभर उंच आहे. तिचा व्यास सुमारे दोन हात आहे. गाभाऱ्यात चार नंदादीप अखंड तेवत असतात. देवाची दररोज चार वेळा पूजा होते. प्रात:पूजेनंतर लिंगावर मुखवटा बसवतात. पुजारी वंशपरंपरेचे असतात.

इतर मंदिरांमध्ये शिवलिंग गाभाऱ्यात खोलगट जागी असते. येथे मात्र ते तसे नाही. पिंडीजवळच पार्वतीही आहे. गाभाऱ्यात चारी बाजूंनी नंदादीप लावलेले असतात. अहिल्यादेवी होळकरांनी शके १७०६ मध्ये या मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. त्यासाठी त्यांनी जवळच असलेल्या त्रिशुलदेवी पहाडातून दगड आणले होते. अहिल्यादेवी ह्या शिवभक्त होत्या आणि त्यांना हे तीर्थक्षेत्र फार प्रिय होते.

या परिसरात शंकराची ११ मंदिरे आहेत. या देवस्थानाच्या व्यवस्थेसाठी पेशव्यांनी बरीच जमीन जहागिरीच्या स्वरूपात दिली होती.

परळी हे शिवाचे स्थान आहे. तसेच हरि-हर मीलनाचे स्थान आहे. त्यामुळे येथे जसा शिवमहोत्सव साजरा होतो तसाच, कृष्णमहोत्सवही होतो. हरिहर तीर्थाचे पाणी वैद्यनाथाच्या दैनिक पूजेसाठी आणले जाते. सोमवारी येथे भक्तांची गर्दी होते. चैत्र पाडवा, विजयादशमी, त्रिपुरी पौर्णिमा, महाशिवरात्र व वैकुंठ चतुर्दशी या दिवशी येथे उत्सव साजरे होतात. त्यावेळी बेल व तुळशी यात फरक केला जात नाही. महादेवाला तुळशी तर विष्णूला बेल अर्पण केला जातो. श्रावण महिन्यातील वैद्यनाथाच्या विशेष पूजेच्या वेळी रुद्राभिषेकाच्या मंत्रोच्चाराने सारा आसमंत भरून जातो.

सूर्यस्नान-सूर्यस्थान – सूर्योदयाची किरणे, त्या मंडपातील चार दारे ओलांडून वैजनाथाच्या शाळुंकेवर पडत असतात. सूर्योदयाच्या म्हणजे पूर्व दिशेला ही द्वारे आहेत. तेथील महामाया-महालक्ष्मीचे मंदिर पश्चिममुखी असून तिच्या मूर्तीवर सूर्यास्ताची किरणे त्या सुमारास पडत असतात. या दोन्ही वेळी असंख्य भक्तजन जमतात व आंबेजोगाई माता आणि परळी वैजनाथ बाबा की जय जय असा घोष करतात.

देवस्थानच्या व्यवस्थेसाठी पेशवे सरकारकडून गावच्या समस्त ब्राह्मणांना ५२८० बिघे जमीन

इनाम मिळाली आहे. नवरात्र, आश्विनी पौर्णिमा ते कार्तिकी पौर्णिमा आणि महाशिवरात्र, या काळात येथे फार मोठा उत्सव होत असतो. हे ज्योतिर्लिंगाचे जागृत स्थान आहे. या तीर्थक्षेत्राजवळ गंगाखेड, धर्मापुरी, पूस, शेळगाव हा मंदिरांचा परिसर आहे. तसेच डिघोळ इस्लामपूर येथे रेणुकादेवीचे ठाणे आहे. अंबाजोगाई मंदिरही फक्त ३५ कि. मी. अंतरावर आहे.

या क्षेत्राला वेगवेगळी नावे होती. वैजनाथालाच वैद्यनाथ म्हणतात. तिथल्या पहाडावर औषधी वनस्पती विपुल प्रमाणात मिळत व वैद्य लोक त्यांचा उपयोग करीत. त्यामुळे देवाला वैद्यनाथ असे नाव पडले, अशी त्याची कथा सांगतात. समुद्रमंथनातून अमृत घेऊन वर आलेला धन्वंतरी विष्णूच्या आज्ञेवरून वैद्यनाथाच्या पिंडीत लपला व दैत्यांचा उपशम झाल्यावर त्याने ते अमृत देवांना दिले, अशी कथा आहे. तिच्यावरून वैद्यनाथाला धन्वंतरी व अमृतेश्वर ही नावे मिळाली. देव-दानवांच्या युद्धात देवांना अमृत पाजून विजयी केले, म्हणून परळीस वैजयंती आणि जयंती अशी नावे मिळाली आहेत. त्याशिवाय वेदक्षेत्र, हरिहरक्षेत्र, नारायणक्षेत्र, प्रभाकरक्षेत्र, कांतिपुरी अशीही या क्षेत्राची नावे आहेत. पृथ्वीची मध्यरेखा परळीवरून जाते, असे मानतात.

१२) सोमनाथ मंदिर

भारतातील गुजरात राज्यामधील प्रसिद्ध बारा ज्योतिर्लिंगापैकी एक मंदिर. हे मंदिर गुजरात राज्यातील जुनागढ जिल्ह्यात असून, अरबी समुद्राच्या किनाऱ्यावर वेरावळपासून ६ कि. मी. अंतरावर आहे. जुनागढपासून ९८ कि. मी. वर आहे. हे गुजरातमधील नैर्ऋत्येकडील टोकाचे अरबी समुद्र किनाऱ्यावरील अहमदाबादपासून ३०० कि. मी. वर असलेले प्राचीन मंदिर आहे. ऋग्वेदाच्या खिल सूक्तात सोमनाथक्षेत्राचा उल्लेख येतो, तो असा–

यत्र गङ्गा च यमुना च
यत्र प्राची सरस्वती ।
यत्र सोमेश्वरो देवस्तत्र माममृतं कृधी-
इन्द्रायेन्दो परिस्रव।। (ऋ. खिल. ९.२०.५)

'जिथे गंगा, यमुना आणि पूर्ववाहिनी सरस्वती या (कपिला, हिरण्या व सरस्वती) नद्यांचा संगम आहे आणि जिथे भगवान सोमनाथाचा निवास आहे, त्या स्थानावर मला तू अमर कर. हे चंद्रा, इंद्रासाठी तू अमृताचा वर्षाव कर.'

हे मंदिर मुसलमानांनी अनेक वेळा उद्ध्वस्त केले. हे मंदिर अत्यंत प्राचीन असून सोम म्हणजे चंद्राने मंदिर उभारले. रोहिणीच्या बाबतीत चंद्र अधिक प्रेम करतो, इतर स्त्रियांवर (दक्षाच्या मुलींवर) अन्याय करतो म्हणून दक्षाने चंद्राला शाप दिला. त्यामुळे चंद्र दिवसेंदिवस क्षीण होऊ लागला. दक्षाने सोमाला प्रभास क्षेत्री जाऊन शापातून मुक्तता करून घेण्यास सांगितले. सोमाने अमावास्येला प्रभासक्षेत्री स्नान केले. त्याला त्याचे तेज परत मिळाले म्हणून त्या क्षेत्राला 'प्रभास' म्हणतात. जेथे सरस्वती सागराला मिळते, तेथेच हे सोमनाथाचे मंदिर आहे.

चंद्राने आपल्या शापमुक्तीनंतर शिवलिंगावर एक सुवर्णाचे मंदिर उभारले. हे सुवर्णमंदिर कधी भंग पावले, ते कळायला मार्ग नाही. त्यानंतर रावणाने इथे चांदीचे मंदिर बांधले. ते भग्न झाल्यावर कृष्णाने चंदनी लाकडाचे मंदिर उभारले. तेही जीर्ण झाल्यावर तिथे दगडी मंदिर बांधले गेले. ज्ञात इतिहासातील हे पहिले सोमनाथमंदिर होय. ते इ.

स. च्या पहिल्या शतकात बांधले गेले असावे. हे मंदिर कालांतराने मोडकळीस आल्यावर याच मंदिराच्या जागी इ. स. ६४९ मध्ये मैत्रक वंशातील राजा धरसेन याच्या राजवटीत दुसरे दगडी नवे देवालय उभे करण्यात आले. हे मंदिर स्थापत्यदृष्ट्या व कलादृष्ट्या वैभवशाली होते. याचा सभामंडप उघडा असून, त्याच्या पायऱ्या समुद्राकडे उतरत गेल्या होत्या. मंदिराच्या दक्षिणेला समुद्राच्या लाटा अडवणारी प्रचंड दगडी तटबंदी होती.

हे मंदिर इ. स. ८ व्या शतकात अरबांच्या आक्रमणामुळे भग्न झाले. त्यानंतर ९व्या शतकाच्या प्रारंभी तिथे लाल पाषाणाचे भव्य मंदिर निर्माण करण्यात आले.

इ. स. ९४१ मध्ये सौराष्ट्रात चालुक्य वंशाची सत्ता प्रस्थापित झाली. त्यांच्यापैकी भीमदेव हा चालुक्यवंशी राजा मोठा शिवभक्त होता. त्याच्या कारकिर्दीतच इ. स. १०२५ मध्ये गझनीच्या महमुदाने सोमनाथवर स्वारी केली आणि तेथील शिवमंदिराचा नाश करून अगणित संपत्ती लुटून नेली. इ. स. ११६९ मध्ये अणहिलपाटणच्या कुमारपाल राजाने सोमनाथ मंदिर पुन्हा बांधले. हे मंदिर इ. स. १२९७ साली अलाउद्दीन खिलजीने उद्ध्वस्त केले. मग इ. स. १३२५ मध्ये जुनागडचा चुडासमा राजा महीपाल याने त्याचा जीर्णोद्धार केला. यानंतर काही वर्षे हे मंदिर वैभवात उभे होते; परंतु इ. स. १४६९ च्या सुमारास महमद बेगडा नामक एका मुस्लिम शासकाच्या मूर्तिभंजनाला ते बळी पडले. त्याने तर हे मंदिर फोडून तिथे मशिदच बांधली. त्यानंतरही एका राजाने ते पुन्हा उभारले; पण औरंगजेब बादशहाने ते जमीनदोस्त केले. नंतर बरीच वर्षे सोमनाथ मंदिर भग्न आणि उजाड अवस्थेत होते. मग त्याला पुन्हा चांगले दिवस आले. इ. स. १७८३ मध्ये अहिल्याबाई होळकर यांनी मूळ मंदिराची पीठिका बदलून जवळच दुसऱ्या जागेवर नवे मंदिर उभारले. कालांतराने हेही मंदिर मोडकळीस आले. मग भारत स्वतंत्र झाल्यावर गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी सोमनाथ मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. सरदारानी हे मंदिर पूर्वीच्या मंदिराच्या मूळ पीठिकेवरच उभारले. या मंदिराचे बांधकाम पालिताणा येथील विख्यात शिल्पी श्री. प्रभाशंकर सोमपुरा यांनी केले व देवता प्रतिष्ठापनेचे पौरोहित्य वाईचे सुप्रसिद्ध वैदिक पंडित तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी केले. त्यांचे गुरू श्री केवलानंद सरस्वती यांच्या मार्गदर्शनाखाली झाले. राष्ट्रपती बाबू राजेंद्र-प्रसाद यांच्या हस्ते दि. ११ मे १९५१ रोजी शिवमूर्तीची प्रतिष्ठापना झाली.

सोमनाथाचे मंदिर हे प्राचीन काळापासून त्याच्या वैभवशाली संपत्तीविषयी प्रसिद्ध होते. इराणच्या आखातातून भारतीय सरसीमेकडे येणारे व्यापारी आपला प्रवास निर्विघ्न व्हावा म्हणून सोमनाथाला नवस करीत व नवस फेडताना व्यापारात झालेल्या नफ्यापैकी काही भाग सोमनाथला समर्पण करीत. त्यामुळे त्या काळी सोमनाथपुढे सदैव सोन्या-मोत्यांची, हिऱ्या-माणकांची आणि अनेक मौल्यवान मणिरत्नांची रास पडे. याशिवाय, अनेक हिंदू राजांनी देवालयाच्या खर्चासाठी सहस्रावधी रुपयांचे उत्पन्न लावून दिले होते.

झकेरिया कझीनी या इराणी प्रवाशाने इ. स. १२६३ साली लिहिले आहे– 'सोमनाथाची मूर्ती मनुष्याच्या उंचीची व आकाराची असून, तिच्या हाताच्या मुठी वळवून गुडघ्यावर टेकलेल्या होत्या. ही मूर्ती अधांतरी असून, तिच्या डोळ्यांत मौल्यवान हिरे बसवलेले होते.'

सोमनाथच्या मंदिरात एक दिशादर्शक बाणस्तंभ आहे. त्यावर एक वचन कोरले आहे– 'आसमुद्रान्त दक्षिण ध्रुवपर्यंत अबाधित ज्योतिमार्ग'- अर्थात 'या बिंदूपासून दक्षिण ध्रुवापर्यंत सरळ रेषेचा मार्ग अबाधित (जमीनविरहित) आहे.' सोमनाथ मंदिरापासून दक्षिण ध्रुवापर्यंत सरळ रेषेत गेले तर मध्ये कोठेही एकही भूखण्ड नाही याचा शोध लावणाऱ्या आणि त्याची अधिकृत नोंद करणाऱ्या तत्कालीन भारतीय महापंडितांना खरोखरच साष्टांग प्रणिपात!

मंदिरातील शिवपिंडीखाली विपुल द्रव्य आणि रत्नांच्या राशी होत्या. मंदिराचे गर्भागार अष्टकोनी होते. बाहेर प्रशस्त सभामंडप होता. एका वेळी दोन सहस्र माणसे ऐसपैस बसू शकतील एवढा तो विशाल होता. त्याला सागवानी लाकडाचे ५६ स्तंभ असून, ते शिशाने मढवले होते. मंदिराचे सर्व शिल्प अप्रतिम होते. ते सुंदर नक्षीने व कोरीव कलाकृतींनी शोभिवंत बनवले होते.

मुख्य मंदिरासमोर २०० मण वजनाची प्रचंड सुवर्णशृंखला व घंटा होती. मंदिरातील सेवेकऱ्यांच्या पाळ्या बदलण्याच्या वेळी या घंटेचे टोल वाजत. मंदिरातील सेवेकरी म्हणून सुमारे १००० ब्राह्मणांची नेमणूक केलेली असून, यात्रेकरूंच्या क्षौरकर्मासाठी ३०० नापित नेमलेले होते. त्यांच्या जागाही नेमून दिलेल्या होत्या. देवालयाच्या नित्य व नैमित्तिक गायन वादनादी सेवाकार्यासाठी ५०० कलावंतिणींचा व ३०० गवयांचा ताफा होता. मंदिरात तिन्हीत्रिकाळ गायन व नर्तन चाले. मंदिराच्या खर्चासाठी १० सहस्र गावांचे उत्पन्न लावून दिले होते. त्या काळी हे उत्पन्न वर्षाला सुमारे ३० कोट रुपये एवढे होते. परंतु परकीय आक्रमणानंतर हे वैभव नष्ट झाले.

सोमनाथच्या मुख्य मंदिराभोवती अन्य अनेक लहान-मोठी देवालये व तीर्थकुंडे आहेत. प्रभासपाटण नगराबाहेरच्या समुद्राला अग्निकुंड असे नाव असून, त्यात यात्रेकरू स्नान करतात. आजच्या नवनिर्मित सोमनाथ मंदिरापासून जवळच अहिल्याबाई होळकर यांनी बांधलेले सोमनाथ मंदिर आहे. या मंदिराच्या भूगर्भात खूप अंधार असून, तिथे एक शिवलिंग आहे. भोवताली पार्वती, लक्ष्मी, गंगा, नंदी, सरस्वती इत्यादी देवतांच्या मूर्ती आहेत. या लिंगाच्या वरील भूभागी अहिल्येश्वर नामक शिवमूर्ती आहे. मुख्य मंदिराच्या जवळच एक गणेशमंदिर आणि उत्तर द्वाराच्या बाहेर अघोरलिंगाची मूर्ती आहे.

प्राची त्रिवेणीपासून जवळच एक भग्न सूर्यमंदिर असून त्याच्या थोडे पुढे एका गुहेत हिंगलाज भवानी व सिद्धनाथ महादेव यांची ठाणी आहेत.

* * *

अधिकमास व चातुर्मास विशेष सवलत

गुरुदेवांच्या सिद्धहस्त लेखणीतून अवतरलेले शङ्कर रामायण

(वाल्मीकि रामायणावरील मराठी ओवीबद्ध रचना)

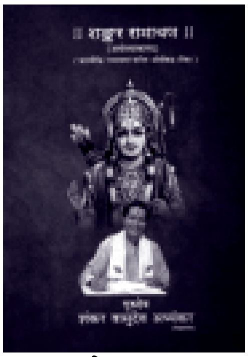
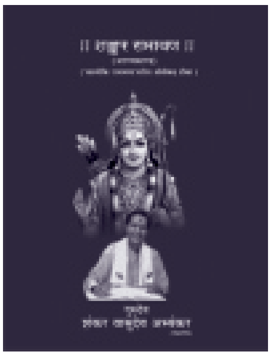

	बालकाण्ड	अयोध्याकाण्ड	अरण्यकाण्ड	एकूण
डबलडेमी पृष्ठे	६५६	९६८	६२५	२,२४९
ओवीसंख्या	११,२५४	१५,९७२	७,६४०	३४,८६६
देणगी मूल्य रुपये	३५०/-	८००/-	५००/-	१,६५०/-

तीनही खण्डांचे एकत्रित सवलत देणगी मूल्य रुपये ९९९/- मात्र + कुरियर खर्च

पञ्चशिवतत्त्व मंदिरे

भगवान शंकराची पूजा भूतनाथाच्या स्वरूपातही केली जाते. 'भूतनाथ' याचा अर्थ ब्रह्माण्डातील पंचमहाभूते– पृथ्वी, आप, अग्नि, वायू, आकाश यांचा स्वामी तो भूतनाथ. या पाच तत्त्वांना समर्पित भगवान शंकरांची ५ मंदिरे दक्षिण भारतातील ५ ठिकाणी स्थापित केली गेली आहेत. ही शिवमंदिरे भारतातील द्वादश ज्योतिर्लिंगांइतकीच पवित्र आणि पूजनीय, प्रेक्षणीय आहेत. यांना एकत्रितपणे 'पञ्चशिवतत्त्व मंदिरे' असे संबोधिले जाते. तिरुवन्नमल्लै येथील अरुणाचलेश्वर हे अग्नि (तेज) तत्त्व, एकाम्बरेश्वर पृथ्वीतत्त्व, चिदंबरम् - नटराज हे आकाशतत्त्व, जम्बुकेश्वर हे जल (आप) तत्त्व आणि कालहस्तीश्वर हे वायूतत्त्व! ***यापैकी कालहस्तीश्वर, एकांबरेश्वर, चिदंबरम्- नटराज ही तीनही मंदिरे भारताच्या नकाशात एका सरळ रेषेत रेखांश ७९.४१ E वर आहेत हे अद्भुत!***

अरुणाचलेश्वर मंदिर (तिरुवन्नमल्लै)
(पंचलिंगांपैकी अग्नितत्त्व)

तमिळनाडू राज्यात, तिरुवन्नमलै जिल्ह्यात, तिरुवन्नमलै हे प्रमुख शहर अरुणाचल पर्वताच्या पायथ्याशी वसले आहे. या पर्वताची उंची सुमारे ३०००' असून हा पर्वत अतिप्राचीन मानला जातो. या गावातच पर्वतछायेत हे मंदिर आहे. त्यात तेजोरूप शिवलिंग आहे. हे मंदिर विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाने इ.स.च्या १६ व्या शतकात बांधले. देवालयाचा विस्तार २५ एकर आहे. त्याच्या चारी दिशांना चार गोपुरे आहेत. त्यांतील मुख्य गोपूर बारा मजल्यांचे असून त्याची उंची २०० फुटांपेक्षा अधिक आहे. इतर गोपुरे दहा मजल्यांची आहेत. आतल्या भागातही अनेक लहान गोपुरे आहेत. देवालयाचा उंच परकोट, सहस्रस्तंभ मंडप व कोरीव शिल्पकाम हे सर्वच प्रेक्षणीय आहे. मुख्य मंदिरातील आठ स्तंभांवर अष्टलक्ष्मीच्या सुंदर प्रतिमा आहेत. पुराणातील लिंगोद्भव नामक प्रसंगाचे चित्रही एका भिंतीवर कोरलेले दिसते. येथे १०० मंदिरे असून शिवपार्वतीचे मंदिर

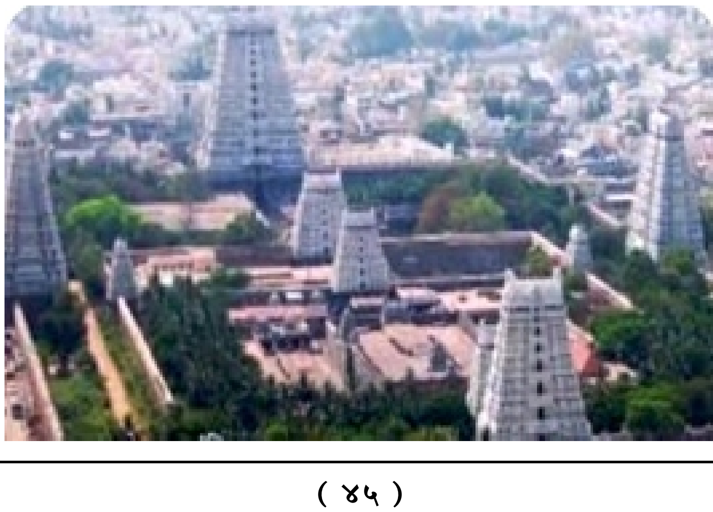

अतिशय प्रसिद्ध आहे. मंदिराच्या परिक्रमामार्गात पार्वती, गणेश, नवग्रह, दक्षिणामूर्ती, शिवभक्तगण, नटराज या देवतांचे दर्शन होते.

या मंदिराच्या उत्तरेकडे पार्वतीचे मोठे मंदिर आहे. मंदिरात पार्वतीची भव्य मूर्ती प्रतिष्ठित आहे. येथे नोव्हेंबर-डिसेंबर महिन्यात दीपदानासाठी हजारो यात्रेकरू येतात.

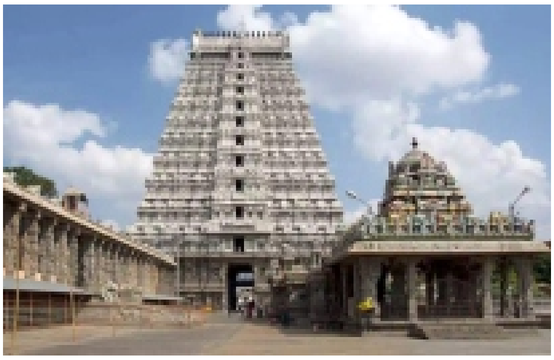

या मंदिराच्या आत तीन भाग आहेत. पहिल्या भागात एक सरोवर आहे. या सरोवरात सर्व यात्री स्नान करतात व सरोवराच्या काठी असलेल्या 'सुब्रह्मण्यम्' मंदिरात जाऊन मनोभावे पूजा करतात, शांती मिळवतात. नंतर पुढील योजलेले काम करतात.

दुसऱ्या भागात आणखी एक मोठा तलाव तथा सरोवर आहे. या सरोवराचे पाणी फक्त पिण्यासाठीच वापरतात.

तिसऱ्या भागात 'अरुणाचलेश्वरा'चे मुख्य मंदिर आहे. या मंदिरास पाच दरवाजे आहेत. आणि पाचही दरवाजांवर एक एक शिवलिंग प्रतिष्ठित आहे. मंदिराच्या परिक्रमा भागात अनेक देवदेवतांच्या मूर्ती आहेत.

अरुणाचलेश्वराच्या रूपात विराजमान असलेले महादेवाचे शिवलिंग गोलाकार चौकोनी आहे. शिवलिंगाची उंची सुमारे तीन फूट आहे. ती पहाण्यासाठी लोक लांबून येतात. या ठिकाणी पौर्णिमेला भक्तांची गर्दी असते. भक्त अन्नामलाई पर्वताची १४ कि.मी. परिक्रमा पूर्ण करून देवाकडे प्रार्थना करतात.

या क्षेत्रापासून ३ कि.मी.वर जवळच रमण महर्षींचा आश्रम व समाधीही आहे.

***अरुणाचल पर्वत* –** हा पर्वत तीन हजार फूट उंच आहे. स्कंद पुराणात या पर्वताचे माहात्म्य वर्णन केले आहे. ते असे–

'अस्ति दक्षिणदिग्भागे द्रविडेषु तपोधन ।
अरुणाख्यं महाक्षेत्रं तरुणेन्दुशिखामणेः ॥
योजनत्रयविस्तीर्णमुपास्यं शिवयोगिभिः ।
तद्भूमेर्हृदयं विद्धि शिवस्य हृदयं मम ॥
तत्र देवः स्वयं शम्भुः पर्वताकारतां गतः ।
अरुणाचलसंज्ञावानस्ति लोकहितावहः ।

(स्कंदपुराण ३.१०.१४)

'हे तपोधना! दक्षिण दिशेकडील द्रविडदेशात भगवान शिवाचे अरुणाचल नामक एक महान क्षेत्र आहे. त्याचा विस्तार तीन योजने आहे. हे स्थान शिवयोग्यांना उपास्य आहे. हे क्षेत्र पृथ्वीचे हृदय असून ते तू जाणून घे. शिव त्याला आपल्या हृदयात धारण करतो. लोककल्याणासाठी साक्षात भगवान शंकर इथे अरुणाचल पर्वताच्या रूपाने प्रकट झाला आहे.'

दक्षिणेकडे जी पञ्चतत्त्वलिङ्गे मानली जातात त्यापैकी अग्निलिंग हे अरुणाचलात आहे असे मानले जाते. अरुणाचलाचे तमिळ नाव म्हणजेच तिरुवन्नमलै आहे. तिरुवन्नमलै अरुणाचल पर्वताच्या पायथ्याशी आहे. नन्दीश्वराने पृथ्वीवर कैलासाची जी तीन शिखरे स्थापित केली त्यातील एक अरुणाचलम् आहे.

कार्तिकी पौर्णिमेच्या काही दिवस अगोदर पासून ते पौर्णिमेपर्यंत पर्वत शिखरावर एका शिलेवर एका मोठ्या पात्रात ढीगाने कापूर लावला जातो. कापराच्या ज्वाळा पर्वत शिखरापर्यंत दिसतात. त्या ज्वाळा म्हणजे अग्निशिखा होत. **ही ज्योत या कालखंडामध्ये अखंड जळत असते. येथे कार्तिकी पौर्णिमेला 'कार्तिकैदीपम्' नावाचा मोठा उत्सव होतो. या अग्निशिखेलाच शंकराचे अग्नितत्त्वलिंङ्ग मानले जाते. या अग्निशिखेचा अंत ब्रह्मा व विष्णू यांनाही**

लागला नाही. अरुणाचलावर सुब्रह्मण्यस्वामी आणि देवीची मूर्ती आहे.

पार्वतीने शिवाच्या प्राप्तीसाठी याच पर्वतावर तप केले, असे म्हणतात. तिकडील लोक या पर्वताला पवित्र मानतात व त्याची परिक्रमा करतात. स्कंद पुराणाच्या माहेश्वर खण्डात अरुणाचलेश्वराचे माहात्म्य वर्णिले आहे.

तिरुवन्नमलैपासून साधारणपणे ३ कि.मी. वर असलेल्या अरुणाचलम् येथे महर्षी रमणांचा आश्रम आहे. तिथेच रमण महर्षींचीही मूर्ती प्रतिष्ठित आहे.

एकाम्बरेश्वर मंदिर
(पंचलिंगांपैकी पृथ्वीतत्त्व)

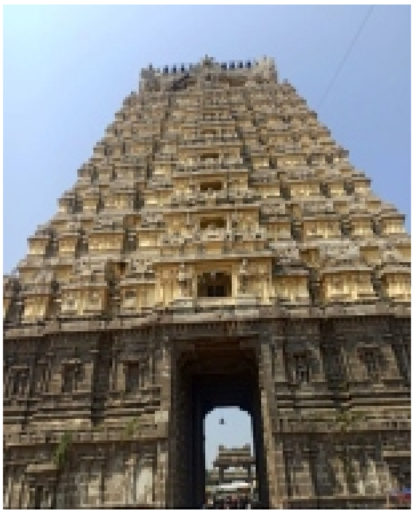

तमिळनाडू राज्यात, कांचीपुरम् जिल्ह्यात कांचीपुरमपासून (जिल्ह्याचे मुख्य शहर) १ कि. मी. वर हे मंदिर आहे. किमान ३५०० वर्षांपूर्वी उभारलं गेलेलं हे अद्भुत शिल्प आहे. हे शिव मंदिर पल्लव राजांनी प्रथम बांधले आणि पुढे त्याचा विस्तार चोळ राजांनी आणि विजयनगरच्या राजांनी केला. मंदिराला बाहेरच्या भिंती आणि प्रवेशद्वारातील उंच गोपुरे विजयनगरच्या कृष्णदेवराय राजाने सन १५०९ मध्ये बांधली. मंदिराच्या दक्षिण बाजूस असलेले ५७ मी. उंचीचे गोपूर हे दक्षिण भारतातील सर्वांत मोठे आणि उंच आहे. या मंदिरातील देवाचे नाव पृथ्वीलिंगम् असे आहे.

कांचीतील अनेक मंदिरात हे एकांबरनाथाचे मंदिर विशेष प्रसिद्ध आहे. या मंदिरातील लिंग पृथ्वीतत्त्वाचे प्रतिनिधी समजतात. एकाम्बरनाथालाच एकाम्रेश्वर किंवा 'आम्रेश्वर' अशीही अन्य नावे आहेत. कांचीपुरम् मधील हे सर्वांत मोठे मंदिर आहे.

हे मंदिर विशाल असून त्याला दोन प्राकार आहेत. प्राकारात अनेक तीर्थे व दैवते आहेत. महाद्वाराचे गोपूर ५७ मी. उंच असून त्याला दहा मजले आहेत. ते विजयनगरच्या सम्राट कृष्णदेवरायाने बांधले. सभामंडप हजार खांबांचा आहे. या ठिकाणी लिंगाला जलाभिषेक होत नसून फक्त परिमलद्रव्यांचा लेप लावला जातो.

मंदिरातील शिवलिङ्ग वालुकानिर्मित आहे असे म्हटले जाते. लिङ्ग मूर्तीमागे गौरीशंकराची मूर्ती आहे. प्रत्येक सोमवारी शिवाची मिरवणूक काढली जाते. फाल्गुन महिन्यात (मार्च) शिवपार्वतीचा विवाह धुमधडाक्यात साजरा करतात. चांदीच्या रथात मिरवणूक काढतात.

मुख्य मंदिराला दोन परिक्रमा (प्रदक्षिणा मार्ग) आहेत. पहिल्या प्रदक्षिणा मार्गात शिवाचे गण, गणेश, १०८ शिवलिङ्गे, नन्दीश्वर लिङ्ग, चण्डिकेश्वरलिङ्ग यांच्या मूर्ती आहेत. तर दुसऱ्या परिक्रमेमध्ये कालिकादेवी, कोटिलिङ्ग, कैलासमंदिर आहे. कैलास मंदिरात शिवपार्वतीची स्वर्णमयी युगलमूर्ती आहे. या मंदिरातील कोणत्याही दोन भिंती एकमेकांना समांतर नाहीत किंवा काटकोनात नाहीत. येथील १००० खांब असलेल्या मंडपात खांबांचे कोरीवकाम अत्युकृष्ट आहे. सध्या यातील ६६५ स्तंभ शिल्लक आहेत.

आम्रनाथ – येथील मुख्य मंदिराच्या मागच्या बाजूला ३५०० वर्षापूर्वीच्या आम्रवृक्षाला फक्त चार फांद्या असून त्या चार वेदांचे प्रतिनिधित्व करतात. या झाडाचे प्रत्येक पान वेगळ्या आकाराचे आहे.

तसेच झाडाला ४ फांद्यांवर येणारी फळे ४ चवीची असतात. गोड, आंबट, तुरट, तिखट. झाडाची उंची सुमारे ५ ते ६ मीटर आहे. झाडाभोवती विस्तीर्ण कट्टा बांधला असून झाडाखाली शिवपार्वती विवाह होत आहे अशी मूर्ती तेथे आहे. येथेच तपश्चर्या करून पार्वतीने शंकराला प्रसन्न केले; व मग त्यांचा विवाह झाला अशी श्रद्धा व समजूत आहे. या झाडाचे आंबे खाल्यास पुत्रप्राप्ती होते अशी समजूत असल्याने बऱ्याच स्त्रिया पुत्रप्राप्तीसाठी पूजाअर्चा, नवस इत्यादी करतात.

'आम्रवृक्षाचा नाथ' असे या देवतेचे नाव आहे. या वृक्षाच्या भोवताली असलेल्या प्रदक्षिणेच्या मार्गावर १०८ छोट्या शिवलिंगापासून बनवलेले शिवलिंग आहे दुसरे शिवलिंग १००८ शिवलिंगापासून बनवलेले आहे.

या मंदिराच्या आवारातच श्री विष्णूच्या १०८ दिव्यदेशांपैकी निलथिंगलथुंदत्तमू विष्णू (श्रीनिलथिंगला थुंदत्तथन पेरुमल मंदिर) हे मंदिर आहे. असे म्हणतात की गरोदर स्त्रीने येथे जर काही इच्छा प्रकट केली तर ती पूर्ण होते. या झाडाला भाविक प्रदक्षिणा घालतात. त्याच्या खालच्या बाजूला एका चौथऱ्यावर एका छोट्या मंदिरात तपस्येत मग्न असलेली कामाक्षी पार्वतीची मूर्ती आहे.

ब्रह्मांड पुराणात एकाम्बरनाथाविषयी पुढील कथा आहे– एकदा सारीपाट खेळताना शिव-पार्वतीचे भांडण झाले. त्यात ती शिवाला काही तरी लागट बोलली. शिवाने क्रुद्ध होऊन तिला शाप दिला, 'तुझे सुंदर रूप काळे कुरूप होईल.' शाप देऊन शिव तिला टाकून निघूनही गेले. त्यामुळे पार्वती भयविव्हल झाली व फिरतफिरत कांचीला आली. तिथे एक आम्रवृक्ष पाहून त्याखाली ती तपश्चर्येला बसली. शिवालाही मग आपल्या रागावण्याचा पश्चाताप झाला. पण प्रसन्न होण्याच्या आधी त्यांनी उमेची सत्त्व परीक्षा पाहायचे ठरवले. त्यांनी आपल्या जटेतली गंगा कांचीवर लोटून दिली. तत्काळ तिथे महापूर आला. पार्वती पुराच्या वेढ्यात सापडली. तिच्या उपासनेचे शिवलिंगही बुडण्याच्या बेतात आले. पण पार्वती ते हृदयाशी कवटाळून त्याच्या रक्षणाला सिद्ध झाली. शिव तेवढ्यानेच प्रसन्न झाले. दुसऱ्याच क्षणी पूर ओसरला. शिवपार्वती एकमेकांना भेटली. मग तिथे समस्त शिवभक्त जमले. त्यांनी शिवाची प्रार्थना केली, की 'तू या ठिकाणी आम्रवृक्षाच्या छायेत कायमचे वास्तव्य कर.' शिवाने ते मान्य केले व ते तिथे एकांबरनाथ या नावाने राहिले.

या मंदिरातील लिङ्ग हे पार्वतीने निर्माण केलेले वालुका-लिङ्ग आहे ज्याची ती नित्यनियमाने पूजा करत होती.

कांची येथे आद्य शंकराचार्यांचे कामकोटिपीठ हे मठसंस्थान आहे. हे पीठ साक्षात शंकराचार्यांनीच स्थापले असे मानले जाते. कांचीपुरम् येथे चौदाव्या शतकात चोळ राजांनी बांधलेले कामाक्षी देवी (पार्वती)चे मंदिर आहे. सतीचा कंकाळ (अस्थिपंजर) पडला म्हणून हे शक्तिपीठ मानले जाते. कामाक्षी ही साक्षात् त्रिपुरसुंदरी होय.

चिदंबरम् (नटराज मंदिर)
(पंचलिंगांपैकी आकाशतत्त्व)

तमिळनाडू राज्यातील कडलोर जिल्ह्यातील दक्षिण भारतातील अत्यंत महत्त्वाचे तीर्थक्षेत्र. कडलोरपासून ४४ कि. मी. वर आणि पॉण्डिचेरीपासून ६८ कि.मी. अंतरावर **हे प्रसिद्ध शिवक्षेत्र आहे.** या क्षेत्राजवळूनच कोळ्ळम (कोलेरून) नदी वाहते. या स्थानाला

तिलुई, तिरुपादिरिप्पुलियूर, पुण्डीकपुरम्, व्याघ्रपुरम्, तिरुचिर्रंबलम् अशी अन्य नावेही आहेत. येथील शिवमंदिर सुविख्यात असून दक्षिण भारतातील प्राचीनतम मंदिरांपैकी ते एक आहे तसेच येथील नटराज मंदिर अतिशय प्रसिद्ध आहे. भारत-वासियांनाच नव्हे तर लंकावासियांनाही या क्षेत्राविषयी पूज्यभाव वाटतो.

आकाशलिंग – इथे शिवाचे आकाशलिंग आहे. याचा अर्थ असा की इथे दृश्य शिवलिंग नाही. गाभाऱ्यात भिंतीसमोर एक पडदा टांगलेला असतो आणि लोक दर्शनाला आले म्हणजे पुजारी तो पडदा बाजूला करून त्यामागची भिंतच शिवलिंग म्हणून दाखवतात. चित् म्हणजे मानवी विचार, सद्‌बुद्धी आणि अंबर म्हणजे अवकाश. अवकाशात भरलेले सद्‌विचार म्हणून हे येथील 'चिदम्बरम्' क्षेत्र.

'चिदम्बरम्'चा अर्थ असा की साऱ्या आकाशातील वातावरणात बुद्धिमत्ता आणि शहाणपण वास करतो आहे. या शहराला थिल्लै असेही संबोधतात कारण पूर्वी मूलतः थिल्लै नावाच्या झाडाझुडपांचे येथे अरण्य होते. चिदंबरम् येथील भगवान शिवाचे मंदिर हे वैश्विक नृत्याची बैठक समजले जाते आणि तेथील लिंग वैश्विक अवकाशाच्या स्वरूपात असल्याचे मानले जाते. येथील देव म्हणजे नटराज, नृत्यकलेचा देव आहे.

पंचमहाभूतांचे प्रतीक – भारत देशातील अनेक तीर्थधामे आणि पुण्यक्षेत्रे यामध्ये फार प्राचीन व पवित्र क्षेत्रांत 'चिदंबरम्'चे स्थान मोठे व महत्त्वपूर्ण आहे. कोईलो म्हणजे मंदिरे या मध्ये चिदंबरम् मंदिर श्रेष्ठ आहे. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे याला 'आकाशलिंगम्' असे संबोधतात. उरलेली चार मंदिरे 'भूवालिंगम्' या सदरांत मोडतात.

चिदंबरम् येथील मुख्य देवालय 'सभानानकेन कोविल' (म्हणजे कनकसभा) हे शंकर भवानीचे मंदिर फार मोठे व विशाल आहे. या मंदिराच्या भव्य आवारांत अनेक लहान मोठी देवळे आहेत. नटराज शिवाचे मंदिर हे मुख्य मंदिर होय. हे मुख्य मंदिर 'हिरण्यवर्माने' बांधले. हे फार जुन्या शिल्प पद्धतीचे आहे. मुख्य मंदिराचा घेरा शंभर बिघे आहे. ४५० मी. x ५४० मी. इतके मोठे आवार आहे. भोवताली मोठी तटबंदी असून, त्याची उंची ९ मी. आहे. या भव्य व विस्तृत आवारांत अनेक प्रेक्षणीय मंदिरे आहेत. येथे देव-देवतांची रेलचेल आहे.

गोपुरे – पहिल्या भागात छोटी छोटी गोपुरे आहेत तर दुसऱ्या भागांत उंच उंच गोपुरे आहेत. या भागांतील एका गोपुराची उंची नऊ मजली आहे. या गोपुरावर नाट्यशास्त्रानुसार भिन्न भिन्न नृत्य मुद्रेतील मूर्ती कोरलेल्या आहेत; व गोपुरावर चारी बाजूंनी रात्री दिव्यांची माला असते. त्यामुळे त्याची शोभा व त्यात दिसणाऱ्या अप्रतिम कलेच्या मूर्ती यांची शोभा फार बहारीची असते.

देवस्थानाच्या चारही दिशांना चार महाद्वारे आहेत. त्यावर चार उत्तुंग गोपुरे आहेत. ही १५० फूट उंच आहेत व ती सर्व मूर्तिशिल्पाने खच्चून भरलेली आहेत. पश्चिम गोपुरावर भरतनाट्य शास्त्रातील १०८ मुद्रा प्रदर्शित करणाऱ्या सुंदर मूर्ती आहेत. गोपुरांवर आणि देवालयातील भिंतीवरही विविध नृत्यप्रकार आणि पौराणिक आख्याने यांचे उठावदार शिल्पकाम आहे. येथील शिवगंगा तलाव खूप विस्तीर्ण आहे, खोलही आहे. त्यात उतरण्यासाठी चारही बाजूंनी

सुंदर पायऱ्या बांधून काढल्या आहेत. ३१५' x १७०' अशी त्याची लांबी-रुंदी आहे.

या मंदिराच्या प्राकारात चित्सभा, कनकसभा, नृत्यसभा, देवसभा व राजसभा अशी पाच भवने असून अनुक्रमे आकाशतत्त्व (मुख्य मंदिर), अर्चना, नृत्यसेवा, नित्यनैमित्तिक उत्सव समारंभ आणि महाभिषेक यासाठी आहेत.

जम्बुकेश्वर मंदिर (पंचलिंगांपैकी जलतत्त्व)

तमिळनाडू राज्य, तिरुच्छिराप्पल्ली जिल्ह्यात श्रीरंगम् येथे श्रीरंगमंदिराच्या पूर्वेस हे शैव क्षेत्र आहे. दक्षिणेत पंचतत्त्वांची पाच लिंगे आहेत त्यापैकी **जंबुकेश्वराचे लिंग हे जलतत्त्वाचे मानतात.** याच्या परिसरात आजूबाजूला जांभूळाची झाडे होती. इथे एक ऋषी भगवान शंकराची आराधना करत होता. जांभळाच्या वनात निवास असल्या-कारणाने त्या ऋषींचे नाव जंबू ऋषी असे पडले. त्यांच्या तपस्येने प्रसन्न होऊन शंकरानी त्याला दर्शन दिले आणि त्याच्या विनंतीवरून शिव इथे लिङ्गरूपात राहिले. इथे जंबुकेश्वराचे, जगदंबेचे प्राचीन मंदिर आहे. हे मंदिर श्रीरंगमंदिराहूनही प्राचीन आहे. या द्वीपात श्रीरंग येण्याच्या पूर्वी इथे एकटा जंबुकेश्वरच होता. येथील शिवलिङ्ग हे जलतत्त्वाचे लिंग मानतात. मंदिराच्या गाभाऱ्यात अहिंदूंना प्रवेश नाही.

या मंदिराचा विस्तार १०० बिघ्यांहून अधिक आहे. देवस्थानाच्या भोवती पाच प्राकार आहेत. जंबुकेश्वर मंदिर पाचव्या प्राकाराच्या आत आहे. चौथे प्राकार हे ३५ फूट उंच, ६ फूट रुंद आहे. या भिंतीच्या आत आठशे स्तंभ असलेला मंडप आहे आणि बारमाही झऱ्याचे पाणी असलेला तलाव आहे. येथील शिवलिंग जलप्रवाहात स्थापित आहे. लिंगाच्या खालून सारखे पाणी वर येत असते. लिंगाच्या वर मध्यभागी शिवमूर्ती उभी असून तिच्या दोही अंगी ब्रह्मा-विष्णू आहेत. मंदिराच्या बाजूलाच जांभळीचा एक प्राचीन वृक्ष आहे. असे सांगतात, की प्राचीन काळी इथे जांभळीचे मोठे बनच होते. या शिवलिंगाला जंबुकेश्वर असे नाव मिळाले आहे, ते या जांभळीच्या वृक्षांवरूनच.

जंबुकेश्वराला दक्षिणेत तिरुवानैक्कोविल असे म्हणतात. त्याचा अर्थ पवित्र हत्तीचे मंदिर असा होतो. याविषयी एक कथा आहे. ती अशी–

येथील जंबुवनात एक हत्ती व एक कोळी राहत होते. दोघेही शिवाचे परमभक्त होते. एका जांभळीच्या खाली एक शिवाची मूर्ती होती. हत्ती रोज आपल्या सोंडेतून कावेरीचे पाणी आणून त्या शिवाला अभिषेक करीत असे. पण कोळ्याला ही गोष्ट आवडली नाही. त्याने शिवमूर्तीवर एक जाळे तयार केले. हत्तीला त्या जाळ्याचा राग आला त्यान ते तोडून टाकले. पण त्यामुळे कोळ्यालाही राग आला. हत्ती शिवावर पाणी सोडीत असता कोळी त्याच्या सोंडेत शिरला आणि सोंड आतून कुरतडू लागला. हत्तीला ती वेदना असह्य झाली. तो शिवासमोर भूमीवर कोसळला आणि मृत झाला. कोळ्यालाही त्याच्या सोंडेतून बाहेर येता येईना. त्यामुळे तोही आतल्या आत मरून गेला. तेव्हा शिवाने प्रसन्न होऊन आपल्या या दोन्ही भक्तांना मोक्ष दिला.

जंबुकेश्वराच्या प्राकारात अनेक तीर्थे आहेत. **हे मंदिर सकाळी ६ ते १ आणि दुपारी ४ ते ९.३० उघडे असते.** जंबुकेश्वराबरोबरच गोपूजा केली जाते. मंदिरप्राकारात लहानमोठे अनेक मंडप आहेत. त्यांची नावे अशी– झूलनमंडप, शतस्तम्भमंडप, नवरात्रीमंडप, वसंतमंडप, ध्वजस्तम्भमंडप, सोमास्कन्दमंडप, नटराजमंडप, त्रिमूर्ती मंडप. यातील प्रत्येक मंडप शिल्पकलेच्या दृष्टीने नमुनेदार आहेत. विशेषकरून सोमास्कन्दमंडपाची शिल्पकला भव्य आहे. श्रीरामाने हा मंडप बनवला असे म्हटले जाते. असे म्हणतात की श्रीराम, रावण व कुंभकर्णाचा वध करून इथे आला होता.

त्या मंडपातील एका स्तंभावर वरील कथेचे एक चित्र कोरले आहे. जवळच जगदंबेचेही मंदिर आहे. जंबुकेश्वर व जगदंबा मंदिरांत कित्येक 'शिलालेख'

आहेत. मात्र शिलालेख तमिळी भाषेत आहेत. त्या शिलालेखातील एक कथा वरील प्रमाणे आहे.

जंबुकेश्वर देवस्थानामध्ये तीन भाग आहेत. पहिल्या भागाच्या द्वारातून आत प्रवेश केल्यावर एक मंडप आहे. या मंडपात ४०० खांब तथा स्तंभ आहेत. या पहिल्या भागाच्या उजव्या बाजूस 'तेप्पाकुलम्' नावाचे सरोवर आहे. या सरोवरांत झऱ्याचे पाणी येते. सरोवरांत मध्यभागी एक मंडप आहे. या मंडपांत वर्षातून एकदा श्रीरंग मंदिरातून श्रीरंगाच्या उत्सव मूर्ती आणून ठेवतात. या भागाच्या डाव्या बाजूसही एक दुसरा मंडप आहे. या मंडपाच्या पुढे दुसऱ्या भागांत सहस्र स्तंभांचा एक भव्य मंडप आहे. या मंडपाजवळही एक छोटेसे सरोवर आहे.

श्री जंबुकेश्वर मंदिर पाचव्या घेऱ्यात आहे. येथे श्री जंबुकेश्वर लिंग एका जलप्रवाहाच्या वर स्थापित आहे. मुख्य मंदिरात नेहमी पाणी भरलेले असते. शिवाय कित्येक वेळी या मंदिराच्या बाहेरही पाणी भरलेले असते. मात्र पाणी काढण्यासाठी सोय केलेली आहे. तेथून मंदिरातील पाणी सुद्धा बाहेर काढले जाते. पाण्यावर असलेल्या लिंगमूर्तीचे त्यामुळे दर्शन होते.

जंबुकेश्वर मंदिराच्या पाठीमागील चबुतऱ्यावर जो जांभळाचा प्राचीन वृक्ष आहे. याच वृक्षामुळे मंदिरातील लिंगाचे नाव जंबुकेश्वर पडले. आदि शंकराचार्यांनी जंबुकेश्वराची पूजा-अर्चा व आराधना केली होती. त्यामुळे तेथे शंकराचार्यांचीही मूर्ती आहे.

मुख्य मंदिराच्या बाहेरील मंडपात १) नटराज २) सुब्रह्मण्यम्, दक्षिणामूर्ती इत्यादी देव-देवतांच्या मूर्ती आहेत. जंबुकेश्वराच्या तिसऱ्या परिक्रमणाच्या वाटेवर सुब्रह्मण्यम्चे एक मंदिर आहे.

श्री जगदंबेच्या समोरील द्वारासमीप एक स्तंभ आहे. त्यावर वृषभारूढ एकपाद त्रिमूर्ती महेश्वराची अत्यंत भव्य व सुंदर मूर्ती कोरली आहे.

श्रीकालहस्ती

(पंचलिंगांपैकी वायूतत्त्व)

आन्ध्र राज्याचा सर्वात दक्षिणेकडचा जिल्हा चित्तूर आहे. जिल्ह्याचे प्रमुख ठिकाण चित्तूर शहरच आहे. चित्तूरपासून तिरुपती ६४ कि. मी. वर आहे. तेथून पुढे ३५ कि. मी. वर हे प्रसिद्ध क्षेत्र आहे.

सांस्कृतिक इतिहास – सुवर्णमुखी नदीच्या काठावरील प्रख्यात शैव तीर्थक्षेत्र. हे एक शक्तिपीठही मानतात. येथे सतीचा उजवा खांदा गळून पडला होता. येथील शिवलिंग वायुतत्त्वाचे आहे. येथे जवळच असलेल्या टेकडीला 'कैलासगिरी' म्हणतात. तो तिरुमलै डोंगराचा एक भाग आहे. नंदीश्वराने कैलासाची तीन शिखरे पृथ्वीवर आणली, त्यातील हे एक आहे. असेही सांगतात की वायू व शेष यांच्या झगड्यात मेरूचे तीन तुकडे झाले. त्यातील एक तुकडा म्हणजे कालहस्ती होय. येथील कालहस्तीश्वराचे मंदिर प्रसिद्ध आहे.

पंचलिंग क्षेत्रापैकी एक म्हणून श्रीकालहस्तीचा लौकिक आहे. हे क्षेत्र प्राचीन आहे. नक्कीरर (इ. स. २ रे शतक) या कवीने या क्षेत्राचा 'दक्षिण कैलास' म्हणून गौरव केला आहे. कालहस्तीजवळ वाहणारी सुवर्णमुखी नदी उत्तरवाहिनी असल्यामुळे ती अत्यंत पवित्र मानली जाते. या नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावर हे श्रेष्ठ स्थान आहे.

धूर्जटी या तेलुगु कवीने रचलेल्या ‘श्रीकालहस्ती षटक’ स्तोत्रात या क्षेत्रस्थानाचा तपशील मिळतो. कालहस्ती म्हणजे मेरु पर्वताचा एक तुकडा असेच मानले जाते. महर्षी अगस्त्यांनी तो कैलासगिरी पृथ्वीवर आणला. अर्जुनाने येथे तपश्चर्या केली होती आणि शिवाबरोबर झुंज घेऊन पाशुपतास्त्रही प्राप्त केले होते. स्कन्द पुराणात श्रीकालहस्तीचा उल्लेख आहे (स्कंद पुराण माहे. १.३.४०).

श्रीकालहस्ती या नावात श्री, काल व हस्ती अशी तीन पदे असून प्रत्येक नावाला विशेष इतिहास आहे. श्री म्हणजे कोळी. वस्तुत: हा कोळी ताम्रपर्णी नदीच्या काठावरील एका सत्पात्र ब्राह्मणाच्या पोटी जन्माला आला होता. पण कुसंगतीमुळे त्याचे पूर्ण अध:पतन झाले आणि त्याला कोळी व्हावे लागले. या पवित्र क्षेत्रातच झाडावर राहून हा अध:पतित जीव जगत होता. पूर्वजन्मी शिवलिंग सजविण्यासाठी त्याने वस्त्र दिले होते, एवढेच त्याचे पुण्य होते. पण कोळी होऊनही त्याची या कृत्याची स्मृती त्याला राहिली होती. त्याने शिवलिंगावर आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशी सुंदर जाळे, आपल्या तोंडातून धागे काढून विणले आणि शिवाला प्रसन्न केले. काल (सर्प) आणि हस्ती (हत्ती) हे दोघेही पूर्वजन्मी ब्राह्मणच होते. त्यांनीही अनुक्रमे शिवाला अमूल्य रत्न आणि कमळ अर्पण करून श्री (कोळी) प्रमाणेच सायुज्य मुक्ती प्राप्त करून घेतली. या तिघांच्या नावावरून आणि त्यांच्या श्रद्धे-निष्ठेमुळे या क्षेत्राला श्रीकालहस्ती असे नाव पडले.

कण्णप्प या नायन्मार शैव संताच्या अपूर्व त्यागाची व श्रद्धेची कथा याच देवस्थानाशी निगडित आहे (पहा– भारतीय संप्रदाय, भक्तिकोश ३.१३६०). शिवाला आपले डोळे अर्पण करणाऱ्या कण्णप्पला नेत्रेश असेही म्हटले जाते. मुख्य मंदिराच्या समोरच्या टेकडीवर त्याचे मंदिर आहे.

कालहस्तीश्वर मंदिर – मंदिरात प्रवेश करण्यासाठी सुवर्णमुखी नदीच्या काठावर सुंदर गोपूर

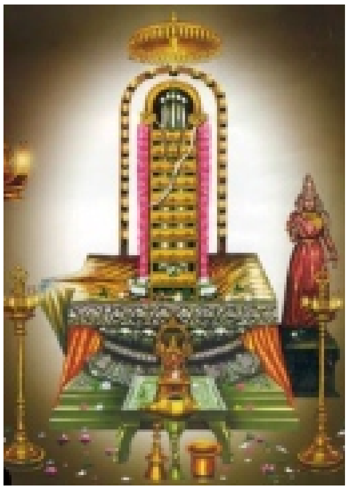

(उंची १२० फूट) आहे. मंदिराला एकूण चार गोपुरे आहेत. प्रवेश गोपुराला ‘गलीगोपुरम’ असे नाव आहे. गोपुराजवळच विश्वनाथ व अन्नपूर्णेचे मंदिर आहे. त्याच्याच पुढे तीस फूट खोल पाताळ गणपतीचे मंदिर आहे. सूर्यनारायण व सुब्रह्मण्य यांची छोटी मंदिरे जवळच आहेत. पुढे कैलासगिरी डोंगराच्या दोन उतारावर मुख्य मंदिर आहे. या मंदिराच्या संकुलाचे क्षेत्रफळ अत्यंत व्यापक असले पाहिजे. आता थोडा संकोच झाला आहे. संकुलात श्रीकालहस्तीश्वर (शिव), ज्ञानप्रसन्नाम्बा (पार्वती), कण्णप्प, पंचमुख ईश्वर इत्यादी मंदिरे असून असंख्य देवतांच्या मूर्ती प्राकारात आढळतात. त्यापैकी सहस्त्र लिंगेश्वराचा विशेष उल्लेख करावा लागेल. या शिवलिंगाच्या पंचवीस मुखांवर प्रत्येकी चाळीस छोटी लिंगे कोरली आहेत. या प्राकारात ६३ नायन्मार संतांच्या धातूच्या मूर्ती आहेत. कालभैरवमूर्ती, सप्तमातृका, आदि शंकराचार्यांनी स्थापन केलेले स्फटिक लिंग- सर्वच पाहण्यासारखे आहे. कालहस्तीश्वराचे प्रमुख मंदिर देखणे असून त्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण शिवलिंग एक मीटर उंचीचे आहे. स्वर्णमुखी नदीच्या पूर्व तीरावरील मंदिराचा परिसर पाच एकरात पसरला आहे. मुख्य मंदिराच्या उंच चौथऱ्यावर वायुलिंग सुप्रतिष्ठित आहे. पण हे नेहमीच्या

शिवलिंगाप्रमाणे नाही. त्याचा आकार काहीसा पंचमुखी नागासारखा आहे. ते काल (सर्प)चे प्रतीक आहे. शिवलिंगाचा तळातील पोकळीचा आकार श्री (कोळी)चा आहे, तर वर दोन स्वतंत्र सुळ्याप्रमाणे (अर्थात हस्तीचे प्रतीक) आकार आहे. या शिवलिंगावर सोन्याचे कवच आहे. विशेष पूजेच्या वेळी ते काढण्याचा व घालण्याचा अधिकार केवळ भारद्वाजगोत्रीय पुजाऱ्यांनाच आहे. अन्य कोणत्याही गोत्राचा ब्राह्मण येथे पुजारी होऊ शकत नाही. याचा अर्थ भरद्वाज ऋषिकुळाचा या मंदिराशी घनिष्ट संबंध असावा. येथील गर्भगृहात अनेक दिवे (पणत्या) लावले जातात. **गर्भगृहाला कोठेही खिडकी वा छिद्र नाही, तरीही येथे वायुलिंग असल्यामुळे गर्भगृहातील दिव्याच्या ज्योती मंद वाऱ्याच्या झुळकीने थरथरतात. हा या मंदिरातील मोठा चमत्कारच आहे.** हे मंदिर पल्लव व थोंडेमंडल राजांनी बांधले. चोल राजांनी मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. विजयनगरच्या राजांनी हजार स्तंभांचा मंडप व दर्शनीचे गलीगोपुरम बांधले. वीरनरसिंह यादवरायाने चारही गोपुरांची रचना केली. चेट्टियारांनी २० व्या शतकारांभी मंदिराला सुसूत्ररूप दिले.

येथील पार्वती, ज्ञानप्रसन्नाम्बा रूपात जवळच्या मंदिरात स्थित आहे. या द्विभुज देवीच्या चरणांशी आदि शंकराचार्यांनी सुप्रतिष्ठित केलेले श्रीचक्र आहे. या मंदिरातील नटराज रंगस्थळ मंडपात धातूची शिल्पे असून त्यात शिवताण्डव, गणेशनृत्य, शिवाचे भिक्षाटन, शिवपार्वती अशा प्रमुख मूर्ती आहेत. या मंडपातील सर्वात प्रधान शिल्प म्हणजे श्रीवेंकटेश आपली भगिनी ज्ञानप्रसन्नाम्बा विवाहात शिवाला देतानाचे आहे. नटराज मंदिरात दोन मीटर उंचीची ताण्डव करणाऱ्या शिवाची सुंदर मूर्ती आहे.

***उत्सव* –** महाशिवरात्री हा या मंदिरातील सर्वात मोठा उत्सव असतो. त्याशिवाय अन्य छोटे-मोठे वार्षिक उत्सव थाटामाटात साजरे होतात.

* * *

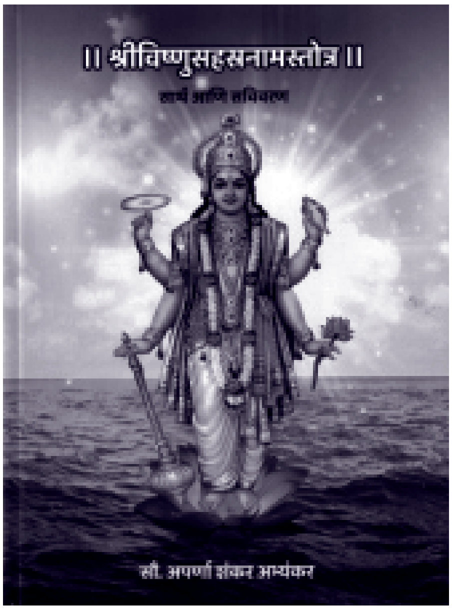

सौ. अपर्णा शंकर अभ्यंकर
लिखित ग्रंथ

श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्र
(सार्थ आणि सविवरण)

डबल क्राऊन पृष्ठे ६२८

छापील देणगी मूल्य रुपये ८००/-
सवलत देणगी मूल्य
रु. ५००/- मात्र
+ कुरियर खर्च रु. १००/-

संपर्क : ८४८४९२११३०

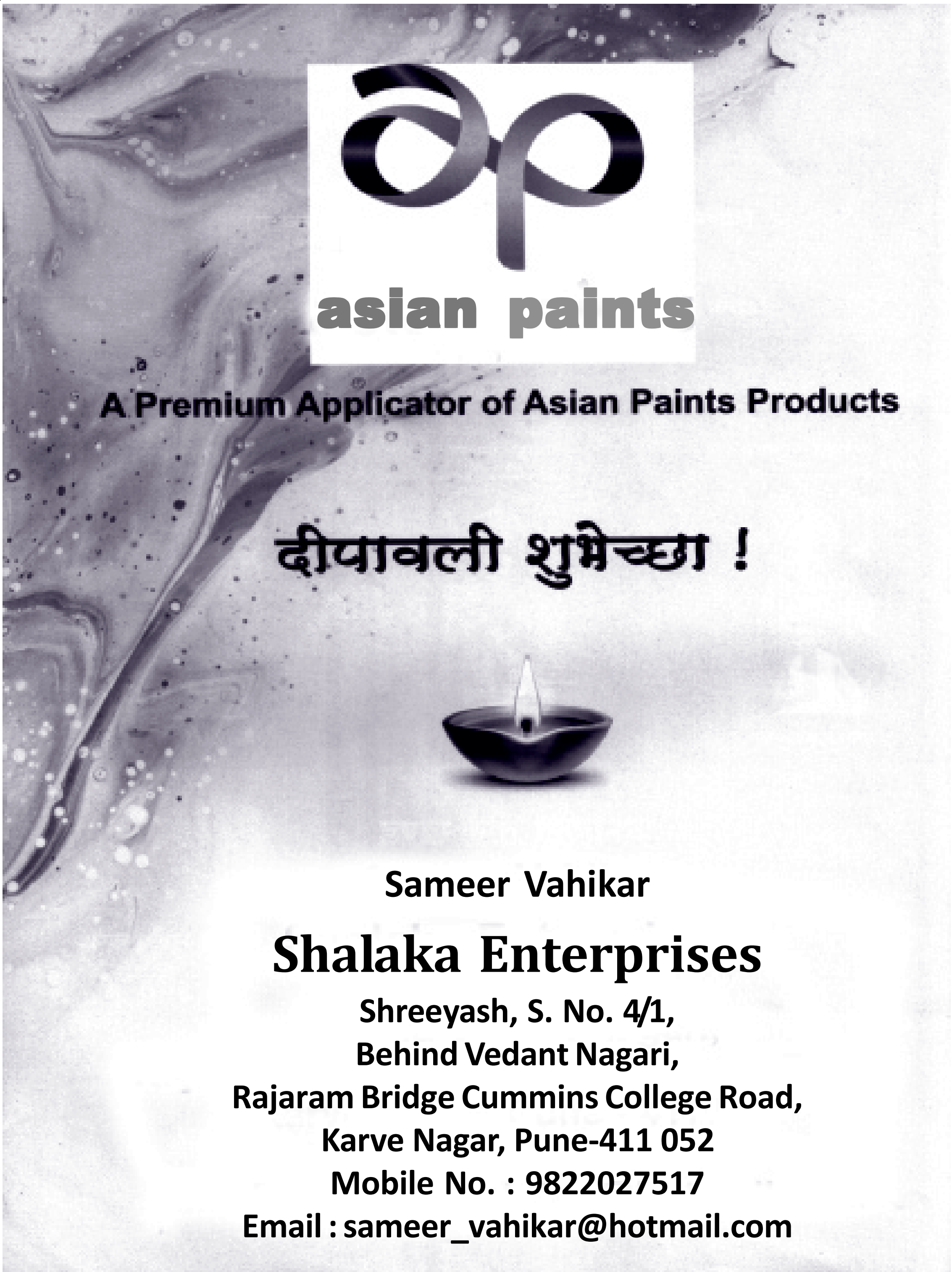
asian paints
A Premium Applicator of Asian Paints Products
दीपावली शुभेच्छा !
Sameer Vahikar
Shalaka Enterprises
Shreeyash, S. No. 4/1,
Behind Vedant Nagari,
Rajaram Bridge Cummins College Road,
Karve Nagar, Pune-411 052
Mobile No. : 9822027517
Email : sameer_vahikar@hotmail.com

उत्तर भारतातील प्रमुख शिवमंदिरे

उत्तर भारतात अनेक शिवमंदिरे आहेत. आक्रमणांच्या लाटांमध्येही अजर, अमर राहिलेली ही मंदिरे भारतीय संस्कृतीचे, श्रद्धेचे, पावित्र्याचे प्रतीक आहेत. त्यातील मोजक्या मंदिरांचा हा परिचय अकारविल्हे दिला आहे.

अर्धनारीश्वर मंदिर

हिमाचल प्रदेशातील मंडी जिल्ह्यात, मंडी गावातील सर्वाधिक प्राचीन मंदिर. मंडी स्टेट गॅझेटिअर मध्ये या मंदिराची तुलना त्रिलोकनाथ, पंचवक्त्र, भूतनाथ या हिमाचल प्रदेशातील अन्य मंदिरांशी केली आहे. 'हिमालयन आर्ट' या ग्रंथात मदनजितसिंह याने हे मंदिर इ. स. १६ व्या शतकातले मानले आहे. पण हा निष्कर्ष चुकीचा आहे. या मंदिराला 'कलेसर मंदिर' असेही म्हटले जाते. मंडीतील राजा शिवज्वाला सेन (याला घुडजटिया, शमशेर सेन व अग्रदत्त असे तीन पुत्र होते.) या राजवंशात मियां कलेसर नावाचा राजा झाला. त्याने या मंदिराची डागडुजी केल्यामुळे या मंदिराला 'कलेसर के मंदिर' असे नाव पडले. वस्तुत: हे मंदिर इ. स. ११ व्या शतकात निर्मिलेले असावे. राजा सिद्धसेन (इ. स. १६८४ ते १७२७) याने या मंदिराचा जीर्णोद्धार केला होता. या राजाने वास्तुकला, मूर्तिकला व चित्रकला यांना खूपच प्रोत्साहन दिले. सिद्ध काली, सिद्ध भद्रा, सिद्धभैरव, सिद्ध महादेव, सिद्ध जालपा, सिद्ध शंभू या देवतांच्या नावावरून राजा सिद्धसेनाची वास्तुशिल्पाविषयीची आस्था दिसून येते.

मंदिराच्या विमानावर ब्रह्मा-विष्णू-महेश ही त्रिमूर्ती आहे. विमानावरील तीन कोनाड्यात शिव व कार्तिकेय यांच्या मूर्ती आहेत. तिसरा कोनाडा रिकामा आहे. शिव अष्टभुज असून आपल्या भक्तांच्या खांद्यावर (रावण?) आरूढ आहे. कार्तिकेय षण्मुख व चतुर्भुज आहे. त्याला मिशा दाखविलेल्या आहेत. या मंदिराचे वैशिष्ट्य असे आहे की, याच्या विमानावर आणि सभामंडपाच्या भिंतींवर सुरेख कलाकृती कोरल्या आहेत. सभामंडपातील खांब शिल्पांनी अलंकृत आहेत. सभामंडपाच्या उजव्या-डाव्या बाजूला खिडक्या आहेत. सभामंडपात सुमारे एक मीटर उंचीच्या चार पाषाण मूर्ती आहेत. त्यापैकी दोन शिवगणांच्या असून उरलेल्या दोन चतुर्भुज ब्रह्मदेव व द्विभुज बटुकाच्या आहेत. गर्भगृहाच्या तोरणद्वारावर वीणा धारण केलेल्या गंधर्वकन्या, नवग्रह, मकरवाहिनी गंगा, कूर्मवाहिनी यमुना, श्रीगणेश यांची शिल्पे आहेत. बाहेर अर्धनारीश्वराची पाषाण प्रतिमा आहे. उजवा भाग शिवाचा तर डावा भाग पार्वतीचा आहे. शिवाचा जटामुकुट, अर्धचंद्र, सर्पवलय, मुंडमाला आणि पार्वतीचे अलंकार व रत्नमुकुट सुस्पष्ट कोरले आहेत. शिवाच्या हातात डमरू तर पार्वतीच्या हातात माला आहे. ज्यावर शिवपार्वती आरूढ आहेत, त्यापैकी उजवीकडे नंदी तर डावीकडे सिंह आहे. एकाच पाषाणातून हे सुंदर शिल्प कोरले आहे. अर्धनारीश्वरापुढे शिवलिंग आहे. गर्भगृहात भैरव (२'), शिव-पार्वती (१'-४"), गणेश यांच्या प्रतिमा शिळापट्टीवर कोरल्या आहेत. बरीच वर्षे हे मंदिर दुर्लक्षित होते. आता मात्र हे मंदिर भारतीय पुरातत्त्व विभागाच्या अखत्यारीतील आहे. त्यामुळे मंदिराची बरीचशी डागडुजी झाली आहे.

उमानंद शिव मंदिर

आसाम राज्यातील महत्त्वाचा प्राचीन जिल्हा गुवाहाटी (कामरूप). गुवाहाटी उपायुक्ताच्या कार्यालयाजवळ ब्रह्मपुत्रेच्या पात्रामध्ये मयूरबेटावर उमानंदाचे (शिवाचे) मंदिर आहे. शुक्रेश्वर घाटावरून नावेने बेटावर ये-जा करता येते. ज्या डोंगरावर हे मंदिर आहे त्याचे नाव भस्माचल आहे. शिव या डोंगरावर भयानंद नावाने राहात होते. कालिका पुराण सांगते की निर्मितीच्या वेळी शिवाने या ठिकाणी भस्म विखुरले आणि पार्वतीला आत्मज्ञान करून दिले. दुसरी कथा अशी की शिव याठिकाणी साधना करीत होते तेव्हा कामदेवाने त्यांची योगसमाधी भंग केली. त्यामुळे शिवाच्या क्रोधाग्नीत काम भस्म झाला. त्यामुळे या डोंगराला भस्माचल नाव मिळाले. याचे नाव भस्मकूट असेही आहे.

कालिकापुराणात असा उल्लेख आहे की येथील उर्वशीकुंडामध्ये उर्वशीचा निवास होता. ती कामाख्या देवीसाठी मध आणून तिला प्रसन्न करत असे. त्यामुळे या बेटाला उर्वशी बेटही म्हणतात.

या मंदिरातील आराध्य देवता उमानंद शिव आहे. येथे सोमवारी येणाऱ्या अमावास्येला केलेली पूजा फार फलदायी आणि सुख प्रदान करणारी असते. दरवर्षी शिवरात्रीचा उत्सव अतिशय भव्य स्वरूपात, वाजतगाजत, आकर्षक सजावट करून साजरा करतात. (शिवचतुर्दशी). मंदिरामध्ये पूजा करण्यास मोठ्या प्रमाणावर भक्तगण गर्दी करतात.

अहोम वंशाचा प्रबळ, कर्तबगार राजा (१६८१-१६९६) गदाधरसिंग याच्या आदेशावरून इ. स. १६९४ मध्ये बडफुकन गर्हगण्य हंडिक याने हे मंदिर बांधले. १८९७ च्या भूकंपात ते जमीनदोस्त झाले. त्यानंतर एका धनवान स्थानिक व्यापाऱ्याने मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. परंतु मंदिराच्या अंतर्भागात याने वैष्णव संप्रदायाचे मंत्र लिहिले. आसामी शिल्पकारांनी खडकात कोरलेली काही अप्रतिम शिल्पे त्यांच्या शिल्पकलेतील श्रेष्ठ कसबाची साक्ष देतात. तेथील शिल्पांवरून असे दिसते की सर्व हिंदू देवता भक्तांकडून पूजल्या जात होत्या. सूर्य, गणेश, शिव, देवी (विंचवाच्या प्रतीकासह) विष्णू आणि त्यांचे दशावतार या विविध देवतांचे येथे दर्शन होते. राजाने ज्या जमिनी मंदिराला दान केल्या आहेत त्यावर मंदिराचा खर्च चालतो. या जमिनी दलाई नावाच्या मंदिराच्या व्यवस्थापकांच्या ताब्यात असतात.

एकाश्म शिवमंदिर (मसरूर)

हिमाचल प्रदेश राज्यात, कांगडा जिल्ह्यात, कांगडापासून १५ कि.मी. वरील एकाश्म शिवमंदिर हे पर्यटकांचे आकर्षण आहे.

सांस्कृतिक इतिहास – संपूर्ण दगडी डोंगरात कोरून (महाराष्ट्रातील वेरुळप्रमाणे) घडविलेले मसरूर या छोट्या गावातील अलौकिक मंदिर! सातशे मीटर उंचीवर वसलेल्या गावातील मंदिरापासून ईशान्येला धौलधार, तर पश्चिमेला व्यासघाटीचे नयनरम्य दर्शन घडते. या मंदिराचा विशेष असा सांस्कृतिक इतिहास उपलब्ध नाही. पण इ. स. ६व्या ७व्या शतकाच्या आसपास या मंदिराची निर्मिती झाली असावी. या मंदिराचे अधिष्ठान वेसर (चालुक्य) शैलीचे असले तरी उत्तरेच्या नागर व दक्षिणेच्या द्रविड शैलींचा प्रभावही मंदिरावर दिसतो. दगडातून कोरून काढलेले अशा पद्धतीचे हिमाचल प्रदेशातील हे एकमेव मंदिर आहे. इ. स. १९०५ साली कांगडा येथे झालेल्या भूकंपामुळे या मंदिराला धक्का बसला. मंदिराचा परिसर पाहून झालेल्या हानीची कल्पना आपल्याला येऊ शकते. या मंदिरसंकुलाच्या निर्मितीचे कार्य अपूर्ण राहिलेले दिसते. तथापि आजचे मंदिर पाहून महाबलीपुरम् वा वेरूळच्या शिल्पांची आठवण यावी इतके ते संपन्न आहे.

मंदिर – आपण आज गाडीतून डोंगरमाथ्यावर

जातो ते मंदिराच्या मागील बाजूस. तेथूनही मंदिराचे मध्यवर्ती शिखर आपले लक्ष वेधून घेते. त्याच्या शेजारी अन्य दोन देवालयांची दोन शिखरेही सुस्पष्ट दिसतात. मंदिरसन्मुख झाल्यावर एकूण सात देवालये दिसतात. या प्राकारात एकूण पंधरा लहान-मोठी देवालये आहेत. काही अपूर्ण आहेत. मुख्य मंदिराचे प्रवेशद्वार नक्षीपूर्ण आहे. त्याची डागडुजी केलेली स्पष्ट दिसते. प्रवेशद्वारावर आणि विमान- शिखरावरील शिल्पकाम अजोड आहे. मंदिराचा सभामंडप आज भग्नावस्थेत आहे. पंधरा-सात फूट उंचीचे दोन खांब सुंदरपणे सजविलेले आहेत. सभामंडपाच्या मध्यावर एक तुलसी-वृंदावन आहे. गर्भगृहाच्या प्रवेशद्वाराजवळ एका तुटलेल्या गोलाकार खांबावर हनूमंताची मूर्ती आहे. या दोन्ही गोष्टी अलीकडे स्थापिल्या आहेत, हे उघड आहे. सभामंडपाच्या दक्षिण व मागील बाजूने मंदिराच्या वरील भागाकडे जाण्यासाठी अनुक्रमे २३ व १३ दगडी पायऱ्या कोरलेल्या आहेत. त्यापुढे दरवाजा आहे. त्यावर नक्षीकाम केले आहे. हे प्रवेशद्वार २.६० X २.१३ मी. आहे. सभामंडपापुढील अर्धमंडपात अनेक भग्नावशेष पडले आहेत. त्यांची संख्या शंभरावर असेल. त्यात अत्यंत सुंदर कोरीव काम असलेले आमलक आहेत. गर्भगृहाजवळ असलेला सज्जाही भग्नावस्थेत आहे. मुख्य मंदिराच्या विमानावर शिवाची मूर्ती असली तरी गर्भगृहात शिवलिंग नाही. नंतरच्या कालखंडात कोणीतरी तेथे राम (२’) लक्ष्मण (१’-८’’) आणि सीता (१’-६’’) अशा उंचीच्या तीन मूर्ती स्थापन केल्या आहेत. येथे एक गुहेतील शिवाचे मंदिर आहे.

या मंदिरातील काही मूर्ती आज सिमला येथील संग्रहालयात असून त्यापैकी सूर्य (१') ललितासनावरील वरुण (३') देवमुख (१'-८") इत्यादी मूर्ती अत्यंत सुंदर आहेत. गणेश, दुर्गा, त्रिमुखी शिव या मूर्तीही पाहण्यासारख्या आहेत. विश्वचंद्र ओहरी संपादित ‘आर्टस् ऑफ हिमाचल’ या ग्रंथात या मूर्तींची छायाचित्रे आहेत.

कैलास

(शिवशंकरांचे पावन निवासक्षेत्र)

भारताच्या उत्तर सीमेवर तिबेट हा देश आहे. कैलास हे हिमालयातील तिबेट भागात असलेले शिवशंकराचे पावन तीर्थक्षेत्र. कैलासाला गणपर्वत, रजतगिरी अशीही नावे आहेत. कैलास व मानस सरोवर ही दोन हिमालयातील अत्यंत पवित्र तीर्थक्षेत्रे होत. उ. प्रदेशातील अलमोडापासून सुमारे ३८४ कि. मी. वर ही स्थाने येतात. कैलासाचे बर्फाच्छादित शिखर ६७७८ मीटर उंच आहे. कैलास पर्वताची परिक्रमा ५१ कि. मी. आहे. मानससरोवर हे जगातील अत्यंत प्राचीन सरोवर होय. उत्तरेला कैलास व दक्षिणेला गुर्ल मांधाता या दोन पर्वतांमध्ये तिबेटच्या पठारावर हे सरोवर पसरलेले आहे.

पूर्वेतिहास – कैलास व मानससरोवर ही ज्या प्रदेशात आहेत, त्या प्रदेशाला मानसखंड असे म्हटले आहे. कैलासाला प्राचीन काळी मेरू असे म्हणत असत. शिव आणि ब्रह्मा यांनी व मरीच्यादी ऋषींनी; तसेच त्रेतायुगात रावण व भस्मासुर यांनीही येथे तप केल्याचे पुराणांतरी सांगितले आहे. रामायणात कैलास व मानस या दोहोंचाही उल्लेख आहे. (वा. रा. बाल. २४.८; किष्किंधा ४३.२१; उत्तर. १६.२५)

पांडवांच्या दिग्विजयात अर्जुनाने हा प्रदेश जिंकून घेतला होता. युधिष्ठिराने राजसूय यज्ञ केला, त्या वेळी तेथील मांडलिक राजाने उत्तम घोडे, सोने, रत्ने व काळ्या व पांढऱ्या याक जनावरांच्या केसांच्या चवऱ्या अशी उपायने युधिष्ठिराला पाठविली होती. महर्षी व्यास, भीम, श्रीकृष्ण व दत्तात्रेय हे या प्रदेशात गेले होते. याशिवाय अनेक ऋषी, मुनी व साधक यांनी या प्रदेशात वास्तव्य केले होते.

पुराणांतरी कैलासाचे वर्णन आढळते, ते असे–

कैलास हा स्वर्गलोकाच्या वर आहे. हा शिवलोक आहे. एका त्रिकोणी मैदानावर त्याची उभारणी झाली आहे. हा लोक समृद्ध आणि सुंदर आहे. पार्वतीसह शिव तेथे वास्तव्य करून त्या लोकाचे पालन करतो. शिवभक्त मृत्यूनंतर याच लोकात वास्तव्याला येतात. कुबेर व यक्ष यांचेही कैलास हेच निवासस्थान मानलेले आहे.

भागवतात (४.६) कैलासाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे,

'जन्मौषधितपोमन्त्रयोगसिद्धैर्नरेतरैः ।
जुष्टं किन्नरगन्धर्वैरप्सरोभिर्वृतं सदा ॥'

'जन्म, औषधी, तप, मंत्र व योग यांनी सिद्ध असे जे मानवेतर योनीतील गंधर्व-किन्नर, त्यांनी सेवित व अप्सरांनी युक्त असा हा कैलास पर्वत आहे.'

काही इतिहासकारांच्या मते मौर्यसम्राट अशोकाने (इ. स. पू. ३ रे शतक) कुमाऊंचा कत्यूरी राजा नंदीदेव याला आपल्या वतीने पश्चिम तिबेट जिंकण्यासाठी पाठविले होते. त्याप्रमाणे त्याने तो प्रदेश जिंकून भारतीय राज्याला जोडला. परत येताना नंदीदेव हा कैलास व मानससरोवर यांचे दर्शन घेऊन आला. दुसरे कत्यूरी राजे ललितसूरदेव व देशतदेव यांनी तिबेटातील मानसखंड जिंकून घेतले, असा उल्लेख पांडुकेश्वर मंदिरातील एका ताम्रपटात आहे. इ. स. च्या सहाव्या शतकात कुमाऊंचे कत्यूरी राजे पश्चिम तिबेटावर राज्य करीत होते, असे युआनच्वांग या चिनी यात्रेकरूने लिहिले आहे.

आद्य शंकराचार्यांनी कैलासाच्या जवळपासच कुठेतरी आपला देह ठेवला, असे काही पंडितांचे मत आहे.

स्थानवैशिष्ट्ये – कैलासाची पर्वतश्रेणी काश्मीरपासून भूतानपर्यंत पसरलेली आहे. त्यापैकी ल्हा चू व झोंग चू या टेकड्यांनी वेढलेल्या पर्वताला कैलास असे नाव असून, त्याच्या उत्तर टोकाला कैलासशिखर म्हणतात. **कैलास शिखराला चार बाजू असून, त्याची आकृती एका विराट शिवलिंगाप्रमाणे आहे. पर्वतांनी बनलेल्या एका षोडशदल कमलामध्ये हे लिंग ठेवलेले आहे, असे दिसते. कैलासपर्वत हा काळ्या पाषाणांचा बनलेला असून, तो सदैव बर्फाच्छादित असतो. या शिखराभोवती प्रदक्षिणा करायची, तर कैलास पर्वतालाच प्रदक्षिणा घालावी लागते. भाविक तिबेटी लोक कैलास व मानस यांच्या तीन किंवा तेरा परिक्रमा करतात. त्यातील काही यात्रेकरू तर साष्टांग दंडप्रणिपात करीत परिक्रमा पुरी करतात. एक परिक्रमा केल्याने एका जन्माचे व दहा परिक्रमांमुळे एका कल्पाचे पाप नष्ट होते आणि १०८ परिक्रमा केल्याने याच जन्मी निर्वाण प्राप्त होते, अशी तिबेटी जनांची समजूत आहे.**

कैलास शिखराच्या पूर्वेला गौरीकुंड आहे. हे एक लहानसे सरोवर असून, त्याच्यावर सदैव बर्फाचा थर असतो. हा थर फोडूनच यात्रेकरूला या कुंडात स्नान करावे लागते.

कैलास-मानस सरोवर ज्या प्रदेशात आहे, तो प्रदेश तिबेटचा एक भाग आहे. या प्रदेशाची हवा अत्यंत थंड व कोरडी असून, येथे सतत वारे वाहात असतात. या भागात पावसाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. पण जेव्हा पाऊस पडतो, तेव्हा तो मुसळधार

पडतो. उन्हाळ्यात दुपारी हवा चांगली गरम असते. पण आकाशात ढग जमले, की ती एकदम थंड होते. आषाढ-श्रावणात यात्रेकरू या ठिकाणी येतात, तेव्हा अनेकदा कैलास व मांधाता ही दोन्ही शिखरे ढगांनी झाकळलेली असतात.

येथील संधिप्रकाश बराच काळ टिकतो. हा प्रदेश बराच उंचीवर असल्यामुळे विरळ व धूलिविरहित हवेत लांबच्या वस्तू जवळ आल्यासारख्या भासतात.

मार्ग **–** कैलास-मानसाकडे जाण्यासाठी अनेक मार्ग आहेत. त्यांपैकी उ. प्रदेशातील अलमोडा, अस्कोट, खेल, गर्बिअँग, लिपूलेह खिंड (उंची ५१५४ मी.), तकलाकोट व कैलास हा सर्व मार्ग सोयीचा असून, त्याची लांबी ३८० कि. मी. आहे. हा रस्ता पर्वतराजीतून जात असल्यामुळे वाटेत अनेक कष्टप्रद चढउतार लागतात. जाताना सुमारे ७० कि. मी. सरळसोट उभी चढण चढावी लागते आणि सुमारे ७३ कि. मी. ती उतरावी लागते. या मार्गावर वाटेत अनेक धर्मशाळा व आश्रम आहेत. आश्रमातील महंत स्थानिक लोकांच्या उन्नतीसाठी झटत असतात व यात्रेकरूंनाही मदत करतात. गर्बिअँग येथे पुढच्या सर्व प्रवासासाठी याक, खेचरे, तट्टे, वाटाडे व नोकर यांची व्यवस्था करावी लागते. लिपू लेह खिंड ओलांडल्यावर सुमारे १७ कि. मी. वर तकलाकोट हे तिबेटमधील पहिले गाव लागते. या ठिकाणी दरवर्षी ज्येष्ठापासून कार्तिकापर्यंत मोठा बाजार भरलेला असतो. तकलाकोटहून तारचेनला जाताना वाटेत मानस सरोवर लागते. कैलास शिखराची परिक्रमा तारचेनहून सुरू होते व तेथेच येऊन संपते. तकलाकोटपासून सुमारे ४० कि. मी. वर मांधाता पर्वतराजीत गुर्ल ला ही खिंड लागते. तिची उंची ४९८५ मीटर आहे. येथे दगडांचे अनेक मोठमोठे ढीग आहेत. **गुर्ल ला खिंडीच्या माथ्यावरून पाहिले असता उजव्या बाजूला मानससरोवर, डाव्या बाजूला राक्षसताल व दूर उत्तरेला पांढऱ्या शुभ्र बर्फाने आच्छादलेला कैलास पर्वत असे अत्यंत रमणीय दृश्य दिसते.**

तीर्थपुरी **–** खिंडीतून पुढे गेल्यावर वाटेत तीर्थपुरी येथे अनेक गरम पाण्याचे झरे लागतात. या झऱ्यांच्या आसपासच्या प्रदेशात चुनखडीचे प्रचंड ढीग आहेत. यात्रेकरू ही चुनखडी भस्म म्हणून नेतात. भस्मासुराने याच ठिकाणी शिवाला प्रसन्न करून घेण्यासाठी तप केले व पुढे येथेच त्याचा देह भस्मीभूत झाला, अशी आख्यायिका सांगतात. तीर्थपुरीला गेल्यावाचून कैलासाची यात्रा पुरी होत नाही. या पुढच्या मार्गात डोल्माला किंवा देवीखिंड ही सर्वांत उंच खिंड लागते. तिची उंची ५७२४ मी. आहे. येथून जवळच गौरीकुंड आहे. या सर्व मार्गात ठिकठिकाणी गोंपा किंवा तिबेटी लामांचे मठ आहेत.

सर्वसाधारणपणे ज्येष्ठमासी अलमोड्याहून पुढे निघाले असता वाटेतील पाऊस टाळता येतो. साधारणपणे दोन महिन्यात कैलास- मानसाची यात्रा पुरी होते. हिमालयाची ही यात्रा केल्याने शरीर चिवट होते व मन शांत होते, असे सांगतात.

या यात्रेचा प्रसाद म्हणून यात्रेकरू कैलास-मानखंडात उगवणारी एक सुवासिक वनस्पती कैलासधूप म्हणून बरोबर आणतात. याशिवाय कैलासविभूती, कैलासतीर्थ, गौरीकुंडतीर्थ, मानसतीर्थ, दवणा इ. वस्तूही प्रसाद म्हणून आणण्याची प्रथा आहे.

भगवान शंकरांचे निवासस्थान असलेला दिव्य कैलासलोक तो हाच का दुसरा, हा वाद आहे. **ज्याप्रमाणे साकेताचे प्रतिरूप अयोध्याधाम व गोलोकाचे प्रतिरूप व्रजधाम मानले गेले त्याचप्रमाणे त्या शिवलोकाचे पृथ्वीवरील प्रतिरूप म्हणजे कैलासपर्वत होय, अशी भाविकांची श्रद्धा आहे.**

कैलासाचे दर्शन आणि परिक्रमेने मनाला अद्भुत शांती मिळते. कैलास शिखराच्या चारी कोनांमधे नैसर्गिकरित्या मंदिराकृती बनली आहे. भगवान शंकराचे निवासस्थान कैलास हेच का वेगळे हा

वाद व्यर्थ आहे. तो कैलास पर्वत तर दिव्य धाम आहे. परंतु ज्याप्रमाणे साकेताचे प्रतिरूप अयोध्या, गोलोकाचे प्रतिरूप व्रजधाम या पृथ्वीवर याचि देही, याचि डोळा पाहायला मिळते तसेच कैलास पर्वत दिव्य कैलासाचे प्रतिरूप आहे, अशी हिंदूंची धारणा आहे. या असामान्य पर्वताचे दर्शन इतर हिमशिखरांपेक्षा वेगळे भव्य दिव्य आहे. या पर्वताच्या परिक्रमेत जी पवित्रता मनाला स्पर्श करते ती अनुभवाची गोष्ट आहे.

कैलास मानसरोवर परिक्रमा –

तकलाकोट पासून यात्रेकरूंचे दोन भाग करतात.

अ) भाग यात्रेकरू दुपारपर्यंत 'दरचिनला' येतात. हा प्रवास मानसरोवराच्या काठाकाठाने, मोकळ्या सपाट प्रदेशातून होतो.

ब) भाग यात्रेकरू 'होर' येथे येतात.

कैलास व मानसरोवर परिक्रमेसाठी याक व घोड्याची व्यवस्था करावी.

कैलास परिक्रमा ५६ कि. मी. असून तीन दिवसात होते. हा मार्ग १६००० फूट उंच असून डोल्मा खिंडीजवळ उंची १९५०० फूट आहे.

मानसरोवर परिक्रमा ८५ कि. मी. असून २ दिवसात पूर्ण होते.

कैलास परिक्रमा – प्रवास सुरू केल्यावर बाराव्या दिवशी दरचिन डेरफूक असा २० कि. मी. प्रवास करतात. पायी चालणाऱ्यांना 'यमद्वारा' तून जाता येते. कैलासाचे दर्शन हिमाच्छादित शिखरांमध्ये मुकुटात मध्यभागी हिरा लखलखावा तसे होते. या मार्गावर पश्चिम दिशेला हिमाच्छादित पर्वतांच्या रांगा दृष्टीस पडतात. असे म्हणतात की, आपल्या आवडत्या दैवताचे दर्शन होते. काहींना अनेक देवमूर्तींचा भास होतो. डेरफूकहून उत्तर बाजूने कैलासाचे दर्शन होते. आकाशातून कैलासाचे दर्शन शिवलिंगाचा आभास निर्माण करते. डेरफूकला रात्रीच्या वेळी पूर्ण चंद्र असला तर कैलास पर्वताची भव्यता, सौंदर्य मति कुंठित करते.

१३ व्या दिवशी डेरफूक झाँगजेरुबू (जंडलफू) असे २५ कि. मी. जावे लागते. हा मार्ग डोल्मा खिंडीतून जातो. हा अतिशय अवघड प्रवास 'मरणाच्या दरीतून' जातो असे म्हणतात. जे लोक याक वरून प्रवास करतात त्यांनाही अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागते. परंतु कैलास पर्वत आणि शिव परिवार (कैलास भोवतीचे पर्वत) यांचे रूप सौंदर्य वर्णनातीत आहे. या सौंदर्याला तुलनाच नाही. निळ्या आकाशाखाली हे दर्शन अंगावर रोमांच उभे करते.

२२०२८ फूट उंचीच्या या शंकूच्या आकाराच्या कैलास पर्वतातून चार नद्या उगम पावतात आणि मानसरोवर व राक्षसतालकडे वाहात जातात. त्या म्हणजे. १) इंदुस् (इंडस्) २) ब्रह्मपुत्रा ३) कर्नाली ४) सतलज.

डोल्मा खिंडीत एका ठिकाणी तारा देवीची (पार्वतीचे रूप) पूजा करतात. येथून १००० फूट खालच्या बाजूला उजवीकडे गौरी कुंड आहे. उतारही पार करणे अवघडच आहे. कैलास पर्वताच्या ईशान्येला डोल्मा खिंड आहे.

झाँगजेरुबू - दरचिन हा प्रवास १४ व्या दिवशी येतो. तो तुलनेने सोपा मार्ग आहे. येथून अष्टपाद येथे जाऊन कैलास पर्वताच्या दक्षिण भागाचे दर्शन घेता येते. कैलास परिक्रमा पूर्ण केलेले यात्रेकरू 'होर'ला जातात. (३ तास प्रवास).

खजुराहो (मंदिर समूह)

मध्यप्रदेश राज्यात, छतरपूर जिल्ह्यात, छतरपूरपासून पूर्वेस ३५ कि.मी., अंतरावर आणि महोबाच्या (उत्तरप्रदेश) दक्षिणेस ५४ कि. मी. अंतरावर निनोरातालव नामक सरोवराच्या काठावर हे गाव वसले आहे. इ. स. च्या ९ व्या शतकापासून १३ व्या शतकापर्यंत बुंदेलखंडावर (जेजाकभृक्ती) राज्य करणाऱ्या चंदेल वंशाच्या राजपूत राजांची राजधानी

येथे होती. त्यांच्या राजवटीत येथे जी असंख्य मंदिरे बांधली गेली त्यामुळे हे स्थान फार प्रसिद्ध झाले. मूळ ८० मंदिरांपैकी २५-३० देवळेच उरली असून तीसुद्धा सर्व चांगल्या स्थितीत नाहीत.

ही सर्व मंदिरे भव्य आणि प्रमाणबद्ध असून शिल्पकलेच्या दृष्टीने भव्य, प्रेक्षणीय आहेत. त्यातील कोरीव काम अत्यंत सुरेख असून सर्व आकृती सुडौल, जिवंत वाटतात. येथे शिकार, नृत्ये, उत्सव, पूजा, कामक्रीडा, युद्धे अशी अनेक विषयांवरची दृष्ये आहेत. मूर्तिकलेचा परमोत्कर्ष येथील मंदिरांमधे आढळतो.

मुख्य शिल्पसमुहाच्या प्रवेशद्वाराच्या डावीकडून एक छोटा रस्ता वळणे घेत **'मतंगेश्वर महादेव'** या पूजाअर्चा होत असलेल्या स्थानिक मंदिरात (प्रवेशमूल्य नसलेल्या) जातो. पंचवीस-तीस उंच उंच पायऱ्यांच्या टोकाला तेथे शिल्पमंदिरात महादेवाची प्रचंड मोठी (७.२ मीटर व्यासाची व अडीच मीटर उंचीची) पिंडी आहे. कडेचे स्तंभ व शिवपिंडी यांच्या मधल्या सापटीतून अंग चोरून घेत प्रदक्षिणा घालावी लागते. याच मंदिराजवळ **पार्वतीचे मंदिर** आहे. ही दोन मंदिरे पश्चिम शिल्पसमूहापासून थोडी दूर वायव्य कोपऱ्यात आहेत. या मंदिराचे शेजारी बंदिस्त कुंपण असून त्याला लागूनच मुख्य शिल्पसमूह आहे. (पश्चिम समूह). त्या शिल्पसमूहाचे निकट दर्शन या मंदिराच्या चौथऱ्यावरून सहज होते. संभवतः चंदेल राजांनी उभारलेल्या या शिल्प नगरीतील हे पहिले मंदिर आहे व आजतागायत या मंदिराची (बाकीची मंदिरे सुमारे हजार वर्षे झाड-झाडोऱ्यांत गाडली गेलेली होती.) देखभाल तथा पूजाअर्चा होत आलेली आहे. या शिवलिंगाच्या तळात एक मरकतमणी असून तो भगवान शंकरांनी युधिष्ठिराला दिला होता व अखेरीस हर्षवर्धन राजाने त्याचे महत्त्व जाणून मंदिर उभारताना (इ.स. ९२०) तो तळात स्थापित केला अशी दंतकथा आहे. ही सारीच मंदिरे केवळ १०० वर्षांचे अवधीत राजपूत चंदेल वंशीय राजांनी (इ.स. ९५० ते १०५०) उभारली असा तज्ज्ञांचा कयास आहे.

कंदारिया महादेव मंदिर – या समूहातील सर्व मंदिरांचा राजा म्हणजे **'कंदारिया महादेव मंदिर'** आहे. एखाद्या विशाल झुंबरासारखे दक्षिणेकडील

हिरवळीवर ते झुलत आहे असे वाटते. या मंदिरांची रचना समजून घेणे आवश्यक आहे. ही सारी मंदिरे उंच चौथऱ्यांवर उभारलेली असून, सुरुवातीला अर्धमंडप, त्यापुढे मोठा मंडप, नंतर सभागृहासारखा महामंडप, मग अंतराळ व शेवटी गर्भगृह. गर्भगृहाच्या बाहेरील बाजूने प्रदक्षिणा मार्ग ठेवलेला असतो. काही मंदिरांना द्वितीयस्थानी असलेला मंडप व प्रदक्षिणामार्ग ठेवलेले नाहीत. बाहेरील बाजूने एकावर एक अंशाच्छादन करीत उंच उंच चढत गेलेली अनेक शिखरे हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. मंदिराच्या अनेक भागांची एकात्म व सुंदर रचना व वास्तू आणि शिल्प या दोन्ही दृष्टींनी ही मंदिरे आगळी वेगळी आहेत. सर्वोत्कृष्ट कंदारिया महादेव मंदिराचा डौल बाहेरून नुसता पाहातच राहावासा वाटतो. याचा निर्मितीकाळ इ.स. १०२५ ते १०५० सांगितला जातो. सुरुवातीच्या १४ पायऱ्या चढून गेल्यानंतर एका विशाल चौथऱ्यावर याची उभारणी केलेली आहे. याची उंची तब्बल ३१ मीटर आहे. याच्या शिखराकडील दर्शनी तोरण विशेष अलंकृत असून,

एकावर एक चढत जाणारी तीन लक्षवेधक शिखरे हे याचे वैशिष्टय आहे. या तीनही शिखरांवर केळीच्या घडासारखे पण खाली झुकलेले निमुळते जणू लोलक सोडलेले आहेत. पाषाणाला इतकी मुलायम वळणे दिलेली आहेत की त्यात सचेतना आलेली आहे असे वाटावे. प्रवेशद्वारातच तोरणावर नऊ स्तरांत कमळपुष्प, नृत्य करणाऱ्या अप्सरा, व्याल, कीर्तिमुखे यांची सुरेख शिल्पे कोरलेली आहेत. प्रदक्षिणामार्गावर फिरताना मंदिरावर रेखलेली विविध शिल्पे पहाताना मती कुंठित होऊन जाते. कणाकणातून जणू शिल्पकला ओथंबलेली आहे. हा तांबूस व काही ठिकाणी पिवळा असलेला पाषाण पन्ना येथून आणलेला होता. या मंदिराच्या आतील बाजूने २२६ शिल्पमूर्ती व बाहेरील बाजूने ६४६ शिल्पमूर्ती कोरलेल्या आहेत असे सांगतात. वेगवेगळ्या स्तरांत त्यांची सुंदर गुंफण केलेली असून प्रत्येक शिल्पमूर्ती साधारणपणे पाऊण ते एक मीटर उंचीची आहे. त्यात किन्नर, देव देवता, यक्ष, नृत्याप्सरा, व मिथुन शिल्पे यांची रेलचेल आहे. चौथऱ्यावर पुन्हा १६ पायऱ्या रचलेल्या असून त्या चढून गेल्यावर आपला मंदिरात प्रवेश होतो. गर्भगृहात एक रेखीव शिवपिंडी आहे. या कंदारिया महादेवाशेजारी अन्य एक शिवमंदिर आहे. पण त्याचा मूळ भाग खंडित झालेला आहे व प्रतिमा तेवढी शिल्लक राहिलेली आहे.

कंदारिया महादेवाच्या विशाल चौथऱ्यावर दर्शनी कोपऱ्यावर एक सुंदर शिल्प साकारलेले आहे. येथे चंदेल राजवंशाचा प्रथम राजा चंद्रवर्मन भल्या मोठ्या सिंहाशी झुंज घेताना दाखविलेला आहे. (पण तो नरदेह न वाटता स्त्रीदेह वाटतो.) या शिल्पाची प्रमाणबद्धता, सौष्ठव व भावाविष्कार अपूर्व आहे. चंदेल राजांनी हे चित्र आपले राजचिन्ह म्हणून धारण केले होते.

गढमुक्तेश्वर (गर्हमुक्तेश्वर)

उत्तरप्रदेश राज्यात, गाझियाबाद जिल्ह्यात, गाझियाबादपासून ४२ कि.मी. वर गंगेच्या काठावर, जिल्ह्याच्या पूर्व टोकाला मेरठपासून ४१.५ कि. मी. वर असलेले प्राचीन तीर्थक्षेत्र. हस्तिनापूरचा एक भाग म्हणून याचा उल्लेख करतात. या ठिकाणी गंगादेवीची चार देवालये आहेत. मुक्तेश्वरासह शंकराची सात मंदिरेही या ठिकाणी आढळतात. ती अशी– गणमुक्तेश्वरनाथ, केदारनाथ, गंगेश्वरनाथ, भूतेश्वरनाथ, आमलीश्वरनाथ, मुक्तेश्वरनाथ आणि मुक्तिनाथ. गणमुक्तेश्वराजवळ स्वर्गद्वारतीर्थ असून चक्रतीर्थ, नागकुप आदी अन्य काही तीर्थेही आढळतात. अगस्त्य ऋषींच्या शापाने अजगराचा देह प्राप्त झालेल्या नहुष राजाला धर्मराजाच्या हातून पापमुक्ती होऊन पूर्वावस्था प्राप्त झाली ती येथेच, अशी कथा महाभारतात आहे.

कार्तिकी पौर्णिमेला या ठिकाणी मोठी यात्रा भरते. त्यावेळी गंगेत स्नान करणे पवित्र मानतात. तसेच मृत मनुष्याची रक्षा या ठिकाणी गंगेत टाकतात. या ठिकाणी सुमारे ८० सतीस्तंभही आहेत. येथील बाजारविभागात श्रीलक्ष्मीनारायण मंदिर, श्रीकृष्णाचे पंचायती मंदिर, श्रीराम मंदिर, दाऊजीचे मंदिर, चंद्राच्या क्षयरोग निवारणाचे स्थान, दुर्गादेवी, नृसिंह, गौरीशंकर इत्यादी मंदिरे आहेत. येथे मुक्तेश्वराच्या मंदिराजवळ वनात झारखंडेश्वर नावाचे प्राचीन शिवलिंग आहे.

गिरनार

(शंकरांचे निवासस्थान)

गुजरातमधील राजकोट-वेरावळ मार्गावर राजकोटपासून १०१ कि. मी. अंतरावर जुनागढ स्थानक आहे. स्थानकापासून २ कि. मी. दूर जुनागढचा गिरनार दरवाजा आहे. जुनागढ येथे राहून गिरनारच्या दर्शनासाठी आपल्याला जाता येते.

गुजराथमधील गिरनार हे एक उंच पर्वतशिखर असून त्याची उंची ३६६६ फूट आहे. प्राचीन काळी या शिखराला उज्जयन्त अथवा रैवतक पर्वत, प्रभास पर्वत, वस्त्रापथ क्षेत्र, गिरिनारायण इत्यादी नावे होती. पूर्वी या पर्वताला उडता येत असे.

बलरामाने इथेच द्विविदाला मारले. यादव वीरांनी जेव्हा मथुरा सोडून द्वारका वसवली तेव्हा गिरनार ही त्यांची लीलाभूमी होती. योग्यांची ही तपोभूमी होती. दत्तात्रय येथे गुप्तरूपात नित्य निवास करतात.

स्कंद पुराणाच्या प्रभास खंडात गिरनारचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे. 'एकदा शिवपार्वती कैलासावर बसली असता ब्रह्मादी देव तिथे आले. 'तू दैत्यांवर कृपा करतोस, हे ठीक नव्हे,' अशी विष्णूने शिवापुढे तक्रार केली. त्यावर शिव म्हणाले, 'मी आशुतोष आहे. जो निष्ठेने माझी भक्ती करतो, त्याला मी प्रसन्न होतो. मग तो देव असो वा दैत्य असो. तुम्हाला ही गोष्ट मान्य नसेल, तर मी इथून निघून जातो.'

मग शिव कैलासाहून निघाले. ते गिरनार पर्वतावर गेले. तेव्हा सर्व देवही पार्वतीसह शिवाला शोधीत शोधीत गिरनारवर गेले. तिथे शिव आपली वस्त्रे उतरून ठेवून गुप्तरूपाने राहात होते. ते प्रकट व्हावे म्हणून पार्वतीने एक शिवभक्तीचे गीत गायिले. शिवाने प्रसन्न होऊन पार्वतीला दर्शन दिले. पार्वती म्हणाली, 'चला, आपण कैलासाला जाऊ.' शिव म्हणाले, 'सर्व देव इथे राहात असतील, तर मी कैलासाला येईन.'

त्यानंतर पार्वतीसह सर्व देव अंशरूपाने गिरनारवर राहिले व शिव-पार्वती आपल्या मूळ रूपाने कैलासावर गेली. या पर्वताच्या एका शिखरावर विष्णू राहिले व दुसऱ्या शिखरावर पार्वती अंबारूपात राहिली. शिवाने इथे वस्त्रे उतरवली म्हणून या क्षेत्राचे नाव वस्त्रापथ क्षेत्र पडले.

श्रीकृष्णाच्या काळातील या पर्वतावरील महत्त्वाची घटना म्हणजे सुभद्राहरण ही होय. अर्जुनाने या पर्वतावरील यात्रेचा प्रसंग साधून सुभद्रेचे हरण केले होते.

गिरनारची एकूण एकवीस शिखरे आहे. पण त्यातील पाच यात्रेसाठी प्रसिद्ध आहेत. अंबा, गोरख, नेमिनाथ, गुरू व कालिका अशी त्यांची नावे आहेत. शिखराला इथे 'टूक' म्हणतात. पैकी नेमिनाथ जैनांचे स्थान आहे. या सर्व स्थलांची दर्शने घेण्यासाठी ५५०० पायऱ्या चढाव्या लागतात. हा अत्यंत खडा चढ आहे. पायथ्यापर्यंत बसने जाता येते. वा खाजगी वाहनाने जाता येते. अनेक भक्त या पायऱ्या चढून दर्शनाला जात असतात.

परिक्रमा – दरवर्षी कार्तिक शुक्ल एकादशीपासून ते पौर्णिमेपर्यंत गिरनारची परिक्रमा होते. परिक्रमा कालात एकादशीला स्नान आणि जुनागढ क्षेत्रातील मंदिरांचे दर्शन घेतले जाते. द्वादशीला भवनाथ मंदिराचे दर्शन, त्रयोदशीला सूर्यकुंडाचे दर्शन, चतुर्दशीला गंगेत स्नान आणि पौर्णिमेला भवनाथाचे दर्शन घेऊन गिरनार शिखरांची यात्रा केली जाते.

गिरनारच्या पायथ्याचे **भवनाथ मंदिर** सामान्य वाटते, पण त्याचे माहात्म्य इकडे खूप आहे. काशी व नर्मदा यात्रा करण्याने जी फलप्राप्ती होते तेवढीच प्राप्ती या भवनाथाच्या दर्शनाने होते असे मानतात. वरील परिक्रमा काळ तसेच महाशिवरात्री (माघ वद्य ९ ते १४) व चैत्र शुद्ध ९ ते १५ येथे जत्रा भरते. महाशिवरात्रीचा मेळा खूपच मोठा असतो. भवनाथ

मंदिरासमोर महादेव आहे. तेथूनच गिरनारच्या चढणीला प्रारंभ होतो. वस्त्रापथ महादेव या क्षेत्राचा अधिपती आहे असा स्कंद पुराणाचा दाखला आहे. शिवाच्या अंगावरची छाटी येथे गळून पडली म्हणून या स्थानाला तसे नाव पडलेले आहे.

गिरनारचे माहात्म्य पुराणकालापासून ते आजतागायत टिकून आहे. कृष्णाच्या काळी येथे रैवतकमह नावाची यात्रा भरे तशीच ती आजही भरते. कार्तिक शुद्ध एकादशीला ही यात्रा भवनाथाच्या मंदिरापासून गिरनारच्या परिक्रमेला निघते आणि पौर्णिमेच्या दिवशी ती परिक्रमा संपवते.

जागेश्वर

उत्तरांचल राज्यातील, अल्मोडा जिल्ह्यात, अल्मोडापासून ३५ कि. मी. वर जातगंगेच्या काठी, अल्मोडा-पिठोरागढ रस्त्यावर पूर्वेला हे स्थान आहे. हे **शिवमंदिर** सातव्या शतकामधे बांधले आहे. जंगलाने वेढलेल्या या परिसरात एकूण १६४ मंदिरे होती असे म्हणतात. येथील लोक हे मंदिर **बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक** मानतात. काही विद्वान व संशोधक जागेश्वरालाच नागेश मानतात. पण अभ्यासांती हे मत मान्य होण्यासारखे नाही. सतीने यज्ञात उडी घेतल्यावर शिवाने येथे वास्तव्य केले होते असे म्हणतात.

मंदिरे **–** येथे अनेक मंदिरांचा समूह आहे. त्यातील महत्त्वाची अशी आहेत– तरुण जागेश्वर, भांडेश्वर, दंडेश्वर, गोदारेश्वर, नीलकंठ, भैरवनाथ, मृत्युंजय, बनेश्वर, पंचकेदार, क्षेत्रपाल. जागेश्वराला 'बाल नागेश्वर' वा 'दीपेश्वर' म्हणूनही संबोधतात. या मंदिर समूहात **जागेश्वर, मृत्युंजय, पुष्टीदेवी** ही तीन मंदिरे अधिक उंच आणि उठावदार आहेत. जागेश्वरजवळ आल्यावर रस्त्याच्या उजव्या हाताला मंदिरांचा जो पहिला समूह लागतो, त्याला **दण्डेश्वर** म्हणतात. हा गट दोन स्तरांवरचा आहे. मध्ये एक सुंदर निर्झर वाहतो आणि भोवती देवदार वृक्षांची गर्द वनराई आहे. येथील मुख्य मंदिरातील शिवलिंग विशाल आणि भव्य आहे. त्याची स्थापना इ. स. ३ ऱ्या शतकात झाली असावी, असे इतिहासतज्ज्ञ मानतात. याच मंदिरात 'पौन राजा'ची (कदाचित मंदिराचा मुख्य दाता) धातूची मूर्ती होती. ती आता भारतीय पुरातत्त्व खात्याकडे आहे.

दण्डेश्वर समूहावरून पुढे गेल्यावर **जागेश्वर मंदिर** व उपमंदिरांचा गट आहे. येथील मंदिरे नितांत सुंदर आहेत. या सर्वांची रचना नागर-शिखर शैलीची आहे. कुमाऊ मधील अत्यंत पवित्र स्थान म्हणून या मंदिराचा लौकिक आहे. नदीच्या वळणावर भोवती तटबंदी असलेल्या या प्राकारात शंभराहून अधिक लहानमोठी मंदिरे आहेत. लकुलीश पाशुपतदर्शनाचे स्थान म्हणून जागेश्वराचे स्थान ओळखले जाते. (पहा – भा. संप्र., भ. को. ३.१२९५-१३०१). बारा ज्योतिर्लिंगापैकी एक म्हणून या स्थानाची थोरवी अतुलनीय आहे. या संकुलातील सर्वात प्राचीन मंदिर मृत्युंजयाचे (इ. स. ६ ते ८ वे शतक) आहे. त्यानंतर जागेश्वर, नवदुर्गा, कालिका, पुष्टीदेवी, बालेश्वर इत्यादी सर्व मंदिरे कत्यूरी राजांनी निर्माण केली आहेत. याच राजवंशातील उत्तरकालीन राजांनी सूर्य, नवग्रह, नीलकण्ठेश्वर इत्यादी मंदिरे इ. स. ११ ते १४ व्या

शतकात येथेच बांधली. येथील पाच मंदिरांचे श्रेय राजा गरुड ग्यानचंद (इ. स. १३७४ ते १४१९) याच्याकडे जाते. या मंदिरांसाठी निवडलेला दगड, त्याचा रंग उत्कृष्ट आहे. देवदारांच्या वनराईच्या पार्श्वभूमीवर ही मंदिरे उठून दिसतात. मुख्य मंदिराबाहेर डावीकडे तीन मस्तकांचा सर्प घेतलेला भृंगी तर उजवीकडे चतुर्भुज नंदी आहे. आतील शिवलिंगाला चांदीचे कवच आहे. पण मंदिरांना संरक्षण नसल्यामुळे प्रतिदिनी सायंकाळी पुजारी हे कवच काढून नेतो व सकाळी पुन्हा पूजेच्या वेळी घालतो.

वैशाखी पौर्णिमेला मोठी यात्रा भरते. स्कन्द पुराणात नागेश्वराचे माहात्म्य वर्णिले आहे. आसपास पर्वतराजीत बेनीनाग, धौलेनाग, कानियानाग इत्यादी नागांची स्मारक स्थळे आहेत. त्या सर्वांना **नागेश्वर** मानून भजतात. मंदिराच्या खालील बाजूस सुरभी व नंदिनी असे दोन छोट्या नद्यांचे दोन प्रवाह आहेत. त्यातील स्नान पुण्यदायी मानतात. येथे देवाला सकाळचा प्रसाद दहा वाजता तर संध्याकाळची आरती सहा वाजता असते.

दक्षिणेश्वर मंदिर

पश्चिम बंगालमधील, कोलकाता जिल्ह्यात, कोलकाताच्या उत्तर टोकाला १२ कि.मी. वर दक्षिणेश्वर हे तीर्थस्थान तेथील १३ मंदिरांसाठी प्रसिद्ध आहे. ही मंदिरे १८५५ साली राणी रासमणी या श्रीमंत विधवेने बांधली. कोलकातामध्ये दक्षिणेश्वर हे एक रेल्वे स्थान आहे. दक्षिणेश्वर हे स्थान गंगा किनारी आहे. येथे राणी रासमणीने बनविलेले काली मंदिर अत्यंत भव्य आहे. १२ स्तंभावर असलेल्या कालीमंदिराचा द्वारमंडप आणि फरसबंदी असलेले पटांगण पायऱ्या चढून गेल्यावर आहे. कालीमंदिर परिसरातील चौथऱ्यावर १२ शिव मंदिरे आहेत. रामकृष्ण परमहंस यांनी याच महाकालीची उपासना केली होती. मंदिराच्या बाजूलाच रामकृष्ण परमहंसांची खोली आहे. त्यात त्यांचा पलंग आणि इतर स्मृतिचिन्हे आहेत. मंदिराच्या बाहेरच्या बाजूला सारदामाता आणि राणी रासमणीचे समाधी मंदिर आहे. ज्या वटवृक्षाखाली रामकृष्ण ध्यानाला बसत तो वटवृक्षही तेथे आहे. येथील बगीचा अत्यंत शांत, सुंदर असून ही जागा ध्यान धारणेसाठी आदर्श आहे.

पशुपतिनाथ मंदिर

भारताच्या सीमेवरील नेपाळ हा देवतांचाच प्रदेश आहे. हिमालयाची उंच शिखरे आणि त्यांत उगम पावलेल्या नद्या ही सर्व तेथील तीर्थक्षेत्रेच होत. पशुपतिनाथाचे मंदिर उंच चौथऱ्यावर बांधलेले आहे. हे मंदिर नेपाळमधील काठमांडूपासून ४.८ कि.मी. वर बागमती नदीच्या काठी वसले आहे. **येथील शिवलिंगाला पशुपतिनाथ असे नाव आहे. त्याचे मंदिर उंच चौथऱ्यावर बांधलेले असून त्याला सर्व बाजूंनी पायऱ्या आहेत. सर्व मंदिर पितळी पत्र्याने मढवलेले असून देवादिकांच्या मूर्तींनी सजवलेले आहे.** मंदिराचे आवार विस्तीर्ण आहे. या सर्व परिसराला देवपाटण असे नाव आहे.

धर्मदत्त नावाच्या कांजीवरमच्या राजाने हे मंदिर निर्माण केले. त्यानंतर सुमारे पाच हजार वर्षे गेली आणि तो मुनी भारतातून नेपाळमध्ये गेला. त्याने

आपल्याबरोबर अनेक गोपाल लोक तिथे नेले व त्या गोपाल वंशातील राजांनी तिथे सुमारे पाच शतके राज्य केले. पूर्वीचे पशुपतिनाथ मंदिर भग्न होऊन त्यातील ज्योतिर्लिंग जमिनीत लुप्त झाले होते. ते या कालात पुन्हा प्रकट झाले व त्यावर नवे मंदिर बांधण्यात आले.

मंदिराच्या गर्भागारात पशुपतिनाथाची पिंडी सुमारे चार हात उंचीची असून तिच्यावर चतुर्मुख शिवलिंग आहे. त्या चारही मुखांवर मुखवटे बसवलेले असतात. मधले मुख हे पाचवे मुख मानले जाते. हे शिवस्थान स्वयंभू म्हणून प्रसिद्ध आहे. या मंदिराचे शिखर पॅगोडा पद्धतीचे आहे. मंदिराचे दरवाजे चांदीचे असून त्यांवर विपुल कोरीव काम आढळते. मंदिराच्या महाद्वारासमोर एका चौथऱ्यावर खूप मोठा नंदी आहे. तो पितळी पत्र्याने मढवलेला आहे.

पशुपतीने महिषाचे रूप घेतले होते, अशी कथा आहे. या महिषाचे धड केदारनाथ येथे व शीर पशुपतिनाथ येथे असल्याचे सांगतात. पशुपतिनाथ हा शिवाच्या अष्टमूर्तीपैकी एक मानतात.

येथे देवाची नित्य त्रिकाल पूजा होते. अभिषेकानंतर देवाच्या मस्तकावर श्रीयंत्र लिहून त्याची पूजा करतात. प्रत्येक पौर्णिमेला विशेष पूजा असते.

नेपाळ नरेशांचे हे कुलदैवत आहे. त्यामुळे देवस्थानाचा सर्व खर्च नेपाळ सरकारच्या तिजोरीतून होतो.

पशुपतिनाथाच्या पुजाऱ्यांना रावळ असे म्हणतात. ते चौघे असून त्यांत एक म्हैसुरी व बाकीचे तीन कऱ्हाडे ब्राह्मण आहेत. पुजाऱ्यांची नेमणूक राजगुरूकडून केली जाते. त्यांना उपजीविकेसाठी शेतजमिनी दिलेल्या असतात.

***गुह्येश्वरी* – गुह्येश्वरी ही पशुपतिनाथाची पत्नी होय. तिचे मंदिर मुख्य मंदिराशेजारीच आहे. हे मंदिर विशाल आणि भव्य आहे. सतीचे दोन्ही 'गुडघे' येथे गळून पडले होते. म्हणून ५१ शक्तिपीठांपैकी हे एक स्थान मानतात.** तिथेच जवळ कालभैरवाचे स्थान आहे. या कालभैरवाला दर पौर्णिमेस रेडा, बकरा, मेंढा, बदक व कोंबडे असे पाच प्राणी बळी देण्याचा प्रघात आहे.

या शिवाय विश्वरूप, गोरखनाथ इत्यादी देवांची मंदिरे ही पशुपतिनाथाच्या परिसरात असून तीही दर्शनीय आहेत.

पशुपतिनाथाला ज्योतिर्लिंगात स्थान नसले तरी त्याची यात्रा महापुण्यप्रद मानली जाते.

बागेश्वर मंदिर

उत्तरांचल राज्यातील, बागेश्वर जिल्ह्यात, बागेश्वर येथे प्रसिद्ध बागेश्वर किंवा व्याघ्रेश्वर मंदिर असून दरवर्षी जानेवारी महिन्यात मोठी यात्रा असते. या यात्रेला उत्तरायणी यात्रा म्हणतात. हे मंदिर इ. स. १४५० च्या सुमारास चंदराजा 'लक्ष्मीचंद' याने बांधले. दोन डोंगरांच्या बेचक्यात, खोऱ्यात हे गाव वसले आहे. गावाच्या पश्चिम बाजूला नीलेश्वराचा डोंगर आहे. म्हणून शहराच्या डाव्या बाजूला नील बागेश्वर म्हणतात. उजवी बाजू भीलेश्वराची आहे. भीलेश्वर डोंगराच्या माथ्यावर चंडिकादेवीचे मंदिर आहे. नीलेश्वर डोंगरावर शिवमंदिर आहे. अर्थात शिव-शक्तींनी संरक्षित अशा डोंगरांच्या खोऱ्यात हे गाव वसले आहे.

कथा – येथे बागेश्वर मंदिर कसे निर्माण झाले, याची एक पुराणकथा आहे. इथे पूर्वी ऋषींचे आश्रम होते. शरयू नदी आपल्या आश्रमात येऊ नये म्हणून त्यांनी नदीचा प्रवाह अडविला. त्यावेळी शिवाने मध्यस्थी केली. ऋषींच्या आश्रमाला दुसरी जागा दिली आणि सरयूचा प्रवाह मोकळा केला. स्वत: वाघाचे (व्याघ्राचे) रूप धारण केले आणि शरयूला कुणी अडविणार नाही याची काळजी घेतली. याची आठवण म्हणून वाघेश्वर वा व्याघ्रेश्वर हे शिवमंदिर निर्माण केले गेले. बागेश्वर हा वाघेश्वर वा व्याघ्रेश्वर याचा अपभ्रंश आहे. शरयूच्या काठावर स्टेशन रोडवरून पुढे डाव्या हाताला वळून काही घाट ओलांडून आपण शरयू-गोमती संगमावर येतो. तिथे बागेश्वर वा बागनाथ शिवसंकुल आहे. येथील मंदिरे नागर पद्धतीची असून प्रत्येक मंदिरावर आमलक आहे. बऱ्याच मंदिरात अजूनही पूजेच्या मूर्ती आहेत. त्यापैकी सरस्वती, शिव-पार्वती, विष्णू, गणेश आणि सूर्य या विशेष महत्त्वाच्या आहेत. अन्य मूर्ती आता लोखंडी पिंजऱ्यामागे सुरक्षित ठेवल्या आहेत. या संकुलाच्या विरुद्ध बाजूला बाणेश्वर महादेवाचे छोटे मंदिर आहे. इथे हत्तीवर विजय मिळविणाऱ्या व्याघ्राचे उत्कृष्ट शिल्प आहे.

बिजली महादेव मंदिर

हिमाचल प्रदेश राज्यात, कुलू जिल्ह्यात व्यास आणि पार्वती नद्यांच्या संगमावर वसलेले, कुलूपासून जवळ नैऋत्येला असलेले २४६४ मीटर उंचीवरील हे मंदिर सर्वार्थाने वैशिष्टपूर्ण आहे. विशिष्ट पहाडी शैलीत बांधलेले हे मंदिर आयताकार अधिष्ठानावर असून त्याची लांबी ११ मीटर व रुंदी ७.३२ मी. आहे. मंदिराचे अधिष्ठान घडविलेल्या दगडांचे आहे. गर्भगृह व सभामंडप आजही सुस्थितीत आहेत. गर्भगृहावरील छत उतरत्या छपराचे आहे. इथल्या लाकडांवरील कोरीव काम देखणे होते. परंतु काही वर्षांपूर्वी लागलेल्या आगीत ते भस्मसात झाले. गर्भगृहासमोर दोन नंदीच्या दगडी प्रतिमा आहेत. या मंदिराचे वैशिष्ट्य म्हणजे कळसावर लावलेला अठरा मीटर उंचीचा त्रिशूल दण्ड. त्यामुळे या मंदिराकडे वीज खेचली जाते. त्यामुळे बऱ्याच वेळा खालील शिवपिंडी दगडाची असूनही भंगते. भंगलेले शिवलिंग पुन्हा एकदा धान्य, लोणी इत्यादींच्या साहाय्याने एकत्र जोडण्याचे काम पुजारी वारंवार करतो. अठरा मीटर उंचीचा शिखरावरील दण्ड मोडला तर पुन्हा नवीन उभा केला जातो. या मंदिरावरच वीज पडत असल्यामुळे या मंदिराचे नाव बिजली महादेव झाले आहे.

वैजनाथ मंदिर

हिमाचल प्रदाशातील वैजनाथ गाव म्हणजे कांगडा जिल्ह्यातील कांगडा शहरापासून ३६ कि. मी. अंतरावर असलेला छोटा कसबा आहे. मंडी पठाणकोट राष्ट्रीय महामार्गावर (क्र. २०) बिनवा नदीच्या (व्यास नदीची उपनदी) डाव्या किनाऱ्यावर वैजनाथ येथे शिखरशैलीचे प्रख्यात वैद्यनाथ (स्थानिक बोली भाषेत बैजनाथ) मंदिर आहे. हे दगडात खोदलेले मंदिर धौलधार पर्वतराजीपासून १६ कि.मी. आहे. याचे शिखर धौलधार पर्वतरागांनी वेढलेले दिसते. हे मंदिर ३७८ मी. उंचीवर आहे.

सांस्कृतिक इतिहास – वैजनाथ गावाचे मूळ नाव कीरग्राम असे होते. मंदिरातील एका शिल्पलेखावरून हे स्पष्ट होते. एका अभिलेखावरून पुरातत्त्व संशोधकांनी मंदिराचा जो कालखण्ड ठरविला आहे, त्यात दोन मते आहेत. १) इ. स. ८०४ (शके ७२६) आणि २) इ. स. १२०४ (शके ११२६). इतिहास असे सांगतो की, त्रिगर्तचा राजा जयचन्द्र याचा एक संबंधी राणा लक्ष्मण कीरग्रामाचा शासक होता. राणा लक्ष्मणाची आई राजा हृदयचंद्राची कन्या होती. राणा लक्ष्मणाचे राजघराण्याशी प्रत्यक्ष नाते होते. राणा लक्ष्मणाच्या सेवकांत एक वैश्य परिवार होता. अत्यंत समृद्ध व श्रीमंत असलेला हा

परिवार वृत्तीने धार्मिक होता. त्या व्यापाऱ्याची दोन मुले मन्युक आणि आहुक, मन्युकाची पत्नी गुल्हा हे सर्वजण अत्यंत भाविक आणि शिवभक्त होते. त्यांनी या मंदिराची निर्मिती केली. या परिवाराची मोठी जहागीर, अनेक दुकाने व यंत्रे होती. सिद्ध, काहिल, पाहिल व साहिल या त्यांच्या पूर्वजांनी अपरंपार धन मिळविले होते. राजा संसारचंद्रानेही या मंदिरासाठी देणगी दिली होती. कांगडा खोऱ्यात दि. ४ एप्रिल १९०५ रोजी प्रचंड भूकंप झाला. शेकडो घरे पडली. मसरूरच्या शिव मंदिराला तडाखा बसला. मात्र या मंदिराचे कोणतेही नुकसान झाले नाही, हे विशेष.

मंदिर – हे मंदिर ओरिसा शिखर शैलीचे आहे. मंदिराचा आकार १५.५ x ९.६ मी. आहे. मंदिरावरील विमान (५.५ x ५.५ मी.), सभामंडप वा जगमोहन (६ x ६ मी.) आहे. विमान, जगमोहन (स्तंभयुक्त मंडप), अंतराळ, नाट्यमंदिर, भोगमंदिर या सर्वांची रचना फार विशाल नसली, तरी ओरिसा पद्धतीचीच आहे. गर्भगृह व सभामंडपाच्या मध्ये असलेले अंतराळ दोन स्तंभांवर अधिष्ठित आहे. गर्भगृहाचा आकार २.५ x २.५ मी. आहे. गर्भगृहाच्या प्रवेशद्वारावर गंगा-यमुना व अन्य देवतागणांच्या विशाल प्रतिमा आहेत. मंदिराच्या प्रांगणात शिवसन्मुख नंदी आहे. मंदिराच्या भिंतीवर गणेश, नवग्रह, शिव, सूर्य इत्यादींच्या सुंदर मूर्ती कोरलेल्या आहेत. यात एक षड्भुज गणेशाची मूर्ती आहे. सर्व भिंती व छत यावर विपूल नक्षीकाम असून हे स्थान अत्यंत निसर्गरम्य आहे. या मंदिराचे वैशिष्ट्य असे आहे की, इथे मंदिराच्या शिल्पकारांची नावे कोरलेली आहेत. आसिकाचा प्रतिभावान पुत्र नयका, थोडुकपुत्र, सम्मान यांची नावे अभिलेखाच्या प्रशस्तीत आली आहेत. शिल्पशास्त्राची पूर्णता या मंदिराचे स्तंभ, संरचना, प्रतिमा-सर्वत्र उमटली आहे.

भीमाशंकर मंदिर

हे मंदिर उत्तरांचल राज्यात उधमसिंगनगर जिल्ह्यात आहे. काही विद्वानांच्या मते हेच ज्योतिर्लिंग भीमशंकराचे स्थान आहे. ह्या विद्वानांच्या मते हाच प्रदेश प्राचीन कामरूप, डाकिनी प्रदेश आहे. या मंदिरातील शिवलिंग अति विशाल आहे. हे इतके उंच आहे की मंदिराच्या दुसऱ्या मजल्यापर्यंत याची उंची आहे. याची रुंदी देखील जास्तच आहे.

मंदिराच्या चारी बाजूला १०८ रुद्र आहेत. या लिंगमूर्ती चारी बाजूने टेकडीत खोदलेल्या मिळतात. यामधे जागेश्वर आणि हरिशंकराचे मंदिर क्रमश: आग्नेय आणि दक्षिणेकडे आहे. भीमशंकराला त्याच्या विशाल प्रशस्त आकारामुळे 'मोटेश्वरनाथ' म्हणूनही ओळखतात.

भोजेश्वर मंदिर (पूर्वेकडचे सोमनाथ)

मध्यप्रदेश राज्यात, भोपाळ जिल्ह्यात भोपाळपासून २८ कि.मी. अंतरावर असलेले भोजपूरचे भव्य भोजेश्वर मंदिर पहाणे एक अनोखा अनुभव देते म्हणून अवश्य पहायला हवे. सुमारे १००० वर्षापूर्वी परमारवंशीय भोज राजाने या मंदिराच्या रूपाने एक भव्य स्वप्न पाहिले जे आजही अपूर्ण आहे. भारतीय पुरातत्त्व खात्याने नेमलेले शिल्पकर्मी आजही छिन्नी-हातोड्याने दगड ताशीत ते मंदिर पूर्ण करीत आहेत. भोपाळच्या बस स्टॅन्ड (नाद्रा बस स्टॅंड) वरून भोजपूरसाठी थेट बस, टेम्पो मिळतात किंवा तेथून हबिबगंज नाक्यावर टेम्पोने उतरून भोजपूरला जाणारे इतर टेम्पो, बस तेथून भरपूर मिळतात. मध्य प्रदेशची 'लाडकी' नदी बेतवा (म्हणजेच वेत्रवती) - ती या भागात अनेक ठिकाणी भेटते. जणू रेंगाळत जाते म्हणून लाडकी म्हणायचे- आडवी येते आणि तिच्या दुसऱ्या किनाऱ्यावर एक आश्चर्यकारक उंचीचे पुरातन मंदिर दूरवर दिसते. नदीवरील पूल ओलांडून बस थांबते व लगेचच त्या उत्तुंग मंदिराकडे जाण्याचा मार्ग दिसतो.

येथून जमिनीच्या मोठ्या भूभागावर खडक सुरू झालेला दिसतो व तो थेट मंदिरापर्यंत पसरलेला आहे. येथून ३२ कि.मी. अंतरावर 'रातापानी अभयारण्य' आहे अशी पाटी दिसते. हा भाग रायसेन जिल्ह्यांत येतो व त्याच नावाचा एक ऐतिहासिक किल्लाही या भागात आहे. दुरून भोजेश्वर मंदिराचे उत्तुंग बांधकाम वेगळ्या धाटणीचे आकर्षक दिसते. मंदिर पुरातत्त्व खात्याच्या अखत्यारीत असले तरी भाविक, साधू, बैरागी तेथील शिवपिंडीची नित्य पूजा करतात. त्यामुळे हार, फुले यांची दुकाने रस्त्याच्या दोहो बाजूंना दिसतात. मंदिराजवळ पुरातत्व खात्याने फलक लावून त्याची माहिती दिलेली पाहून आपले 'सहर्ष'स्वागत झाल्यासारखे वाटते. पर्यटक पाहुण्यांना माहिती देण्याची अशी तत्परता अत्यंत स्वागतार्ह आहे.

मंदिर – हे पश्चिमाभिमुख शिवालय भोज राजाने इ.स. १०१० ते १०५५ च्या दरम्यान उभारलेले आहे. एका उंच चौथऱ्यावर उभारलेल्या या मंदिराची रुंदी २२ मीटर आहे. आणि त्याची उंची तर स्तिमित करणारी आहे. दर्शनी चार उत्तुंग स्तंभांनी तोललेल्या त्याच्या शिखराचे बांधकाम अजून अपूर्ण आहे. पुरातत्त्व विभागातर्फे त्याच्या मूळ ढाच्याला धक्का न लावता, त्याच प्रकारचे दगड आणून हे आश्चर्यकारक शिल्प पुरे करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. ५ मी. उंचीच्या चौथऱ्याची लांबी-रुंदी ३२.२५ x २३.५ मीटर आहे. त्याच्या उंच उंच पायऱ्या चढून गेल्यावर मंदिरापुढील भव्य प्राकार दृष्टीस पडतो. प्राकारात नंदी व हनूमानाची दोन छोटी देवळे उभारलेली आहेत. चौथऱ्यावरून आजूबाजूच्या परिसराचे रम्य दर्शन होते. एवढ्यात उत्तुंग प्रवेशद्वाराच्या आतील प्रचंड शिवलिंग दिसते आणि आपण दिङ्मूढ होऊन जातो. सध्या छताचे बांधकाम चालू असल्याने आधारासाठी दिलेल्या लोखंडी काट्याचे एक जाळेच त्या पिंडीसभोवती तयार झालेले आहे. ६ मीटर परिघाच्या त्या पिंडीची उंची चक्क अडीच मीटर असून ७ मीटर बाजूच्या चौरसाकार चबूतऱ्यावर ती स्थापित केलेली आहे. आतील दगडी भिंतींवर शिवप्रतिमा कोरलेल्या आहेत. मागील बाजूच्या पायऱ्यांवरून त्या चौथऱ्यावर भाविक चढून जातात व शिवलिंगाची पूजा करतात. एका अखंड पाषाणात हे शिवलिंग कोरून काढलेले आहे. याच्या गर्भद्वारावर शैव द्वारपाल, कुबेर, सेविका, तथा गंगा-यमुना यांच्या मूर्ती कोरलेल्या आहेत. स्तंभांच्या शीर्षस्थानी शिव-पार्वती, लक्ष्मी-नारायण, ब्रह्मदेव-सावित्री, राम-जानकी अशी शिल्पे कोरलेली आहेत. बाहेरील बाजूने प्रदक्षिणामार्गावर गेले की एक मजेदार रचना दिसते. प्रचंड उंचीचे हे मंदिर बांधताना मोठ मोठे घडीव दगड शिखराकडे नेण्यासाठी एक दोन चढावाचे (Ramp) जणू डोंगरच उभारलेले आहेत. ते मंदिरशिखराच्या अगदी जवळ येणारे आहेत. आतील पिंडीवर घातलेले पाणी बाहेर येण्यासाठी मार्ग काढलेले असून त्यावर सुंदर मकरशिल्पे कोरलेली आहेत. मंदिराचे वैशिष्ट्य ठरावे इतकी ही मकरशिल्पे देखणी व अलंकृत आहेत. त्यावर दोन सुंदरीही विराजमान दाखविलेल्या आहेत.

मंदिराच्या आजूबाजूला विस्तृत खडकाच्या पृष्ठावर अनेक कोरीव शिळा, तुटके स्तंभ, अर्धवट कोरीव शिल्पे यांचे अवशेष विखरून पडलेले दिसतात. त्यावरून येथे पूर्वी अनेक मंदिरे असावीत किंवा त्यांचे बांधकाम प्रस्तुत भोजेश्वर मंदिराप्रमाणेच अर्धवट राहिलेले असावे.

ममलेश्वर महादेवाचे मंदिर

हिमाचल प्रदेश राज्यात मंडी जिल्ह्यात, मंडीपासून करसोग दक्षिणेला १०६ कि. मी. वर आहे. या करसोगपासून दोन कि. मी. अंतरावर **ममलेश्वर महादेवाचे मंदिर, गौरीशंकर** या नावाने प्रसिद्ध आहे. हे मंदिर पॅगोडा पद्धतीचे असून दोन भागात आहे. एक प्रदक्षिणा मार्ग व दुसरा सभामंडप. बाहेरून दोन मंदिरे असावीत असे वाटते. दोन्ही पॅगोडांची छते लाकडी व उतरत्या छपरांची आहेत.

वर आमलक व त्याही वर छत्रीस्वरूप संरक्षण आहे. सभामंडपाला त्रिकोणी उतरते छप्पर आहे. प्रांगणात एक विशाल पाषाणखण्ड आहे. मूलत: हे मंदिर पाषाणांनीच घडविलेले असावे. नंतर लाकडी पॅगोडास्वरूप झाले. या मंदिराच्या प्राकारात विष्णू-लक्ष्मी गरुडारूढ असल्याची दोन सुंदर शिल्पे आहेत. विष्णूला आलिंगन देणारी व त्याच्या डाव्या मांडीवर बसलेली लक्ष्मी अप्रतिम कोरली आहे. आरंभी हे मंदिर नागरशैलीचा उत्कृष्ट नमुना असावे. हिमाचल प्रदेशातील सुकेत रियासतीची राजधानी पांगणा होती. ममलेश्वरापासून हे स्थान जवळच आहे. सुकेत ही शुकदेवाची भूमी आहे असे येथील लोक समजतात. येथे एक शुक देववाटिका आहे. या वाटिकेतून हरिद्वार पर्यंत एक भुयार आहे असे सांगतात. येथे एक काली मंदिर आहे. येथील राजा स्वत: या देवीची पूजा करत असे. मंदिरातील मूर्ती गौरीशंकराची असून धातूत घडविली आहे. मंदिरात एक अभिलेखही आहे.

माहिष्मती (महेश्वर)

मध्य प्रदेश राज्यात, जिल्हा पश्चिम निमाडमध्ये खरगोन हे प्रमुख शहर आहे. महेश्वर हे तीर्थस्थान खरगोन या मुख्य शहरापासून उत्तरेला ४५ कि.मी. आहे. इंदोरपासून ९० कि.मी. आहे. येथील महेश्वरी साड्या प्रसिद्ध आहेत. यांना विशिष्ठ काठांमुळे 'बुगडी' म्हणतात. पश्चिम रेल्वेच्या अजमेर - खांडवा मार्गावर ओंकारेश्वर रोडजवळ बडवाहा स्थानक असून तेथून ५६ कि.मी.वर महेश्वर (माहिष्मती) आहे.

इंदोर, धार, बडवाह आणि खांडव्याहून येथे नियमित बसेस येतात. मुक्कामासाठी अहिल्या ट्रस्टचे गेस्ट हाऊस व धर्मशाळा आहेत. खाजगी हॉटेल्स आहेत. या नगरीचा उल्लेख रामायण-महाभारतात आहे.

विंध्य व सातपुडा पर्वतांच्या शृंखला येथे एकत्र येतात. नर्मदा काठावरील येथील मंदिरे व बांधीव घाट विशेष प्रेक्षणीय आहेत. ते दीड किलोमीटरपेक्षाही जास्त लांबीचे आहेत. नदी काठावरील पेशवा घाट,

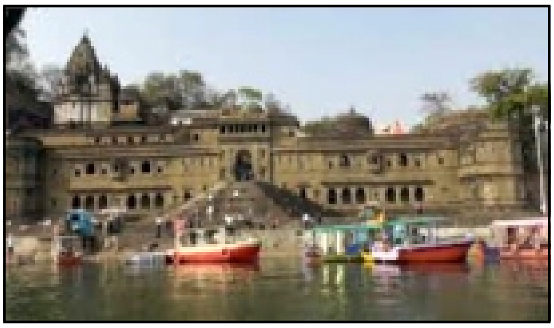

फणसे घाट व अहिल्या घाट म्हणजे जणू नर्मदा मैय्याचे अलंकारच आहेत. (एकूण ४१ घाट आहेत.) हे अद्वितीय बांधकाम पुण्यश्लोक अहिल्याबाईंनी केले आहे.

हे मध्यभारतातील प्रसिद्ध नगर आहे. नर्मदेच्या उत्तर तटावर हे वसले असून येथे अहिल्याबाईंची समाधी आणि राज-राजेश्वर मंदिर आहे. महेश्वराचे प्राचीन नाव माहिष्मती पुरी आहे. या वंशातील महिष्मान राजाने ही नगरी वसवली. ही कृतवीर्याचा पुत्र सहस्रार्जुन याची राजधानी होती असे,

विष्णुपुराणात (४.११.९.१९) म्हटले आहे. याच ठिकाणी कार्तवीर्य-रावण यांचे द्वंद्वयुद्ध होऊन कार्तवीर्याने रावणाचा पराभव केला आणि बंदी केले असे मत्स्य पुराणात (४३.३८) म्हटले आहे. पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर ह्यांच्या वास्तव्याने महेश्वर पावन आहे. इथूनच त्यांनी राज्यकारभार केला. सुंदर घाट, मंदिरे बांधली. संस्कृत पाठशाळा सुरू केल्या. जगद्गुरू शंकराचार्यांबरोबर शास्त्रार्थ करणारे मण्डनमिश्र या ठिकाणीच राहात होते. येथील मंदिरे अनेक मजली, भव्य आहेत.

या नगराच्या पूर्वेला थोड्या अंतरावर महेश्वरी नदी नर्मदेला मिळते. संगमावर दोन्ही बाजूला कालेश्वर आणि ज्वालेश्वर ही मंदिरे आहेत. नगराच्या पश्चिमेला मतंग ऋषींचा आश्रम आणि मातंगेश्वराचे मंदिर आहे. मंदिराजवळ भर्तृहरी गुफा असून तिथेच मंगलागौरी मंदिर आहे. नर्मदेच्या द्वीपात बाणेश्वर मंदिर असून तेथेच सिद्धेश्वर आणि रावणेश्वर लिंग आहेत.

मुक्तिनाथ

नेपाळमधील गंडकी नदीच्या उगमाजवळ मुक्तिनाथ हे प्रसिद्ध पुण्यक्षेत्र आहे. मुक्तिनाथ हे ५१ शक्तिपीठांपैकी एक आहे. येथे सतीचा उजवा गाल गळून पडला. याला शालग्राम क्षेत्र असेही म्हणतात. महाभारतात (वन. ८४) तसेच विष्णू (२.१.२४), मत्स्य (१३.१३), वराह (१४४) इत्यादी पुराणांतून या स्थानाचे उल्लेख आढळतात. येथे विष्णू पर्वतरूपात आणि शिव लिंगरूपात आहे, अशी लोकांची श्रद्धा आहे. येथील लहान लहान शिलांनाही विष्णुस्वरूपच मानतात.

पंतप्रधान मा. नरेन्द्रजी मोदी यांनी दौऱ्यावर असताना मुक्तिनाथाचे दर्शन घेतले.

पुलह आणि पुलस्त्य ऋषींचे आश्रम इथे होते. रावणद्वारा प्रकट झालेला बाणगंगेचा प्रवाह इथूनच वाहतो. **या व्यतिरिक्त देविका, गंडकी आणि चक्रा या नद्यांचा त्रिवेणी संगमही येथेच झालेला आहे.** या संगमात जो स्नान करतो आणि देवपितरांचे तर्पण करून शिवपूजा करतो, त्याला पुनर्जन्म घ्यावा लागत नाही, असे वराह पुराणात म्हटले आहे.

‘तीर्थे त्रिधारे य: स्नात्वा संतर्प्य पितृदेवता: ।
महायोगिनमभ्यर्च्य न भूयो जन्मभाग् भवेत् ।।’
(व. पु. १४४.१७२)

राजर्षी भरताची ही तपोभूमी होय. दुसऱ्या जन्मात जेव्हा भरत हरणाच्या रूपात जन्मला, तेव्हाही तो तपस्येसाठी इथेच आला होता. वराह पुराणानुसार गजेंद्रमोक्षाचा प्रसंग इथेच घडला.

या व्यतिरिक्त हंसतीर्थ, हरिहरप्रभ, यक्षतीर्थ इत्यादी अनेक तीर्थे येथे आहेत.

मुक्तिनाथ महादेव मंदिर

(नेग्रितिंग किंवा नेघेरीतिंग मंदिर)

शिवसागर हा आसाममधील मोठा जिल्हा प्राचीन काळी अहोम राजवंशाच्या कारकिर्दीत नावारूपाला आला. अत्यंत प्रबळ आणि उत्तम राज्यकर्ते असलेल्या या राजांनी अनेक शतके आसामला मुस्लीम आक्रमणांपासून वाचवले. आसामचे वैभव या राजांनी वाढवले. शांतता, सुव्यवस्था स्थापन करून त्यांनी आसामी जनतेला एकत्र आणले. राजकीय एकतेबरोबरच सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक ऐक्य वाढवले. हे राजे स्थापत्यशास्त्राचे जाणकार होते. त्यांनी येथे अनेक मंदिरे आणि तलाव बांधले. त्यातून त्यांच्या कलापूर्ण अभिरुचीची ओळख पटते.

हे मंदिर शिवसागर जिल्ह्यात, आसाम ट्रंक रोडजवळ, जोरहाटपासून १७ मैलांवर आणि गोलघाटपासून १४ मैलांवर आहे. हे शिवमंदिर नितांत सुंदर आहे. गोलघाटपासून येथे टॅक्सीने जाता येते. हे शिवमंदिर एका छोट्या टेकडीवर असून दोन बाजूंनी (समोरची आणि डावी बाजू) चहाच्या मळ्यांनी वेढले आहे. उजवीकडचा विस्तीर्ण भूप्रदेश थेट ब्रह्मपुत्रा नदीच्या काठापर्यंत पसरला आहे.

या ठिकाणी प्राचीन काळी और्व्य मुनी निवास करीत होते. याच जागेवर दगडी देऊळ होते. और्व्य मुनी या मंदिरात साधना करीत असत. यांच्या मनात आले की या स्थानाला काशीचे माहात्म्य प्राप्त करून द्यावे. त्यांनी विविध शिवलिंगे यासाठी जमा केली. ती आजच्या काळात शीतल पठार या भागात जमिनीखाली पुरली गेली आहेत. ‘शीतल पठार’ हे नाव ‘शिवतल’ या स्थानाचे कालौघामधे बदललेले नाव आहे.

१७ व्या शतकात प्रतापसिंगाने मंदिरासाठी मूर्ती शोधली व मंदिराची बांधणी करून मूर्तीची स्थापना केली. १८ व्या शतकात ब्रह्मपुत्रेच्या पुरामधे मंदिराचे अपरिमित नुकसान झाले. त्यामुळे राजेश्वर सिंग याने (१७५१-१७६९) टेकडीच्या माथ्यावर मंदिराची उभारणी केली. अहोम राजे येथील मूर्तीला 'बार बोपई' (सर्वश्रेष्ठ पिता) असे संबोधत. अहोम राजांची या देवावर नितांत श्रद्धा होती. पूजा संपन्न झाल्यावर निर्माल्य जेव्हा राजाकडे दररोज पोहोचवले जाई तेव्हाच राजा अन्नग्रहण करीत असे. रोजचे निर्माल्य पोहोचवण्याची खास व्यवस्था केली होती.

हे मंदिर भव्य असून तळघर, गर्भगृह, वक्राकार निमुळते शिखर आणि शिखरावर त्रिशूळ अशी याची बांधणी आहे. गर्भगृहामधे मोठ्या दगडी वेदीवर प्रचंड बाण लिंग आहे. हे लिंग स्वयंभू मानले जाते. मंदिरावर सव्वामण सुवर्णाचा कलश आहे.

वेदीवर अनेक शिवलिंगे कोरली आहेत. बाहेरच्या बाजूस मंदिराच्या भिंतीवर खोदकाम करून जे कोनाडे तयार केले आहेत त्यामधे अनेक अतीव सुंदर, प्रमाणबद्ध मूर्ती स्थापल्या आहेत. या मूर्ती शिल्पकलेचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. मुख्य मंदिराभोवती चार ठिकाणी गणेश, सूर्य, दुर्गा आणि विष्णू यांची मंदिरे आहेत. या सर्व मंदिरांना जोडून सभामंडप बांधले आहेत. बाजूची सर्व छोटी मंदिरे मुख्य मंदिराच्या स्थापत्याशी जुळणारी आहेत.

मंदिराची व्यवस्था पाहण्यास बारठाकुर आणि पत्रठाकुर या दोन प्रकारच्या ठाकुरांची नेमणूक असते. बारठाकुर हे मूर्तीची पूजा नेहमीच करतात. परंतु अशौचाच्या कालात जेव्हा धार्मिक कामे ते करू शकत नाहीत तेव्हा पत्रठाकुर पूजा-अर्चा करतात.

पूर्वी मंदिराच्या ताब्यात विस्तीर्ण भूभाग होता. अनेक ब्राह्मण, शूद्र, संगीतकार, नर्तक आणि अन्य व्यावसायिक मूर्तीच्या सेवेमधे होते. परंतु ब्रह्मदेशाने अतिक्रमण केल्याने मंदिराच्या वैभवाला उतरती कळा लागली. सांप्रत काही एकर जमीन केवळ मंदिरासाठी राहिली आहे.

शिवडोल मंदिर

आसाम राज्यात शिवसागर जिल्ह्यातील आसामच्या सांस्कृतिक आणि कलेच्या इतिहासामधे शिवडोल या कला कौशल्याने नटलेल्या मंदिराचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

भारतातील सर्वात उंच घुमट याच शिवमंदिरावर आहे. शिव म्हणजे शंकर आणि डोल (दौल) म्हणजे आसामी भाषेत मंदिर होय. शिवसागर तलावाकाठी (बरपुखुरी) साडेचार एकर भूभाग या मंदिराने व्यापला आहे. द्रैकुट लोकांच्या मालकीचे हे मंदिर गर्भगृह आणि मंडप अशा दोन भागात विभागले आहे. या मंदिराचे गर्भगृह आणि विमान यांची उंची १०४ फूट आहे. त्यावरील कळस ८ फूट उंचीचा आहे. जमिनीवरील परीघ १९५ फूट आहे. राजा शिवदेवाची पत्नी अम्बिका राणीने हे मंदिर १७३४ मध्ये पूर्ण केले. गर्भगृहावर शोभिवंत, सुंदर, उभ्या रेषांमधे कलात्मक पद्धतीने विभागलेले शिखर असून ते चार बाजूंनी त्याच्याच प्रतिकृतींनी वेढले आहे. या प्रतिकृतींना 'उरमंजरी' म्हणतात. जवळच विष्णुडोल व देवीडोल ही मंदिरेही आहेत.

* * *

दक्षिण भारतातील प्रमुख शिवमंदिरे

दक्षिणेकडील शिवमंदिरे म्हणजे शिल्पकामाचे अजोड वैभव असलेली आहेत. तुलनेने आक्रमणे कमी झाल्याने अजून बऱ्याच मंदिराची कोरीव शिल्पे टिकून आहेत. प्रत्यक्ष बघावीत अशी प्रेक्षणीय आहेत. संख्या अगणित आहे पण महत्त्वाची मंदिरे अकारविल्हे दिली आहेत.

ऐरावतेश्वर शिवमंदिर (नटराज मंदिर)

तमिळनाडू राज्यात, तंजाउर जिल्ह्यात, तंजाउरपासून ३० कि. मी. वरील दारासुरम् या गावी राजेंद्र चोळ राजाने बांधलेले ऐरावतेश्वर शिवमंदिर (नटराज मंदिर) हे येथील मुख्य आकर्षण आहे. या मंदिरात काही सुंदर आणि दुर्मीळ प्रकारच्या शिल्पाकृती आहेत. हे गाव रेशमी कापड विणण्याचेही केंद्र आहे. हे मंदिर थोडे आडबाजूला असले तरी प्रेक्षणीय आहे.

रेखीव घोडे, हत्ती कोरले असून ते जणू मंदिराचा रथ ओढत आहेत, असा भास निर्माण केलेला आहे. येथे रथ चक्रेही सुरेख कोरली आहेत. मूर्तीकाम असलेल्या स्तंभाचा मंडपही पाहण्यासारखा आहे.

मंदिराच्या आवारातील पुराणवस्तु संग्रहालयात निरनिराळ्या मूर्ती, मंदिराची चित्रे आहेत. येथील शिल्पे प्रेक्षणीय असून एकाच पाषाणातून वृषभ व गज कोरलेले पहावयास मिळतात.

वृषभ व गज यांचे विस्मयजनक शिल्प!

मंदिराबाहेर नंदीच्या मागे बळपीठ असून त्यावर चढायला पायऱ्या आहेत. तेथील दगडातून विविध सुरेल आवाज निघतात.

आख्यायिका अशी सांगतात की, या मंदिरात इंद्राचे वाहन असलेल्या ऐरावताने तपश्चर्या केली होती. शिवाने प्रसन्न होऊन त्याला आशीर्वाद दिला. एकदा यमाच्या सर्वांगाचा दाह होऊ लागला. त्यावेळी यम ऐरावतेश्वर शंकराना शरण गेला. शंकरानी त्याच्यावर कृपा केली. प्राकारातील तलावात स्नान केल्यावर यमाचा दाह थांबला. त्यामुळे या तलावाला यमतीर्थ म्हणतात. अनेक यात्रेकरू यात स्नान करतात. २२८ फूट लांबीचा हा तलाव सुंदर आहे. पांड्य राजांनी या मंदिराला देणग्या दिल्या होत्या. राजराज व करिकला हे चोळ राजे ऐरावतेश्वराचे पूजन करत असत. येथील पार्वतीला देवनायकी म्हणतात. शंखनिधी व पद्मनिधी हे दोन द्वारपाल, कैलास पर्वत उचलणारा रावण, भरतनाट्यमचे विविध भाव अशी येथील शिल्पे सुंदर आहेत. या मंदिराचे वैशिष्ट्य म्हणजे ६३ नायन्मार शैव संताचे पुतळे येथे आहेत.

हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून प्राकार १०८ x ६९ मी. असे विशाल आहे. अर्धमंडप, मुखमंडप व राजा कंबिरामंडप ६३ x २३ मी. आहेत. १२ चौ.मी. चे गर्भगृह व त्यावरील विमान (जमिनीपासून) ४५ मी. उंच आहे. येथील महामंडप २४ x १४ मी. आहे. या मंदिराचे स्तंभ विलक्षण सुंदर कोरले आहेत. वऱ्हांडे प्रशस्त व भव्य आहेत. मंदिराचा दगड असा घडविला आहे की आपण चकितच व्हावे. स्तंभाप्रमाणेच येथील दगडी जाळया पाहण्यासारख्या आहेत. येथील शंकराचे पूजन अर्थातच शिवलिंगरूपात होते. दुर्दैवाने हे मंदिर उपेक्षित राहिले आहे.

ओंकारेश्वर मंदिर

महाराष्ट्र राज्य, पुणे जिल्ह्यामध्ये, पुणे शहरातील मुठा नदीच्या तीरावर विस्तीर्ण, भव्य, प्राचीन शिवमंदिर. अमृतेश्वर घाट ते पुणे मनपा इमारत या मार्गावर २००३ साली नवीन पूल झाला आहे. २५० वर्षापूर्वी म्हणजे २६ ऑक्टो. १७३८ रोजी चिमाजी अप्पा पेशव्यांनी या मंदिराची शिवरामभट चित्राव यांच्याकरवी स्थापना केली. मंदिराचे अवाढव्य बांधकाम सहा वर्ष चालले होते. सध्याच्या शिवाजी पुलाच्या दोन्ही बाजूस असलेली नारायणेश्वर व पुणेश्वर ही शिवालये मुस्लिम राजवटीत भ्रष्ट झाल्याने व तेथे दर्गे बांधण्यात आल्याने नदीकाठावर एक तरी शिवालय असावे या हेतूने पहिला (थोरले

बाजीराव) आणि चिमाजी अप्पा यांनी १७३६ मध्ये 'गाये उतारी नवे शिवालय' बांधण्याचे ठरविले. वेदमूर्ती शिवराम भट चित्राव यांच्याकडून बांधून घेतलेले हे मंदिर पूर्ण होण्यास अडीच वर्षे लागली अशी पेशवे दफ्तरात नोंद आहे. १८ जून १७३८ मध्ये तिसऱ्या प्रहरी या मंदिरात शिवलिंगाची स्थापना झाली.

प्रवेश केल्यानंतर मोठी कमळाची कळी दिसते. हे भगवान विष्णूचे मंदिर आहे. विष्णूच्या मंदिराच्या उजव्या बाजूला चौकाच्या मध्ये आपल्याला छत्री दिसून येते. रणधुरंधर चिमाजी अप्पा पेशवे यांचे दहन या जागी झाले. त्यांच्या बरोबर त्यांची पत्नी अन्नपूर्णा सती गेली. पौष शुद्ध एकादशी शके १६६२. इ. स. १७४० तसेच जीर्णोद्धार चैत्र शुद्ध प्रतिपदा शके १८६१ इ. स. १९३९ असा संगमरवरी फलक येथे आहे. सतीच्या या वृंदावनात शिवलिंग आहे. या वृंदावनाच्या मागील बाजूस दत्तगुरूची दीड ते दोन फूट उंचीची संगमरवरी मूर्ती आहे. वृंदावनासमोर अष्टभुजेची अडीच ते तीन फूट उंचीची मूर्ती आहे. मूर्तीच्या उजव्या बाजूस गणपतीची छोटी दगडी मूर्ती आहे. विष्णूच्या मंदिरासमोरून प्रवेश केल्यानंतर भव्य नंदीचे मंदिर दिसते. त्याच्या शेजारी काळ भैरव, सूर्यनारायण, यांच्या मूर्ती आहेत.

नंदीचे देऊळ ओलांडून पुढे आले की ओंकारेश्वराचा भव्य कळस, मंदिर आणि समोरील मोठा चौक दिसतो. चौकामध्ये अग्निकुंड होते. पूर्वाभिमुख भव्य दगडी मंदिरात मोठे असे नऊ कळस आहेत. मुख्य कळसाभोवती एका आड एक या सारखे आठ कळस आहेत. मुख्य कळसाला समोरच्या बाजूस तोंड करून बसलेले दोन सिंह इतर देवतांच्या मूर्ती आणि सर्वात वर चारही बाजूला चार कीर्तिमुखे आणि चार कोपऱ्यात चार साधूंच्या मूर्ती आहेत. प्रत्येक कळसाच्या मध्यभागी वर दगडी कमळाकृती आहे. मागील तीन कळस आतून पूर्णत: कमळ

पाकळ्यांच्या नक्षीचे आहेत. पानशेतच्या प्रलयात मंदिर जवळ जवळ पूर्ण पाण्याखाली गेले होते. मंदिरात जाण्यास चारही बाजूने दारे आहेत. मंदिरासाठी अंतर्गत प्रदक्षिणा वाट आहे.

कचेश्वर

महाराष्ट्र राज्य, नगर जिल्ह्यातील कोपरगाव हे अहमदनगरपासून उत्तरेला १०० कि.मी. वर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. येथे गोदावरी नदीच्या तीरावर शुक्रेश्वर महादेवाचे प्रसिद्ध प्राचीन मंदिर आहे. येथे गुरु शुक्राचार्यांचा आश्रम होता असे म्हणतात. मंदिराच्या बाहेर शुक्राचार्यांची कन्या देवयानीचे स्थान आहे. गावात गोवर्धनधारी श्रीकृष्णाचे मंदिर आहे. गोदावरीच्या घाटांच्या जवळ भगवान विष्णूचे मंदिर आहे. गोदावरीच्या दुसऱ्या तीरावर कचेश्वर शिवमंदिर आहे. देवगुरु बृहस्पतींचा पुत्र कच याने हे स्थापले असे म्हणतात. कार्तिक पौर्णिमा आणि महाशिवरात्रीला येथे जत्रा भरते.

कुणकेश्वर

महाराष्ट्र राज्यात, सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील देवगड तालुक्यात कुणकेश्वर हे या भागातील समुद्र किनाऱ्यावरील प्राचीन असे मंदिर आहे. आजूबाजूचे सौंदर्य अप्रतिम आहे. कुणकेश्वराचे मंदिर अतिशय प्राचीन असून ते इ. स. ११०० पूर्वीच बांधले असल्याचे कागदोपत्री पुरावे सापडतात. या मंदिराशी शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज यांचा देखील अनेक वेळा संबंध आलेला आहे. छत्रपती शिवाजी राजांनी तर याचा जीर्णोद्धार केल्याचा पुरावा सापडतो.

या ठिकाणचे लिंग स्वयंभू आहे. लिंगाभोवती कुणक वृक्षांची गर्द झाडी होती. म्हणून या शंकराला कुणकेश्वर हे नाव पडलेले असावे. दुसरी एक आख्यायिका, जी पुष्कळ देवळे- मंदिरांच्या बाबत सांगितली जाते ती अशी की एका ब्राह्मणाची गाय घरी दूध देत नसे. म्हणून त्या ब्राह्मणाने गायीवर लक्ष ठेवले तर ती गाय आपला पान्हा दगडावर सोडते हे त्याच्या लक्षात आले. म्हणून ब्राह्मणाने त्याच्या काठीचा वार गायीवर केला. परंतु त्याच्या काठीचा फटका गायीला न लागता त्या दगडातून रक्त वाहू लागले. ते पाहून ब्राह्मण आश्चर्यचकित झाला. त्याला तो पाषाण साधासुधा दगड नसून ते शिवलिंग आहे हे समजले. त्याने तत्काळ तिथे पूजाअर्चा सुरू केली.

या देवळात श्रीदेव नारायण, गणपती, जोगेश्वरी, श्रीदेवी आदी अनेक देव आहेत. या ठिकाणी अनेक देव एकाच ठिकाणी पाहण्याचे भाग्य असंख्य भक्तांना लाभते.

या देवळाचा परिसर मोठा रमणीय आहे. हे मंदिर समुद्रकिनारी कुणकेश्वर टेकडीवर वसलेले असल्यामुळे आजुबाजूचा परिसर आपणाला पाहता येतो. या मंदिराच्या पूर्वेस सुमारे दोन कि. मी. अंतरावर एक गुहा असून त्यात कोरीव लेणी आहेत.

गुहा कुणकेश्वर देवस्थानच्या लगतच वसलेली आहे. या ठिकाणी एकूण १८ कोरीव मुखवटे असून ते देखील अतिशय सुंदरपणाने कोरलेले आहेत. या ठिकाणी शिवलिंग आहे तसेच इतर शिवमंदिरांप्रमाणे या ठिकाणी एक नंदी देखील आहे.

कैलासनाथ मंदिर

तमिळनाडू राज्य, कांचीपुरम् जिल्ह्यातील कांचीपुरमपासून २ कि.मी. वर आठव्या शतकात राजसिंह पल्लव राजांनी बांधलेले भगवान शिवाचे

मंदिर आहे. या मंदिरातील शिल्पाकृती महाबलिपुरम्च्या किनाऱ्यावरील मंदिराची आठवण करून देतात.

द्राविड शैलीतील सर्व अंगोपांगांनी पूर्णावस्थेला पोहोचलेले हे मंदिर आहे. या मंदिराच्या निरनिराळ्या भागांच्या रचनेत विविध कल्पनांचा मिलाफ झाला आहे. इथे निरनिराळ्या भागांचा स्पष्टपणा, त्यांची प्रमाणबद्धता, परस्पर सुसंगती इत्यादी गोष्टी ठळकपणे नजरेत भरतात. या मुख्य मंदिराची प्रतिकृतीच अशी छोटी छोटी बांधकामे गाभाऱ्याच्या तिन्ही बाजूंस आणि शिखराच्या प्रत्येक मजल्याच्या कडेवर आहेत. पायापासून शिखरापर्यंतची ही सर्व उभारणी अशा कलात्मक पद्धतीने केलेली आहे की ते सगळे शिल्प एकसंध दिसावे. गाभारा व सभामंडप यांच्याशी एका रेषेत येईल, अशा रितीने प्राकाराच्या पूर्वेकडील भिंतीत आयताकृती गोपूर उभारलेले असून त्यावर शिखर आणि शिखरावर कळस चढवलेला आहे. गोपुराच्या दोन्ही अंगी दोन प्रवेशद्वारे ठेवलेली आहेत.

हे मंदिर पल्लव राजांनी इ. स. ६७४ मध्ये बांधले आहे. ते पल्लव वास्तुकलेचे उत्कृष्ट उदाहरण मानले जाते. मंदिर छोटेसे असून त्यात शिवपार्वतीची स्वर्णमयी उत्सवमूर्ती आहे. हे मंदिर राजसिंहपल्लव याने बांधले. महेन्द्रवर्मन या तिसऱ्या राजाने याच्या पुढील भागात बांधकाम पूर्ण केले. द्राविडी शिल्पकामाचा उत्कृष्ट नमुना असलेले हे मंदिर अत्यंत प्रेक्षणीय आहे. येथील शिल्पांसाठी हे मंदिर प्रसिद्ध आहे. यातील सर्वात प्रसिद्ध शिल्प 'अर्धनारी नटेश्वर' असून याने हातामधे वीणा धारण केली आहे. या मंदिराच्या आतील भागातील भिंतीवर रंग वापरून बनवलेली भित्तीचित्रे आहेत. तसेच मंदिराच्या बाहेरील बाजूस शंकराची वेगवेगळी ५८ रूपे कोरलेली आहेत. येथील आणि महाबलीपुरम् शिल्पात खूप साम्य आहे.

हे मंदिर सकाळी ८ ते १२ व सायंकाळी ४ ते ६ या वेळात दर्शनासाठी खुले असते. हे मंदिर कांचीपुरम्मधील उत्तेरी मार्गावर नगराच्या पश्चिम भागात आहे व बसस्थानकापासून १ कि. मी. लांब आहे.

कैलास लेणे

महाराष्ट्र राज्यात, छ. संभाजीनगर (औरंगाबाद) जिल्ह्यात वेरुळचे कैलास लेणे अभिजात शैलशिल्पाचे अद्वितीय प्रतीक आहे. एकाच सलग प्रस्तरातून वरून खाली खोदत गेलेली इतकी भव्य व देखणी वास्तू भारतात, किंबहुना जगात इतरत्र कुठेही नसावी. मानवी कल्पनाशक्तीचा अनुपम आविष्कार व भरारी येथे दिसून येते.

कैलासावर शिवपार्वती बसलेले असून रावण खालच्या बाजूने कैलास पर्वत उचलून हलवतो आहे अशा येथील शिल्पाच्या रचनेमुळे याला 'कैलास लेणे' असे म्हटले जाते. हजारो वर्षांपूर्वी फक्त छिन्नी हातोड्याने अज्ञात शिल्पकारांनी 'आधी कळस मग पाया' असे नियोजनबद्ध केलेले हे जगातील एकमेव अद्भुत शिल्प 'माणिकेश्वर' नावाने परिचित होते.

एखाद्या तबकात मध्यभागी रेखीव अलंकार ठेवावा अशी ह्या मंदिराची रचना आहे.

ह्या लेण्याचा प्रारंभ राष्ट्रकूट राजा कृष्णराज (इ. स. सन ७५७-७७२) ह्याने केला. त्यानंतर सुमारे दीडशे वर्षे ह्या मंदिराचे बांधकाम अव्याहत चालू होते. ध्रुव, गोविंद, अमोघवर्ष इत्यादी नृपतुंगांनी मंदिरे खोदण्यास सक्रिय साहाय्य दिले.

टेकडीवजा प्रस्तरखंडात हे मंदिर खोदण्याकरता ८४ मी. लांब व ४४ मी. रुंद असा चौरसाकार खड्डा खोदण्यात आला. खोदलेल्या प्रस्तराची एकूण व्याप्ती बारा हजार सातशेपन्नास घनमीटर भरते. लेण्यासमोर प्रशस्त प्रांगण असून दर्शनी भागात दाक्षिणात्य गोपुरासारखे भव्य प्रवेशद्वार दिसून येते. दर्शनी भिंत अर्धस्तंभांनी विभागलेली असून त्यामुळे निर्माण झालेल्या चौकटीत किंवा देवकोष्ठात नृसिंह, वराह, महिषासुरमर्दिनी, त्रिविक्रम, विष्णु, इंद्र, इंद्राणी, ब्रह्मा, दिक्पाल ह्या दैवतांच्या प्रतिकृती कोरण्यात आलेल्या आहेत. प्रवेशद्वारानजिक गंगा व यमुना ह्यांच्या भव्य प्रतिमा जणू अभ्यागतांच्या स्वागतासाठी निर्माण केलेल्या असाव्यात असे वाटते. प्रवेशद्वारातून आत जाताना दोन्ही बाजूंना समृद्धीची दैवते, शंखनिधी व पद्मनिधी ह्यांच्या मूर्ती आहेत. त्यांच्या हातात थैल्या असून त्यातून धनराशी सांडताना दिसते.

दर्शनी भागातील वैशिष्ट्यपूर्ण शिल्प म्हणजे डाव्या व उजव्या बाजूंच्या अग्नीच्या प्रतिमा होत. अग्नी हा वयोवृद्ध व दाढी असलेला देव दाखवण्यात आला आहे.

आयताकार प्रांगणात मुख्य मंदिर सहा मी. उंचीच्या भव्य जोत्यावर उभारलेले असून ते पुलाद्वारे प्रवेशद्वार व उपमंदिर ह्यांच्याशी जोडलेले आहे. ह्या जोत्यावर समोर प्रमाणबद्ध असे नंदीमंदिर आहे. नंदीमंदिराच्या भिंतीवर नटराज, हरिहर, अर्धनारीश्वर, अंधकासुर, महायोगी शिव, वरुण, वायु, इंद्र, यम, ईशान, महेश्वर, कुबेर व अग्नी ह्यांच्या प्रतिमा आहेत, नंदीमंडपाचा जिना चढून वर येताना उत्तर भागात कैलास पर्वत हलवत असलेल्या रावणाचे शिल्प आहे. दक्षिण भिंतीवर नरसिंह, हिरण्यकशिपू आणि शिव, विष्णू व ब्रह्मा ह्या त्रिमूर्तींच्या प्रतिमा आहेत. पूर्वेकडील भिंतीवर शिव उग्र तपश्चर्या करत असताना, त्याच्या दोन्ही बाजूंना संगीतकार उच्च आवाजात वाद्ये वाजवताना दिसतात.

नागमंदिराच्या सभागृहात सोळा अलंकृत स्तंभ आहेत. सभामंडपाची लांबी-रुंदी १६.७५-१६.५० मीटर अशी आहे. हा सभामंडप पुलाद्वारे अन्य मंदिरांशी जोडलेला आहे.

प्रवेशद्वारातून प्रांगणात आल्यावर मुख्य मंदिर व नऊ मीटर अंतरावर असलेल्या तिन्ही बाजूंच्या दीर्घिका दिसून येतात. मुख्य मंदिराच्या दर्शनी जोत्यावर गजलक्ष्मीचे सुंदर शिल्प आहे. तिच्या बाजूला गणपती व महिषासुरमर्दिनी ह्यांच्या प्रतिमा लक्ष वेधून घेतात. प्रांगणाच्या दोन्ही बाजूंना असलेल्या गजराजांच्या भव्य मूर्ती सर्व वास्तूला उठाव आणतात. मंदिराच्या उत्तरभागात डावीकडे गंगा, यमुना व सरस्वती ह्या सरितादेवतांचे सुंदर उपमंदिर आहे.

मंदिराच्या दर्शनी भागात सोळाकोनी चार स्तंभ असून स्तंभशिरे उशीसारखी फुगीर व गोलाकार आहेत. स्तंभावरील पट्टीवर मिथुनांच्या सात प्रतिमा कोरलेल्या आहेत. डाव्या कोष्ठातील गंगा कमलावर उभी आहे. मध्यभागात यमुना मकरावर उभी असून, सरस्वती कासवावर अधिष्ठित आहे. ह्या तिन्ही मूर्ती शिल्पसौंदर्याच्या दृष्टिकोनातून अद्वितीय आहेत. त्यांच्या मस्तकावर करंडमुकुट, गळ्यात व कमरेला सुंदर रत्नमाला व मेखला; तसेच, दंडावर बाजूबंद, कानांत कर्णभूषणे व हातांत कंकणे शोभून दिसतात. हे सरितामंदिर राष्ट्रकूट कलेचे व प्रतिमेचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

कैलासमंदिराचा नंदीमंडप वैशिष्ट्यपूर्ण असून त्यातील नंदीचे शिल्प कलाकाराच्या उत्तुंग प्रतिभेची कल्पना देतात. मंडपाच्या पाठीमागे वीस फूट उंच चौथऱ्यावर मुख्य मंदिर आपल्या सर्व वैभवासह उभे आहे. मंदिराच्या तीन बाजूंना हत्ती, सिंह व व्याल ह्यांची पूर्णाकृती शिल्पे आहेत. कळपातील हत्तींचे वेगवेगळे भाव त्यांच्या शारीरिक हालचालींतून व्यक्त करण्यात आले आहेत.

मुख्य मंदिर त्रिस्तरीय किंवा तीन मजली आहे.

मुख्य शिवलिंगासमोर महामंडप आहे. मंदिरात सर्वप्रथम सभामंडप, अंतराळ व गाभारा दिसून येतो. मंदिराच्या शिखराची विमानसदृश रचना द्राविडी शैलीचा प्रभाव स्पष्ट करते. मंदिराच्या गाभाऱ्याभोवती पाच उपमंदिरे असून ती आता रिकामी आहेत. ह्या उपमंदिरांत पंचायतनातील सप्तमातृका, चंड, पार्वती, भैरव व गणेश ह्यांच्या मूर्ती असाव्यात असा अंदाज आहे.

अग्रमंडपाच्या उजव्या बाजूला लिंगोद्भव शिव व ब्रह्मदेव; तसेच, डाव्या बाजूला गंगाधर शिव व मार्कंडेय-रक्षण ही दृश्ये आहेत. मधल्या छतावर रंगीत रेखाकृतीची सजावट असावी असे पुसट रेषांवरून कळते. सभामंडपाच्या प्रवेशद्वाराजवळ भव्य द्वारपाल उभे आहेत. सभामंडप प्रशस्त व प्रमाणबद्ध असून त्याला बत्तीस पूर्ण व अर्धस्तंभ दिसून येतात. त्यांच्या पृष्ठभागावर समुद्रमंथन, नरसिंहावतार इत्यादी शिल्पे आहेत. सभामंडपाच्या छतावर नटराज व भोवती सुरेख चित्रमाला होती, ती आता नष्ट झाली आहे. ह्या चित्रामुळे बहुधा सभामंडपाला रंगमहाल म्हणून संबोधत असावेत. नंदीवर आरूढ शिवपार्वती व स्कंद अंतराळाच्या भिंतीवर असून डाव्या बाजूला शिवपार्वती सारीपाट खेळताना दाखवले आहेत. छतावर गंधर्व, ब्रह्मा व विष्णू ह्यांच्यासमवेत अन्नपूर्णेची मूर्ती आहे. गाभाऱ्याच्या प्रवेशद्वाराजवळ गंगा व यमुना ह्यांचे भग्नावस्थेतील शिल्प आहे. **गाभाऱ्यात शिवलिंगाची प्रस्थापना केलेली दिसते.** येथील छतावर आठ पाकळयांचे मोठे कमळ आहे. गाभाऱ्याबाहेरील भिंतीवर पुन्हा शिव व आकाशगामी गंधर्व ह्यांच्या प्रतिमा आहेत.

मंदिराच्या दोन्ही बाजूंच्या भिंतींवर शैव व वैष्णव अवतारांची अनेक मनोवेधक शिल्पे कोरण्यात आली आहेत. उत्तरेकडील वीथिकेत प्रथमदर्शनी रावण शिवलिंगाला आपले शीर अर्पण करताना दिसून येतो. मंदिराच्या पाठच्या भिंतीवर एकोणीस चौकटींमध्ये अंधकासूर, त्रिपुरांतक, शिवपार्वती आलिंगन, लिंगोद्भवमूर्ती इत्यादी मूर्ती आहेत. डाव्या भिंतीतील बारा शिल्प-चौकटींमध्ये शिवमूर्तीसमवेत नरसिंह, वराहरूपी विष्णू, कालियामर्दन, शेषशाही विष्णू, त्रिविक्रम, गोवर्धनधारी श्रीकृष्ण, चतुर्भुज विष्णू, मदनरती व शेवटी अन्नपूर्णा ह्यांच्या प्रतिमा आहेत. अन्नपूर्णेच्या तीन हातांत धान्याचे कणीस, कमंडलू, अक्षमाला असून चौथा हात वरमुद्रेत आहे

कोपेश्वर (कृपेश्वर) मंदिर (खिद्रापूर)

महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर जिल्ह्यात शिरोळ तालुक्यात हे स्थान आहे. हे कृष्णा नदीच्या काठी आहे. पूर्ववाहिनी असलेली कृष्णा नदी येथे पश्चिमवाहिनी होते. म्हणून हे स्थान विशेष पवित्र मानले जाते. हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून. १०३.५ फूट लांब, ६५ फूट रुंद व कळसापर्यंत ५२ फूट उंच आहे. गर्भगृह, अंतराळ, गूढमंडप व सभामंडप असे याचे चार भाग आहेत. अंतराळ बरेच मोठे असून, त्याच्या द्वाराच्या दोन्ही बाजूंना जय व विजय या द्वारपालांच्या भव्य, चतुर्भुज आकृती होत्या, पण त्या भंगल्या आहेत.

प्रवेशद्वार – तटबंदीस दोन प्रवेशद्वारे ठेवण्यात आली त्यापैकी प्रस्तावित प्रवेशद्वार हे पूर्वेकडील प्रवेशद्वार असून दुसरे प्रवेशद्वार देवालयाच्या उत्तरेकडे आहे. पूर्वेकडील प्रवेशद्वाराच्या तुलनेने उत्तरेकडील प्रवेशद्वार जरी भव्य वाटले तरी दगडी कोरीव कामाच्या बाबतीत अगदी सामान्य असे आहे. पूर्वेकडील प्रवेशद्वारास स्थानिक माहितीत 'नगारखाना' असे संबोधले जाते.

स्वर्गमंडप – सभामंडपाला 'स्वर्गमंडप' या नावाने संबोधण्यात येते. हा भाग गोलाकार असून मुख्य देवालयास जोडलेला आहे. या स्वर्गमंडपाच्या मध्यभागी बरोबर गोलाकार अशी एक विस्तीर्ण दगडी फरशी असून– फरशी कसली! सुमारे ४ ते ५ इंच जाडीची व ६ ते ७ फूट व्यासाची अखंड दगडी शिलाच. त्या पूर्ण वर्तुळाकार दगडी फरशीवर उभे राहून सभोवार पाहिले की या स्वर्गमंडपाच्या रचनेची सर्वसाधारण कल्पना येते. संपूर्ण स्वर्गमंडप

हा दोन प्रकारच्या खांबांवर उभा आहे.

पहिला प्रकार म्हणजे आपण ज्या दगडी फरशीवर उभे असतो त्या फरशी सभोवतालचे पूर्ण लांबीचे खांब व दुसरा प्रकार म्हणजे आपण उभे असताना नजरेसमोरच्या उंचीवरील कठ्ठ्यावर असणारे व उंचीने कमी असणारे खांब. पहिल्या प्रकारातील दगडी खांब संख्येने बारा असून खांबाच्या अगदी वरच्या टोकास भगवान श्रीविष्णूनी वेळोवेळी धारण केलेले दहा अवतार आहेत. गोल, चौकोनी, षटकोनी, रवीच्या आकाराचे, पन्हाळी खाचांचे असे विविध प्रकार या खांबांत आहेत. प्रत्येक खांब हा कोरीव कामाचा स्वतंत्र नमुना आहे.

सभामंडप – या स्वर्गमंडपास ओलांडून पुढे गेल्यानंतर या मंदिराचा मुख्य भाग चालू होतो. या भागात प्रवेश करताना प्रथम नजरेत भरते ती भव्य कोरीव कामाने ओतप्रोत भरलेली अशी दर्शनी चौकट. याच प्रकारच्या व अशाच कोरीव कामाने मढलेल्या चौकटी मंदिराच्या दक्षिण, उत्तर बाजूस तसेच गाभाऱ्यातील प्रवेशद्वाराच्या आहेत. प्रवेशद्वाराजवळच प्रत्येक चौकटीवर ५।५ द्वारपालांचीही सुयोग्य प्रमाणबद्ध रचना लक्ष वेधून घेणारी अशीच आहे. अंदाजे ५०' x ५०' इतक्या पूर्ण चौरसाकृति असा हा सभामंडप पूर्णत: अखंड व भव्य दगडी कोरीव कामाचे दर्शन घडवितो. हा संपूर्ण सभामंडप आच्छादित आहे. २०' ते २५' उंचीचे व ४' x ३' व ४' x ४' या आकाराचे हे अखंड खांब संपूर्ण सभामंडपभर योग्य अंतरावर पसरले आहेत. प्रकाश योजनेसाठी दगडाच्याच जाळीदार एकंदर ६ खिडक्या सुमारे ६' x ४' या मापाच्या बसविल्या आहेत. देवालयाच्या शिल्पाची जी काही कोरीव कामाची खास वैशिष्ट्ये सांगता येतील त्यात या जाळ्यांचे केलेल्या नक्षीकामाचा समावेश होतो. या जाळ्या संपूर्ण दगडातून कोरून काढण्यात आल्या असून प्रत्येक जाळीच्या भागावर फुलाचा पूर्ण आकार कोरला आहे.

या सभामंडपाच्या पुढे गेल्यास काही अंतरावर उजव्या बाजूस ५॥' ते ६' पेक्षाही जास्त उंचीची एक अखंड दगडातून कोरून काढण्यात आलेली, हाती गदा असलेली किरीट धारण केलेली एक मूर्ती दिसेल, प्राचीन देवालयात आढळणाऱ्या राखणदार, द्वारपाल, किंवा जय-विजय असे त्यांचे मूळ योजनेमधील स्वरूप असेल असे म्हणावयास हरकत नाही. यातील डाव्या बाजूची जागा रिकामी आहे.

गाभारा – गाभाऱ्याच्या पायरीवरील पाऊल क्रमाने फरशीवर टेकल्यानंतर प्रथम दर्शन होते ते भगवान श्रीविष्णूंच्या स्वयंभू स्वरूपाचे– श्री कोपेश्वराचे! त्यानंतर जर पूर्ण उत्तराभिमुख होऊन दर्शन घेतले तरच शिवलिंगाचे संपूर्ण दर्शन घेता येते. गाभाऱ्यात दगडी मूर्ती कोरल्या आहेत त्या देखील सुबक डौलदार अशा आहेत. परंतु त्यांची संख्या कमी आहे. देवळाचा गाभारा चौकोनी व प्रशस्त असा असून वरचा भाग गोलाकार घुमटाकृति होत गेला आहे. एकापेक्षा एक लहान होत जाणाऱ्या दगडांची रचना या घुमटासाठीही करण्यात आलेली आहे.

सभामंडपामधील दक्षिण दरवाजाने बाहेर पडताच चौकटीच्या लगतच डाव्या बाजूस एक शिलालेख

आहे. मंदिराच्या इतिहासाची काही अंशाने या शिलालेखावरून कल्पना येते. सुमरे ४ ते ४।। फूट उंचीचा व २ ते २।। फूट रुंदीचा व वरील भाग गोलाकार केलेल्या या शिलालेखाची लिपी देवनागरी आहे. प्रयत्नानंतर व त्यातील अभ्यासकास त्याचा अर्थ त्वरित समजू शकतो. या शिलालेखाच्या वरच्या भागात व प्रत्यक्ष मजकूर सुरू होण्यापूर्वी शिवलिंग व नंदी असून शिलालेखाचे लिखाण फारच सुबक, कोरीव व वळणदार अक्षर केलेले आहे. या मजकुराचा थोडक्यात अर्थ असा 'हा शिलालेख शके ११३६ मध्ये श्रीमुख संवत्सराच्या चैत्र अमावस्येच्या मुहूर्तावर कोरला असून यादवसम्राट सिंघणदेव याने श्रीकोपेश्वराला उद्देशून दिलेल्या दानासंबंधीचा उल्लेख यात आहे.'

या शिलालेखामधील तर्कानेच लक्षात येणारे संदर्भ म्हणजे कूडलदामवाड म्हणजे 'कुरुंदवाड' अथवा 'दानवाड'. कृष्णावेणी व भेणसी नद्यांचा संगम म्हणजे कृष्णा-पंचगंगा अथवा कृष्णा-दूधगंगा नद्यांचा अनुक्रमे कुरुंदवाड व दानवाडजवळचा संगम. मिरीजी म्हणजे मिरज, जुगूळ-सिरीगुप्प म्हणजे जुगूळ व शिरगुप्पी ही गावे होत.

कोपेश्वराचे मंदिर हे हत्तीवर उभारण्यात आलेले असून हत्तींची केलेली रचना ही दोन भागात आहे. हत्तीच्या रचना पाहताना प्रत्येक हत्ती हा स्वतंत्र पद्धतीचा असल्याचे दिसते. हत्तींची एकंदर संख्या ९६ ते १०४ असून याही व्यतिरिक्त मुसलमान आक्रमकांनी खंडित केलेले, अर्धे अपूर्ण स्वरूपातील हत्ती देखील आहेत.

हे मंदिर श्रीशंकरांचे असल्यामुळे त्याच्या बाह्य भागावर संपूर्ण शिवलीलामृतातील अनेक प्रसंग आहेत.

नृत्यमग्न सुरसुंदरी, तांडवात मग्न असलेले शंकर-पार्वती, त्यांच्या आजूबाजूस त्यांना साथ देणारे त्यांचे आवडते गण, एकमेकाजवळ खेटून बसलेले आलिंगन मुद्रेतील उमा-महेश्वर, हाती त्रिशूळ व भाळी चंद्र ल्यालेला चंद्रेश्वर असे शंकराचे सौम्य प्रकार तर तांडवनृत्य करणारा, रुद्ररूपाने अंधकासुरास भिरकावून देणारा शंकर असे रौद्र रूपाचे प्रकार. भगवान श्रीविष्णू सामान्यपणे सरस्वती व लक्ष्मी या दोन देवतांच्या समवेत एकत्र आपण पाहतो परंतु भगवान श्रीशंकर दोन देवतांचे समवेत क्वचितच कोठेतरी पाहिले असतील. जगन्माता पार्वतीदेवी व गंगा आणि दोहोंच्यामध्ये श्रीशंकर असे रूप, असा प्रसंग फक्त याच शिल्पात पाहावयास मिळतो.

देवालयाची प्रदक्षिणा पूर्ण करताना दोन पद्धतीने करता येते. एक जमिनीवरून व दुसरी कठड्याचे पसरट भागावरून.

या देवालयाच्या आसपास सुमारे १५ ते २० मैलांच्या परिसरात काळा दगड नाही. एवढेच काय हे मंदिर अगदी नदीच्या पात्रात आहे. याची निर्मिती झाली ती मैल न मैल वाहून आणलेल्या प्रचंड दगडी तुळयातून, प्रचंड खांबांतून व त्यानंतर त्या दगडावर झालेल्या कारागिरांच्या श्रमसंस्कारातून!

जाणकारांच्या मते असा दगड फक्त कोल्हापूरजवळील ज्योतिबाचे डोंगरातच आहे.

शिखर – मंदिर पाहताना जाणवते ते मंदिराचे सामान्य उंचीचे व त्या प्रचंड मंदिरास विजोड वाटणारे शिखर. मूळ शिखराची उंची मंदिराच्या मानाने निश्चितच प्रचंड असणार आजचे शिखर मंदिराच्या रचनेच्या दृष्टीने पूर्णपणे विसंगत वाटते.

भगवान श्रीशंकरांच्या मंदिरात त्यांच्या समोरच त्याचे आज्ञाधारक वाहन म्हणजे नंदी नसावा हा एक आश्चर्याचा भाग आहे.

कौपिनेश्वर मंदिर

महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्ह्यात अत्यंत महत्त्वाच्या शिव मंदिरांपैकी एक. बिंबदेव राजाचा पणतू जयदेवराणा याच्या कारकिर्दीत हे मंदिर उभारले असे म्हणतात. आत्ताचे मंदिर पेशव्यांचा सरसुभेदार रामाजी महादेव बिवलकर यांनी उभारले आहे. (मुंबई गॅझेट). ताशीव पाषाणाच्या या मंदिरावर चारही कोपऱ्यांना ५' व्यासाचे कलश व कमलपुष्पे

आहेत. चौथऱ्यावर ५ गोल कमळपाकळ्यांच्या आकाराचे चोवीस कोनाडे (देवळ्या) आहेत.

या मंदिराचा घुमट अंदाजे पंधरा फूट व्यासाचा व दहा फूट उंचीचा गोलाकार आहे. घुमटाकार कमळ आहे. मंदिरातील शिवलिंग सुमारे ८ फूट उंच असून महाराष्ट्रातील सर्वात मोठ्या शिवलिंगांपैकी एक आहे. शिवलिंग गर्भगृहात असून, गर्भगृहाची उंची वीस फूट आहे. चारही कोपऱ्यांत त्रिकोणाकृती छेद असून त्यावर बारा फूट व्यासाचा व दहा फूट खोलगट डोम आहे.

मंदिरांत उंच चौथऱ्यावर नंदिकेश्वराची भव्य मूर्ती स्थापन केली आहे. तिची उंची अडीच ते ३ फूट असून, लांबी चार फूट आहे. मूर्ती अखंड दगडाची अशी आहे. नंदिकेश्वराच्या समोर दीप उजळण्यासाठी सहा फूट उंचीचे दोन खांब आहेत. नंदीपासून शिवलिंगाची मूर्ती साठ ते सत्तर फूट अंतरावर आहे. या देवस्थानच्या परिसरात श्रीराम, कालिकादेवी, दत्तगुरू, दक्षिणामुखी मारुती, सीतलादेवी, उत्तरेश्वर आदी लहान-मोठी मंदिरे आहेत. मंदिराचे पटांगण भव्य असून, त्यावर शहाबादी फरशा आहेत.

गोकर्ण महाबळेश्वर

कर्नाटक राज्यात, उत्तर कन्नड कारवार जिल्ह्यात कारवार जवळ असलेले हे महत्त्वाचे यात्रा स्थान असून समुद्र किनाऱ्यावरील महाबळेश्वर व एका टेकडीवर असलेल्या मुरुडेश्वर मंदिरासाठी प्रसिद्ध आहे.

कारवारपासून दक्षिणेकडे सुमारे ५० कि. मी. वर गोकर्ण हे क्षेत्र आहे. येथील महाबळेश्वराच्या मंदिरातील लिंग हे शिवाचे आत्मलिंग (याला प्राणलिंग असेही म्हणतात) असल्यामुळे पुरातन कालापासून त्याची प्रसिद्धी आहे. गोकर्णाची गणना भास्करक्षेत्रात होते. रामायण, महाभारत, भागवत, पुराण इत्यादी ग्रंथांतून या क्षेत्राचे नामोल्लेख आढळतात. अनेकांनी इथे तप:साधना केली आहे. रावणाने येथे तप केले. अहल्येशी जारकर्म आचरून भगांकित झालेल्या इंद्राने आपले पाप धुवून टाकण्यासाठी येथे अनुष्ठान केले. बलराम तीर्थयात्रा करीत असता येथे आला होता. नारद, सनत्कुमार, प्रल्हाद, शंकराचार्य इत्यादी महनीय विभूती या क्षेत्रात येऊन गेल्या होत्या. या क्षेत्राला **'दक्षिणेची काशी'** म्हटले जाते. कारण येथील मंदिर काशीतील विश्वनाथाच्या खालोखाल महत्त्वाचे मानले जाते. येथे अनेक हिंदू श्राद्ध करण्यासाठी येतात.

गोकर्णक्षेत्राची निर्मिती कशी झाली त्याबद्दल कथा सांगितली आहे. ती अशी–

कथा – रावणाच्या मातेने रावणाला सांगितले, 'कैलासाला जा आणि महादेवाकडून त्याचे आत्मलिंग मागून आण.' रावण त्यासाठी हिमालयात गेला. तिथे त्याने उग्र तप आचरले. मग महादेव त्याला प्रसन्न झाला. रावणाच्या मागणीप्रमाणे त्याने स्वत:चे हृदय चिरून त्यातून आत्मलिंग काढले व ते रावणाला दिले. ते घेऊन रावण लंकेला जायला निघाला. महादेवाने आपले आत्मलिंग रावणाला दिल्यामुळे त्रिभुवनात हाहाकार उडाला. ते लिंग लंकेत जाऊ नये म्हणून देवांनी मनसुबा रचला. त्यांनी त्या कामी गणपतीची योजना केली. गणपती त्या कामगिरीवर निघाला. रावण लिंग घेऊन गोकर्णास पोचला, तेव्हा सूर्यास्ताचा समय झाला होता. आता संध्यावंदन करून वरुणाला अर्घ्य द्यायचे, तर आत्मलिंग कोणाच्या तरी हाती देणे आवश्यक होते. हीच वेळ साधून गजानन बटुवेषाने तिथे आला. त्याला पाहून रावण म्हणाला, 'थोडा वेळ एवढे लिंग सांभाळ!' बटू म्हणाला, 'सांभाळीन, पण जड झाले तर खाली ठेवीन.' रावण त्यावर म्हणाला, 'लिंग खाली ठेवण्याआधी मला तीन हाका मार.' बटूने ते मान्य केले. रावण जलाशयावर गेला. पण त्याने आचमनाला सुरुवात केली, तो पहिली हाक आली. अघमर्षण होते, तो दुसरी

आणि अर्घ्य ओंजळीत घेणार तोच तिसरीही हाक आली. रावण पळत जाऊन पाहतो, तर बटूने ते आत्मलिंग जमिनीवर ठेवलेले. रावण मग आपल्या वीस हातांनी ते उपटू लागला. त्याचे कपचे निघाले. पण लिंग मात्र जाग्यावरून हलले नाही. अखेर रावण थकला. त्याने बटूच्या मस्तकी एक ठोसा मारला. पण ते लिंग मात्र तिथेच कायमचे प्रतिष्ठित झाले.

'गोकर्ण' या नावाच्या मागेही एक कथा आहे. ती अशी– ब्रह्मदेवाने महादेवाला सृष्टी निर्माण करण्यास सांगितले. परंतु बरेच दिवस झाले, तरी महादेवाने ते काम केले नाही. म्हणून मग ब्रह्मदेवाने स्वत:च पृथ्वी निर्माण केली. या गोष्टीचा शिवाला राग आला व तो पाण्यातून वर येऊन पृथ्वीला धक्के मारू लागला. पृथ्वीने गायीचे रूप धारण करून शिवाला विनंती केली, की 'मला धक्के मारून माझा छेद करू नको, तर माझ्या कानातून बाहेर पड.' त्याप्रमाणे शिव त्या गायीच्या कानातून प्रकट झाला. ज्या ठिकाणी ही घटना घडली त्या स्थानाला 'गोकर्ण' असे म्हणू लागले.

या ठिकाणाला 'रुद्रयोनी' किंवा 'आदिगोकर्ण' असेही म्हणतात. रुद्राने ब्रह्मदेवाची शक्ती आणि स्वत:ची शक्ती एकत्र करून एक सोन्याचे हरीण तयार केले ज्याला चार पाय, तीन डोळे व तीन शिंगे होती. तीन शिंगे म्हणजे त्रिगुणावतार होत. ही तीनही शिंगे जिथे ठेवली गेली त्यांपैकी एक पुष्कर येथे ब्रह्याचे स्थान, दुसरे शाळिग्राम येथे विष्णूचे स्थान व तिसरे गोकर्ण येथे शिवाचे स्थान. म्हणून यांना सिद्धीक्षेत्रे असे म्हटले जाते.

गोकर्णाच्या उत्तर, पूर्व व दक्षिण या तिन्ही बाजूंना लंबवर्तुळाकार टेकड्यांची रांग आहे. त्याच्या पश्चिम बाजूस समुद्र आहे. समुद्राच्या बाजूने गावाकडे नजर टाकली म्हणजे गावाचा आकार गायीच्या कानासारखा दिसतो. म्हणून या गावाला 'गोकर्ण' म्हणू लागले असावे अशीही एक व्युत्पत्ती आहे.

स्कंद पुराणातील ब्रह्मोत्तर खंडात (२.८१-८४) गोकर्ण माहात्म्य सांगितले आहे. ते असे –

'शृणु राजन् महाभाग क्षेत्रमन्यत् प्रतिष्ठितम् ।
महापातकसंहारि गोकर्णाख्यं मनोहरम् ।
यत्र स्थितिर्न पापानां महद्भ्यो महतामपि ॥
स्मृतो ह्यशेषपापघ्नो यत्र सन्निहित: शिव: ।
यथा कैलासशिखरे यथा मन्दारमूर्धनि ॥
निवासो निश्चित: शम्भोस्तथा गोकर्णमण्डले ।'

'हे महाभाग राजा, ऐक. गोकर्ण नावाचे सुंदर व महापातकांचा नाश करणारे एक क्षेत्र प्रसिद्ध आहे. त्या ठिकाणी मोठ्यात मोठे पापही शिल्लक राहू शकत नाही. कारण तिथे पापांचा संहार करणारा शिवच प्रत्यक्ष वास करीत असतो. ज्याप्रमाणे कैलास व मंदार या पर्वतांवर शिवाचा सतत वास असतो त्याप्रमाणे तो गोकर्ण क्षेत्रातही असतो.'

याशिवाय शिवपुराण (अध्याय ७), वायु पुराण (अध्याय २३ व ७७) इत्यादी ठिकाणीही या क्षेत्राची महती सांगितली आहे.

गोकर्णाबद्दलचा पहिला ऐतिहासिक व विश्वसनीय उल्लेख इ. स. च्या ८ व्या शतकाच्या मध्यातील आहे. दुसऱ्या कदंब राजघराण्याचा प्रस्थापक मयूरवर्मा याने गोकर्णाच्या राजकुमारास आपली बहीण दिली, असे त्यात सांगितले आहे. इ. स. १५०८ साली विजयनगरच्या कृष्णराय या सम्राटाने गोकर्णाची यात्रा करून तिथे आपली सुवर्णतुला केली, असे एका पोर्तुगीज लेखकाने लिहून ठेवले आहे. इ. स. १६६५ मध्ये छत्रपती शिवाजीमहाराजही गोकर्ण क्षेत्री गेले होते, असा उल्लेख आहे. ज्या डोंगराच्या पायथ्याला गोकर्ण वसले आहे, त्या शतशृंग डोंगरावरही अनेक ऋषी-मुनींची तप:स्थाने आहेत.

गोकर्ण महाबळेश्वर मंदिर – गोकर्ण या क्षेत्री समुद्र किनाऱ्यावर हे मंदिर आहे. मंदिरातील आत्मलिंग भूमिगत आहे. पिंडीच्या मध्यभागी एका खळग्यात

आंगुळभर लांब आणि तितकेच उंच असे हे आत्मलिंग आहे. बाकीचा विस्तार भूमिगत असल्याचे सांगतात. चाळीस वर्षांच्या मुदतीने इथे 'अष्टबंध महोत्सव' होतो. त्या वेळी वरची पिंडी काढून त्या जागी नवी बसवली जाते. पिंडी काढली की आत्मलिंगाचा बराचसा भाग दिसतो व त्यावर रावणाच्या बोटाचे ठसेही दिसतात असे सांगतात.

प्रत्येक अमावास्येला व सोमप्रदोषाच्या रात्री येथे दिवाळीप्रमाणे रोषणाई करतात. या मंदिराची रचना द्राविड पद्धतीची आहे. याचे शिखर साधारणपणे ८० फूट उंचीचे आहे. सभामंडप ६० X ४० फूट इतका आहे. सभोवती अग्रशाळा आहेत. देवासमोरच्या चंद्रशाळेचे बांधकाम अर्धवटच पडलेले आहे. हे मंदिर जक्कणाचार्य नावाच्या वास्तुशास्त्रज्ञाने बांधल्याचे सांगतात.

घुमट विश्वकर्म्याने आणि कळस व सभामंडप कुंदापूरच्या एका तुळव-ब्राह्मणाने जोडला आहे, अशी आख्यायिका आहे. या शिवाय मंदिराला भव्य 'चंद्रशाळा' आहे. गर्भगृहात शिवलिंग जमिनीवर ५ सेंटीमीटर वर आहे.

महाबळेश्वर या प्रमुख मंदिराशिवाय गोकर्ण येथे २० लहान देवळे, तीस लिंगे व तीस पवित्र तीर्थे आहेत. काही तीर्थांवर सुरेख घाट बांधले आहेत.

या प्रमुख मंदिराच्या बाहेर काळभैरवाची मूर्ती विराजमान आहे. महाबळेश्वर मंदिरातील आत्मलिंगाची शास्त्रविधीपूर्वक पूजा करून, बाहेर पडल्यावर सभा मंडपात गणेशमूर्ती व पार्वतीची मूर्ती आहे. व या सर्वांच्या मधील रेषेवर म्हणजे आत्मलिंगासमोर नंदीची मूर्ती आहे. महाबळेश्वर व चंद्रशाळा यांच्या मध्ये शास्त्रेश्वर लिंगमूर्ती आहे. याच्या पूर्वेस वीरभद्राची मूर्ती आहे.

महाबळेश्वर मंदिराजवळ बाहेरील बाजूस 'सिद्ध-गणपतीची मूर्ती एका छोट्या मंदिरांत उभी आहे. याच गणेशाच्या मस्तकावर 'रावणाने' आघात केल्याचे चिन्ह आहे.

गोकर्ण-महाबळेश्वर मंदिराच्या आग्नेय भागात कोटीतीर्थ आहे. येथे सप्त कोटीश्वर लिंग आणि नंदी यांच्या मूर्ती आहेत. कोटीतीर्थाच्या पश्चिमेस काळभैरव मंदिर आहे. या मूर्तीचे वैशिष्ट्य असे की याचा अर्धा भाग शिव-तथा शंकर आणि अर्धा भाग विष्णूचा आहे. म्हणूनच यास हरिहर मूर्ती म्हणतात. अशा प्रकारची प्रख्यात मूर्ती हरिहर स्थानका जवळील हरिहर गावात काळ्या पाषाणाच्या भव्य मंदिरात आहे आणि येथील देऊळही फार प्राचीन आहे.

काळभैरव मंदिराजवळच 'वैतरणी तीर्थ' आहे. कोटीतीर्थाच्या दक्षिणेस अगस्ती ऋषीची गुंफा आहे. या गुंफेपुढे भीमगदातीर्थ, ब्रह्मतीर्थ आणि विश्वामित्रेश्वर लिंगमूर्ती आणि विश्वामित्रतीर्थ आहे.

गोकर्ण येथील 'ताम्राचल' नावाच्या डोंगरावरून 'ताम्रपर्णी' नदीचा उगम आहे. नदीजवळ 'ताम्र-गौरी' चे छोटेसे मंदिर आहे. त्याच्या उत्तरेस रुद्रभूमी नावाचे स्मशान स्थळ आहे. अशी आख्यायिका आहे की भगवान शंकर पाताळातून निघून 'रुद्र' या स्थानी येऊन उभा राहिला. म्हणून यास रुद्रभूमी म्हणतात.

गोंदेश्वर मंदिर

महाराष्ट्र राज्यात, जिल्हा नाशिक, नाशिक जिल्ह्याच्या मुख्य शहरापासून सिन्नर २६ कि.मी. आहे. सिन्नर हे गाव पूर्वकालीन यादवांच्या राजधानीचे शहर होते. या ठिकाणी हेमाडपंती देवालये बरीच आहेत. गोंडेश्वर, ऐश्वर्येश्वर, चितळेश्वर, नागेश्वर, विठ्ठलेश्वर अशी त्यांची नावे आहेत. गोंडेश्वराचा सभामंडप सुरेख असून तो चार कोरीव खांबांवर उभा आहे. याचा भोगमंडपही सुंदर आहे.

गोंदेश्वर मंदिर पंचायतनी असून मध्यभागी शिव आणि चार कोपऱ्यात विष्णू, देवी, गणपती व सूर्यनारायण यांची अप्रतिम मंदिरे आहेत. मुख्य मंदिराचे विमान, सभामंडप इत्यादी जागांचे नक्षीकाम थक्क करणारे आहे. धर्मांध आक्रमकांची झळ या मंदिराला लागली आहे. मंदिराच्या दगडी अधिष्ठानावर चहुबाजूंनी असलेल्या दगडी हत्तींच्या सोंडा तोडलेल्या आहेत. हेमाडपंती शिल्पाचा अद्वितीय नमुना म्हणून गोंदेश्वर मंदिराचा नामनिर्देश केला पाहिजे. मुख्य मंदिराचा कळस आज अस्तित्वात नाही. या मंदिराचा दगड विशेष आहे. त्याचा रंग थोडा लालसर आहे. तो काळा पाषाण नाही. मंदिराच्या प्राकाराला लागूनच एक तलाव आहे. तेथून मंदिराचा दगड आणला असे म्हणतात. हे मंदिर आता भारत सरकारच्या पुरातत्त्व खात्याकडे आहे. त्यामुळे परिसर बऱ्यापैकी स्वच्छ आहे. महाराष्ट्रातील प्रत्येकाने आवर्जून पाहण्यासारखे हे अप्रतिम (पण दुर्लक्षित) मंदिर आहे.

चंद्रेश्वर भूतनाथ मंदिर (परोडा)

गोवा राज्यातील सालसीट जिल्ह्याच्या आग्नेय टोकाला मडगाव पासून १२ कि.मी. अंतरावर परोडा (पार्वत) टेकडीच्या माथ्यावर ३७० मीटर उंचीवर चंद्रेश्वर भूतनाथाचे (चंद्र धारण करणारा देव) मंदिर आहे. या टेकडीवरून सालसीट-क्युपेमचे मनोहर दर्शन होते. हे मंदिर दोन-अडीच हजार वर्षांपूर्वीचे आहे असा संस्कृत वाङ्मयात उल्लेख आहे. परंतु आत्ताचे मंदिर १७ व्या शतकात बांधलेले आहे. खडकामधे हे मंदिर खोदले असून मंदिराला गोव्याच्या पद्धतीप्रमाणे लाल विटांचे छप्पर असून घुमटाकार शिखर आहे.

मुख्य जत्रा चैत्र पौर्णिमेला असते. महाशिवरात्रीलाही मोठी जत्रा असते. या मंदिरात येण्यासाठी स्वतःची वाहनाची सोय करावी लागते. टेकडीवर जायला बसची सोय नाही. वाहनांची वाहतूक फार कमी असते. पूर्वीच्या गुरवाघरांच्या जागी आज प्रशस्त अग्रशाळा उभी आहे. दुरून आलेल्या प्रवाशांच्या निवासाची, भोजनाची उत्तम सोय इकडे होते.

अग्रशाळेसमोरच चौकोनी आकारात पाषाणात बांधलेली पुष्करिणी आहे. असे मानतात की पर्वतावरील १०८ तीर्थांपैकी ५ तीर्थांचा उगम या पुष्करिणीत आहे.

महाद्वारातून आत आल्या-आल्या महामंडप नजरेला पडतो. जुन्या काळी येथे रिकामी जागा होती. जत्रा-उत्सवांमध्ये झाडांचा झाप लावून येथेच दशावतारी नाटके, गायन-वादन व्हायचे. आता अलीकडे अगदी दोनच वर्षांपूर्वी प्रचंड मंडप उभारला गेला.

येथील मोठ्या घरांमध्ये चंद्रेश्वराचे रथ आणि अंबारी ठेवली आहे. देवालयाकडे एक महारथ, एक विजयरथ आणि हत्ती अंबारी आहे. येथील जुना रथ पणजीच्या संग्रहालयात ठेवण्यात आला आहे.

त्यागराज शिवमंदिर (अचलेश्वर मंदिर)

तमिळनाडूमधील तिरुवरूर जिल्ह्यात तंजावरपासून ५५ कि. मी. वर असलेल्या तिरुवरूर या क्षेत्री त्यागराज मंदिर आहे. येथील शिवाला त्यागराज आणि पार्वतीला नीलोत्पलांबिका असे म्हणतात. त्यागराजाची मूर्ती सुंदर असून ती अजपावरनम् मुद्रेत आहे.

चोळवंशीय मुचकुंद नामक राजाने स्वर्गातून ही मूर्ती खाली आणली, अशी लोकांची समजूत आहे. या मंदिराचे गोपूर दक्षिण भारतातील सर्व गोपुरांत अधिक रुंद असल्याचे सांगतात.

तिरुवरूर हे शहर संत त्यागराज याचे जन्मस्थान आहे. येथील त्यागराज स्वामी मंदिरात काही खास शिलालेख आहेत. एका शिलालेखात असा उल्लेख आहे की मनु निधी चोळ राजाच्या मुलाने आपल्या रथाखाली एका वासराची हत्या केली म्हणून राजाने मुलाला मृत्युदंडाची शिक्षा फर्मावली.

मंदिराच्या रथोत्सवासाठी राज्यातील सर्व भागातून भाविक येतात. या प्रचंड मंदिराच्या बाहेरच्या भिंती ८४६ फूट लांब आणि ६६६ फूट रुंद आहेत. तिथे एक 'कमलालयम्' नावाचे सरोवर आहे. सरोवराच्या मध्यावर कमलेचे (लक्ष्मीचे) मंदिर आहे. हे सरोवर भारतातील सर्वात मोठे सरोवर समजले जाते.

हे येथील मुख्य तीर्थ आहे. त्यात ६५ घाट बांधलेले आहेत. एक एक घाट म्हणजे एक-एक तीर्थ आहे. या सर्व घाटांत देवतीर्थ घाट सर्वात महत्त्वाचा आहे.

नंदी हिल्स

कर्नाटक राज्यात, कोलार जिल्ह्यात, कोलारपासून ९३ कि. मी. वरील हे ठिकाण समुद्रसपाटीपासून १४७८ मीटर उंच आहे. या डोंगराच्या निसर्गरम्य परिसरात १००० वर्षापूर्वीची दोन **शिवमंदिरे** आहेत. एक डोंगराच्या पायथ्याशी आणि दुसरे डोंगरमाथ्यावर. या डोंगरात अरकावती, पेन्नार व पालर नद्यांचे उगम आहेत आणि काही प्राचीन मंदिरे आहेत. त्यापैकी योगनंदीश्वर मंदिर सुरेख आहे. चोळ राजांनी बांधलेल्या या मंदिराचे द्वारपाल व नंदी उत्कृष्ट आहेत. विशेष म्हणजे मंदिरात संभाजी महाराजांच्या नावाने कोरलेला शिलालेख आहे. पायथ्याशी भोगनंदीश्वर मंदिर आहे. चोळ, होयसाळ व विजयनगराच्या राजवंशांनी हे मंदिर सजवले आहे. नंदी हिल्सपासून १२ कि.मी.वर मोक्षगुंडम् विश्वेश्वरय्यांचे जन्मस्थान मुद्देनहळ्ळी येथे असून बंगलोरचे विधान सौध व म्हैसूरचे वृंदावन या त्याच्या दोन कृती अजरामर आहेत.

नंद्याल (महानंदी मंदिर)

आंध्रप्रदेश राज्य, कर्नूल जिल्ह्यातील हैदराबादपासून २८० कि. मी. वर असलेले हे स्थान. येथील 'महानंदी मंदिर' प्रसिद्ध आहे. कर्नूलपासून ६४ कि. मी. वर नंद्याल आहे.

महानंदी मंदिर – या शिवमंदिराचे शिल्पसौंदर्यही वाखाणण्या-सारखे आहे. एक भव्य नंदी या देवालयात आहे म्हणून याला महानंदी मंदिर असे म्हणतात. येथील महानंदीची पूजा बांधताना 'ॐ तत्पुरुषाय विद्महे । वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो नन्दी प्रचोदयात्' हा मन्त्र म्हटला जातो.

या लिंगासमोर श्रीचक्र आहे, ते आदि शंकराचार्यांनी स्थापले असे सांगतात. लिंगाजवळ शाळिग्राम असल्यामुळे वैष्णवांनाही हे क्षेत्र आपले वाटते. या लिंगावरील बांधकाम उत्तर भारतातील रचनेप्रमाणे आहे आणि या देवळाचे मुख्य द्वार

पश्चिमाभिमुख आहे. हे गोपुर महाद्वार द्राविड शैलीचे व विशाल आहे. याशिवाय मंदिराला आणखी दोन प्रवेशद्वारे आहेत असे याचे वैशिष्ट्य आहे.

मंदिराचे विमान हे नागरी शैलीचा खास नमुना आहे. या मंदिरातील शिवलिंगाचे नाव वरुणेश्वर आहे. पाण्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण सान्निध्यामुळे हे नाव शिवलिंगाला लाभले हे अगदी उघड आहे. या मंदिरातून बाराही महिने पाच झरे अखण्ड वाहतात. त्यांच्या विपुल पाण्यावर शंभर एकर केळ्यांच्या बागा दरवर्षी पिकतात. मंदिराचा मंडप सुंदर असून नैऋत्येला कल्याणमंडप आहे. विजयनगरच्या राजचिह्नाची (वराहाची) मूर्ती भिंतीवर उत्तम प्रकारे कोरली आहे. काही काळ हे मंदिर जैनांच्या ताब्यात होते. त्याचे अवशेष भिंतीवर दिसतात.

उत्सव – महाशिवरात्रीचा वार्षिक उत्सव या मंदिरात फार मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जातो.

निंबरगी

कर्नाटक राज्य, विजापूर जिल्ह्यातील विजापूरपासून ५० कि. मी. वर पंढरपूरच्या दक्षिणेस सुमारे ६४ कि.मी.वर हे पवित्र क्षेत्र आहे. येथे गावापासून थोड्या अंतरावर नदीच्या काठी मारुतीचे एक प्राचीन व प्रसिद्ध देवस्थान आहे. देवालयातील रामचंद्राची मूर्ती व तिच्या उजव्या बाजूस **स्वयंभू शिवलिंग** आहे. या मूर्तींना हरिहर असे मानतात. येथे एक आख्यायिका प्रचलित आहे. ती अशी–

येथील राममूर्ती व शिवलिंग या एकाच पाषाणाच्या मूर्ती असून त्या अनादी आहेत. या ठिकाणी हरि-हरांच्या दर्शनासाठी हनूमंताने दीर्घकाल तप केले. त्याच्या तपावर प्रसन्न होऊन उभय देवांनी त्याला दर्शन देऊन असा वर दिला की, ‘तुझ्या नावाने हे स्थान प्रसिद्धीस येईल.’ माघ व चैत्र महिन्यात इथे मोठी यात्रा भरते.

या देवस्थाना सन्निध नदीत एक रामतीर्थ आहे. दरसाल माघ व चैत्र मासी येथे फार मोठी यात्रा भरते. श्रीमंत माधवराव पेशवे यांची स्वारी कर्नाटकातील स्वारीवर जाते वेळी येथे दर्शनार्थ गेली होती. त्यांनीच देवाचे मंदिर बांधून देवाच्या खर्चाकरिता बरीच नेमणूक करून दिली. ‘निंबरगी’ हे गाव साधारण मध्यम वस्तीचे आहे. निंबरगी संप्रदायाचे हे मूल स्थान आहे.

पर्वतेश्वर (पर्वती-पुणे)

महाराष्ट्र राज्यातील, पुणे जिल्ह्यात, पुणे शहरातील टेकडीवर हे मंदिर आहे.

श्रीमंत बाळाजी बाजीराव साहेब (नानासाहेब पेशवे) यांच्या मातोश्री काशीबाई ह्या कोथरूड येथील मस्तानी बागेमध्ये राहावयास आल्या होत्या. श्रीमंत काशीबाईंच्या पायाला काही दुखणे झाले होते. त्यांनी त्या देवीला नवस केला. माझ्या पायाचे दुखणे बरे झाले तर तुझे देवालय बांधीन. देवीचा अंगारा व तीर्थ, काशीबाई नित्याने सेवन करू लागल्या आणि त्यांचा पाय पूर्णपणे बरा झाला. त्यांनी श्रीमंत नानासाहेब पेशव्यांना देवीचे देवालय बांधण्याची आज्ञा केली.

श्रीमंत पेशवे यांनी मातोश्रींच्या आज्ञेप्रमाणे देवीचे देवालय बांधून आपले कुळदैवत जे **श्रीदेवदेवेश्वर शंभुमहादेव** यांची स्थापना प्रमुख देवालयात केली. आईचे व पुत्राचे मनोरथ या देवालयाच्या रूपाने

पूर्ण झाले. मूळ मूर्तीची स्थापना वैदिक विधीप्रमाणे श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांनी मिती वैशाख शुद्ध पंचमी शके १६७१ दिनांक २३ एप्रिल १७४९ रोजी शुभ मुहूर्तावर केली. या मूर्ती कर्नाटकातील कारागिरांनी तयार केलेल्या असून त्या श्री छत्रपती शाहू महाराज यांच्याकडून श्रीमंतांनी मागून घेतल्या असे सांगतात. या मूर्तीची वजने अशी होती श्री देवदेवेश्वर शंकर चांदीची मूर्ती वजन ६३३७॥ तोळे; श्रीपार्वती-सोन्याची मूर्ती १२४५ तोळे, श्री गणपती सोन्याची मूर्ती ६८६ तोळे. या मूर्ती गाभाऱ्यातील समोरच्या भिंतीत कमानीत बसविलेल्या आहेत.

श्रीपार्वती व श्रीगणपती या सोन्याच्या मूर्ती दिनांक १५ जुलै १९३२ रोजी चोरीस गेल्या. त्यांचे जागी आता असलेल्या मूर्ती चांदीच्या असून त्यास सोन्याचा मुलामा दिलेला आहे. श्रीशिवाची मूर्ती पद्मासन घातलेली असून चतुर्भुज आहे. मस्तकावर जटाभार आहे. या मूर्तीच्या डाव्या मांडीवर पार्वतीची मूर्ती आहे व उजव्या मांडीवर द्विभुज वरद गणपतीची मूर्ती आहे, गाभाऱ्यात मधोमध काळ्या पाषाणाचे शिवलिंग आहे.

बृहदीश्वर मंदिर (राजराजेश्वर मंदिर)

तमिळनाडू राज्य, तंजाउर जिल्ह्यातील तंजाउर येथील अतिशय महत्त्वाचे व सुप्रसिद्ध शिवमंदिर.

तंजाउर नगराचे दोन भाग आहेत. एका भागाला मोठा दुर्ग व दुसऱ्याला लहान दुर्ग असे म्हणतात. विश्वविख्यात असे हे मंदिर लहान दुर्गात आहे. चोळ वंशातील शिवभक्त राजा राजराज (प्रथम) याने हे मंदिर इ. स. १०१० मध्ये बांधून पुरे केले व त्याचे नाव राजराजेश्वर ठेवले. याने वयाच्या अवघ्या २५ व्या वर्षी हे बांधकाम सुरू केले. सांप्रत हे मंदिर बृहदीश्वर मंदिर या नावाने अधिक प्रसिद्ध आहे. कारण हे नावाप्रमाणेच बृहत् म्हणजे भव्य आहे. द्राविड शिल्प शैलीचा हा उत्कृष्ट नमुना असून, चोळ राजवंशाच्या सामर्थ्याचे आणि वैभवाचे ते प्रतीक समजले गेले आहे. मंदिरातील देवतेचे नाव बृहन्नायकी आहे. या मंदिराचा जीर्णोद्धार सरफोजीराजे भोसले यांनी केला.

हे मंदिर भारतातील सर्व मंदिरात भव्यतम आहे. त्याला दोन प्रांगणे आहेत. आतील प्रांगणात मुख्य मंदिर असून, त्याचे गर्भगृह, अर्धमंडप, महामंडप, स्थापनामंडप, नृत्यमंडप व वाद्यमंडप असे अनेक भाग आहेत. मंदिरावरील आमलक अखंड अशा पाषाणाचा आहे. गर्भगृह दुमजली असून त्याची उंची ५० फूट आहे. गर्भगृहावर १९० फूट उंचीचे १४ मजली विमान आहे. या विमानावर अखंड वज्रपाषाणाने घुमटाकृती शिखर व त्यावर तांब्याचा कळस आहे. विमानावर जे शिल्पकाम केलेले आहे ते वैष्णव पद्धतीचे आहे. देवदेवतांच्या व ऋषिमुनींच्या असंख्य मूर्ती, अनेक स्तंभ व सुरेख नक्षीकाम यांनी ते अलंकृत आहे. एका बाजूवर एका युरोपियन मनुष्याची आकृती आहे. प्रस्तुत मंदिराच्या रचनेत एका डेन मनुष्याने साहाय्य केले होते, त्या मनुष्याची ही प्रतिमा आहे, असे म्हणतात.

मंदिरा भोवती प्रचंड दगडी भिंत असून सभोवती खंदकही आहे. भिंतीवर २०३२ लहान लहान नंदी कोरले आहेत. आजच्या काळातही एक नंदी कोरणे

अवघड तेथे हजार वर्षापूर्वी इतके नंदी कोरणे म्हणजे महदाश्चर्यच होय.

दाक्षिणात्य पद्धतीचे फक्त २० मीटर उंचीचे गोपूर ओलांडल्यावर २८४ मीटर लांबीचे व १५० मीटर रुंदीचे विशाल प्रांगण लागते. **सर्व प्रांगणांत दगडी फरसबंदी केलेली आहे. दक्षिणेत सर्वत्र मंदिराची गोपुरे कळसापेक्षा उंच आढळतात; बृहदीश्वर मंदिर याला अपवाद आहे. या मंदिराच्या उत्तुंग कळसाच्या मानाने येथील गोपूर लहान आहे. परंतु तरीही भव्यच आहे.**

या मंदिराची रचना अशा युक्तीने करण्यात आलेली आहे की दिवसाच्या कोणत्याही प्रहरी गोपुराची सावली खाली जमिनीवर पडत नाही. यावरून आपल्या स्थापत्य विशारदचा अभ्यास त्या वेळी किती प्रगल्भ होता याचे हे द्योतक आहे.

त्याच्या द्वारावर द्वारपालांच्या मोठ्या मूर्ती आहेत. इथे आणखीही दोन सुंदर गोपुरे आहेत. या गोपुरांवर वैष्णव, शैव इत्यादी विविध प्रकारची शिल्पे पहायला मिळतात.

***नंदीमंडप* –** प्रथम दिसतो नंदी मंडप! त्यांत ७ मीटर लांबीचा व ४ मीटर रुंदीचा विशाल नंदी पाहून माणूस थक्क होतो. असे नंदी दक्षिणेत व विशेषत: कर्नाटकांत फार आहेत. पण येथील नंदीचे वजन २० टन आहे. काळ्या अखंड पाषाणातून नंदी कोरलेला आहे. बसलेल्या स्थितीतला हा नंदी अतिशय रेखीव आहे. त्यांत जिवंतपणा ओतप्रोत भरलेला आहे. दृष्टीला हा नंदी सजीव भासतो. सर्व अवयव प्रमाणबद्ध आहेत. भारतात या नंदीचा विशालतेबद्दल दुसरा क्रमांक आहे. पहिला नंदी आंध्रप्रदेश राज्यातील अनंतपूर येथील मंदिरांत आहे.

तंजाउर येथील नंदीमंडपाच्या स्तंभावर नायकराजाच्या रेखीव मूर्ती कोरल्या आहेत. नंदीमंडपावर नक्षीदार छत असून मंडपाला १६ स्तंभ आहेत. याच्या भोवतीही विशाल प्रदक्षिणा मार्ग आहे.

***मुख्य मंदिर* –** नंदीमंडप ओलांडल्यावर दगडी पायऱ्या आहेत. त्यावरून मुख्य मंदिरात प्रवेश करता येतो. या पायऱ्या भोसले राजांनी बांधल्या आहेत. तेथील लहान मंडपांत गणेश, भैरव, दुर्गा व शनी यांच्या ४ मूर्ती कोपऱ्यांत आहेत. मुख्य मंदिराचा चबुतरा ५० मीटर चौकोनी आहे. आतील चबुतरा ३३ मीटर चौकोनी आहे.

मंदिरासमोरील द्वारपाल ६ मीटर उंचीचे आहेत मंदिराच्या गर्भातील शिवलिंग अडीच मीटर उंचीचे विशाल असून त्याचा घेरही ८ मीटर असा प्रचंड आहे. गाभाऱ्याच्या आतील भिंतीवर अजंठासारखी भित्तीचित्रे आहेत. तसेच अनेक मूर्ती ठिकठिकाणी कोरल्या आहेत. मुख्य मंदिराच्या मागे आग्नेय कोपऱ्यात विनायक, नैऋत्य कोपऱ्यात कार्तिकेय म्हणजेच सुब्रह्मण्यम् याचे मंदिर आहे. कार्तिकेय मंदिरावर भरगच्च शिल्पकृती आहे. प्रांगणाच्या वायव्य कोपऱ्यांत पार्वती मंदिर आहे.

या मंदिराचे महान वैशिष्ट्य त्याच्या शिखराच्या अद्भुत रचनेत आहे. या मंदिराचे निमुळते पिरॅमिडसारखे दिसणारे शिखर प्राचीन अलौकिक शिल्पकलेच्या कौशल्याने स्तिमित करते. शिखराची उंची ७२ मीटर इतकी प्रचंड आहे. या शिखराला 'दक्षिणेचा मेरू' असे म्हणतात. शिखरावर विष्णु, विनायक, मार्कंडेय, अर्धनारीनटेश्वर, महिषासुरमर्दिनी इत्यादी देवतांच्या मूर्ती आहेत. शिखराच्या खालील पंक्तीत

चोल, नाईक, मराठे इत्यादी राज्यकर्ते कोरले आहेत. या शिखराच्या तळाचा आकार चौकोनी असून वर उत्तरोत्तर आकाराने लहान होत गेलेले शंकूसारखे शिखर तेरा मजली आहे. प्रत्येक मजला काटकोनात उभा आहे. वरील शिखराची रुंदी खालच्या रुंदीच्या एक तृतीयांश आहे. १३ व्या मजल्याच्या माथ्यावर संपूर्ण चौरस शिळा आहे. त्यावर ४। मीटर उंच कळस आहे. **८० टन वजनाच्या अखंड शिळेचा हा आमलक एक मोठे आश्चर्यच आहे.** हा प्रचंड दगड आणून तो मंदिराच्या शिखरावर कसा बसवला असेल हे एक मोठे कोडेच आहे. गूढच आहे. कारण आता सारखे त्यावेळी प्रचंड क्रेन्स नव्हते की प्रचंड शक्तीशाली वीज नव्हती. असे म्हणतात की, ३ कि. मी. लांबीचा उतरता खास रस्ता वर पर्यंत बांधला होता. त्याचा तरफेसारखा उपयोग करून हा प्रचंड वजनाचा शिलाखंड-दगड शिखरावर बसवला होता. इजिप्त देशांत पिरॅमिड बांधणीच्या वेळी हेच तंत्र वापरतात, व ते प्रचलितही आहे.

शिलालेख – या मंदिराच्या दक्षिणेकडील ओवरीच्या भिंतीवर १८०३ मधील एक प्रदीर्घ शिलालेख आहे. हा शिलालेख देवनागरी लिपीत असून तंजाउरचा राजा सरफोजीराजे भोसले यांनी तो खोदवला आहे. त्यांत तंजाउरच्या भोसले क्षत्रिय राजवंशाचा ९६ कुलांचा संपूर्ण इतिहास मराठीत कोरला आहे. या शिलालेखांचे तमिळ भाषांतर व इंग्रजी सारांश सरस्वती महालात उपलब्ध आहे. तो ११० छापील पानांचा आहे. यावरून या शिलालेखाची प्रदीर्घता व महत्त्व दिसून येते. शिलालेखाची लांबी व रुंदी २१३ X १८ मी. आहे. त्यांत सूर्यवंशी व चंद्रवंशी क्षत्रिय कुलाचा उल्लेख आहे. यात म्हटले आहे की शिवाजीराजांना आठ राण्या होत्या.

मंदिराच्या डाव्या बाजूला पुराणवस्तु संशोधनाचे वस्तु संग्रहालय असून त्यात मंदिराचे विविध फोटो आहेत. या शिवाय येथे मूर्तिसंग्रह आहे.

हजारो वर्षे झाली तरी हे मंदिर सुस्थितीत आहे. या मंदिराच्या भव्यतेला तर तोड नाही. दक्षिणेचा हा मेरू आपल्या अभिजात शिल्पकृतीची शान दाखवीत मोठ्या दिमाखाने उभा आहे.

मंदिराच्या गर्भगृहात एक प्रचंड शिवलिंग आहे. ते लिंग नर्मदा नदीतून आणले आहे. जेव्हा हे लिंग पाण्यातून काढले तेव्हा त्याचा आकार वाढला गेला म्हणून त्याचे नाव बृहदीश्वर असे पडले, असे म्हणतात.

एका कोपऱ्यात नटराजाची सुंदर मूर्ती आहे. तसेच या मंदिरात शिवाची चंद्रशेखर मूर्ती अप्रतिम असून चोल शिल्पकलेचा तो उत्कृष्ट नमुना आहे. त्याच्या तीन हातांत परशू, मृग व टंक असून, चौथ्या हाताने तो उमेला जवळ करीत आहे. उमेच्या उजव्या हाताची विस्मयमुद्रा असून डावा हात कटीवर विसावलेला आहे.

या मंदिरात वेगवेगळ्या ठिकाणी २५० शिवलिंग आहेत. मंदिराच्या भिंतीतील देवकोष्ठांत शिवाच्या भिन्न रूपांच्या अनेक प्रतिमा दिसतात. मुख्य मंदिराच्या बाजूला सुब्रह्मण्यम् (कार्तिकेय), गणपती, बृहन्नायकी, नटराज, चंडिकेश्वर यांची लहान मंदिरे आहेत.

या मंदिरात ज्वरहरेश्वराची मूर्ती आहे. असे म्हणतात की जर एखाद्याला बरेच दिवस ताप येत असेल आणि त्याने जर चंदनाचे गंध मूर्तीला अर्पण केले तर त्याचा ताप नाहीसा होतो. बृहदीश्वर मंदिर हे अत्यंत सुबद्ध व प्रेक्षणीय आहे. भविष्योत्तर पुराणातील बृहदीश्वर माहात्म्यात येथील शिवलिङ्गाच्या स्थापनेविषयी एक कथा आहे ती अशी– चोळ राजाला कुष्ठरोग झाला होता. तो नष्ट होण्यासाठी त्याच्या गुरूने त्याला एक विशाल शिवमंदिर बांधायला सांगितले. राजाने ते बांधले. मग त्यात लिंग कोणते स्थापायचे हा प्रश्न पडला. अशा स्थितीत त्याला स्वप्नदृष्टान्त झाला, की 'नर्मदा नदीत एक वाळूचे

शिवलिंग आहे, ते तू आणून मंदिरात बसव.' राजाने तसे केले. ते शिवलिंग नर्मदेच्या पाण्यातून बाहेर काढताच बृहदाकार झाले होते म्हणून मग त्याला बृहदीश्वर असे नाव दिले गेले. त्याच्या स्थापनेनंतर कुंभाभिषेक व दानधर्म करून, राजाने जवळच असलेल्या शिवगंगा सरोवरात स्नान केले तेव्हा त्याचा कुष्ठरोग नष्ट झाला.

या शिवलिंगाला अदावल्लन, विटंकन अशी अन्यही नावे आहेत. अर्धमंडपातील प्रदक्षिणामार्गावर काही भित्तिचित्रे आढळतात, ती चोळ वंशाच्या काळातील आहेत.

मंदिरातील मागील बाजूच्या अंगणात मंदिराच्या भिंतीवर अजंठा येथील कलाकृतींची आठवण करून देणारी चित्रे चितारली आहेत.

मंदिराच्या पश्चिमेकडे सेप्पुनायकन नावाचा प्रचंड तलाव आहे. मंदिराच्या परिसरात शिवगंगा हा तलाव आहे.

मुख्य मंदिराभोवती जी भिंत आहे, तिच्या आतील बाजूला लागून ३५ लहान उपमंदिरे व त्यांच्यामध्ये अनेक स्तंभ आहेत.

शैव संत अप्पर याला या मंदिरात प्रवेश नाकारण्यात आला होता, असे म्हणतात. सांप्रत बृहदीश्वराच्या गाभाऱ्यापर्यंत शूद्रांनाही प्रवेश मिळतो.

दर्शनवेळ – मंदिर स. ६ ते १२ आणि सायं. ४ ते ९ दर्शनासाठी उघडे असते. चेन्नईच्या पुराणवस्तू खात्याच्या परवानगीशिवाय गाभाऱ्यात प्रवेश करता येत नाही.

बृहदीश्वर मंदिराच्या रचनेसाठी उपयोगात आणलेला पाषाण तंजावर जिल्ह्यात किंवा त्याच्या जवळपास मुळीच उपलब्ध नाही. त्यामुळे हे सर्व प्रचंड पाषाण फार दूरच्या कोणत्या तरी ठिकाणाहून आणावे लागले असतील. नंदीचा दगड त्रिचनापल्ली जिल्ह्यातील पच्छैमलै डोंगरातून आणला असे म्हणतात. असे अद्वितीय मंदिर दुसरे नाहीच!

महादेव मंदिर (तांबडी सुर्ला)

हे मंदिर गोवा राज्यात आहे. हे मंदिर सॅनग्युअेमच्या उत्तर डोंगराळ भागात असून सॅनग्युअेम व पोंडापासून ४० कि.मी. आहे. पणजीपासून सुमारे ७० कि.मी. अंतरावर आहे. मोलेमच्या उत्तरेला हे १२ कि.मी. वर असलेल्या सांगे तालुक्यात आहे. ७०० वर्षापूर्वी गोव्यामधे सुंदर कोरीव खोदकाम असलेली अनेक दगडी मंदिरे होती. मुस्लिम आणि पोर्तुगीज यांच्या विध्वंसक कारवायांनी अनेक सुंदर मंदिरे नष्ट झाली. परंतु तांबडी सुर्ला मंदिर अजून अस्तित्वात आहे. केवळ पश्चिम घाटाच्या दाट अरण्यात असल्याने हे मंदिर वाचले. बाराव्या शतकात या मंदिराची बांधणी झाली.

मंदिर – मंदिराच्या एका बाजूला अनमोड पर्वत असून बाकी तीन बाजूला नदीचे पाणी आहे. निसर्गाचा वरदहस्त लाभलेला मंदिराचा परिसर असून येथे अत्यंत नीरव शांतता असते. माणसांची वर्दळ अजिबात नसल्याने दाट झाडीमधे असलेले हे मंदिर शहरीकरणाचा स्पर्श नसलेले असे आहे. इ.स.१० व्या शतकापासून १४ व्या शतकापर्यंत कदंब राजांची राजवट गोव्यामधे होती. त्यांनी मंदिरासाठी हे निर्जन स्थान का निवडले हे एक गूढच आहे. या मंदिरासाठी स्थानिक लालमाती न वापरता (विटांच्या रंगाची माती) उत्तम प्रतीचे काळे-राखाडी बसाल्ट दगड दख्खनच्या पठारावरून आणले आहेत. तसेच अत्यंत उत्तम कोरीव कलाकुसर या दगडांमधे करणारे कारागीर

कदंब राजांनी आणले. या मंदिराच्या भिंतींवर व आतमधे जी अप्रतिम नाजूक कलाकुसर आहे ती आजही तितकीच सुंदर आहे. गोव्याच्या हिंदू मंदिराच्या सौंदर्याचे प्रतीक आहे. तसेच या मंदिराची वास्तुरचना ही यादव-कालीन शिल्पकलेचा उत्तम नमुना आहे.

मंदिर पूर्वाभिमुख असून उगवत्या सूर्याचे किरण शिवलिंगावर पडतात. शिवलिंगावर कायम ताज्या फुलांची आरास असून तेलाचे दिवे भोवती तेवत असतात. मंदिरामधे बाहेर खांबांवर आधारलेला मंडप असून आत यायला तीन प्रवेश द्वारे आहेत. पायऱ्या चढून मंडपात यावे लागते. नंतर सभागृह (अंतरालय) व त्याला जोडून गर्भगृह आहे. गर्भगृहावर तीन पायऱ्यांमधे बनवलेले शिखर आहे. शिखराचा टोकाचा भाग मोडला आहे परंतु वरच्या भागाचे कोरीव काम सुंदरच आहे. ब्रह्मा, विष्णु, महेश (शिव) यांच्या शिल्पाकृती व समवेत पार्वती, लक्ष्मी, सावित्री यांच्याही सुंदर मूर्ती पाहण्यास मिळतात. द्वारमंडपातील कोरीव कामही प्रेक्षणीय आहे.

मंदिराच्या पूर्वेला असलेल्या नदीत स्नान करून भाविक दर्शनासाठी पायऱ्या चढून वर येतात. मंडपात मस्तक विरहित नंदी आहे. बाजूने चार स्तंभ असून एकाच्या पायावर हत्ती पायांखाली घोड्याला तुडवितो आहे असे शिल्प आहे. मंडपाच्या पूर्ण छतावर खोदलेले नाजूक कमळपुष्प अतिशय मोहक आहे. हा खोदकामाचा सर्वात सुंदर नमुना आहे. चार परिवार देवता असून डावीकडे नाचणारी देवता आहे. तिचे शिल्प काहीसे मोडलेल्या स्थितीत आहे. उजवीकडे गणेश मूर्ती आहे.

येथील शिवभक्त असे सांगतात की मंदिराचे नूतनीकरण इथे वास्तव्य करणारे सर्प अडथळा आणत असल्याने करता येत नाही. त्यामुळे मंदिराचे मूळ रूप जसेच्या तसेच राहिले आहे. इथेच आम्हां आदित्यव्रतींना एका विशाल नागराजाने दर्शन दिले होते.

महाशिवरात्रीला शेकडो भाविक येथे पूजा व अभिषेक करण्यास येतात.

***दर्शन* –** सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत दर्शनाची वेळ आहे.

महाबळेश्वर (क्षेत्र महाबळेश्वर)

महाराष्ट्रातील एक पुण्यक्षेत्र. हे क्षेत्र सातारा जिल्ह्यात महाबळेश्वर तालुक्यात येते. अर्वाचीन काळात सुमारे १४० वर्षांपूर्वी इथून जवळच स्थापन झालेल्या शीतल निवासस्थानाला महाबळेश्वर असे नाव दिलेले आहे. त्यामुळे क्षेत्रस्थानाला जुने महाबळेश्वर, क्षेत्र महाबळेश्वर किंवा धोम महाबळेश्वर असे म्हणतात. सातारा जिल्ह्यात वाई तालुक्याच्या पश्चिमेला महाबळेश्वर पेटा आहे. त्यात सह्याद्रीच्या रांगेतील चार-साडेचार हजार फूट उंचीच्या पठारावर महाबळेश्वर वसलेले आहे, ते समुद्रसपाटीवर १३७२ मीटर उंच आहे. जुने क्षेत्र महाबळेश्वर या शहराच्या उत्तरेला तीन मैलांवर असून, त्याची उंची ४३८५ फूट आहे. या क्षेत्राच्या उत्पत्तीची कथा स्कंद पुराणातील सह्याद्रीखंडात दिली आहे, ती अशी–

पद्मकल्पात महाबळ व अतिबळ हे दोन पराक्रमी दैत्य बंधू सर्व लोकांना उपद्रव करू लागले, म्हणून ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांनी त्यांच्याशी युद्ध आरंभले. त्यात विष्णूने अतिबळाचा वध केला; पण महाबळाच्या पराक्रमापुढे तिन्ही देवांचे काही चालेना. तेव्हा देवांनी महामाया देवीचे स्तवन केले. तिने महाबळाला मोह घालून समरांगणातून परत बोलावले. नंतर महाबळाने संतुष्ट होऊन देवांना वर मागण्यास सांगितले. 'तुला आमच्या हातून मृत्यू यावा,' असा वर देवांनी

मागितला. महाबळाने त्यांचे म्हणणे मान्य केले. मग देवांनी त्याला मुक्तिपद दिले आणि वर मागण्यास सांगितले. तेव्हा, शिवाने लिंगरूप धारण करून महाबळेश्वर नावाने, विष्णूने माझ्या भावाचे नाव धारण करून अतिबळेश्वर या नावाने आणि ब्रह्मदेवाने माझ्या कोटी सैन्याचे नाव धारण करून कोटीश्वर या नावाने या ठिकाणी वास करावा, असा वर त्याने मागितला. या वराप्रमाणे देव सह्य पर्वतावर राहू लागल्यावर ब्रह्मदेवाने यज्ञ करण्याचे ठरविले. त्यासाठी त्याने सर्व तयारी केली. यज्ञाच्या मुहूर्ताची घटिका भरत आली. पण ब्रह्मदेवाची पत्नी सावित्री ही वेषभूषेत गढल्यामुळे वेळेवर मंडपात आली नाही. तेव्हा ब्रह्मदेवाने विष्णूच्या संमतीने आपली द्वितीय पत्नी गायत्री हिच्यासह यज्ञदीक्षा घेतली व यज्ञकर्मास सुरवात केली. थोड्या वेळाने सावित्री यज्ञमंडपात आली. आपल्या जागी गायत्री बसलेली पाहून सावित्रीला फार राग आला आणि तिने ब्रह्मा, विष्णू, महेश व गायत्री या सर्वांना नदीरूप होण्याचा शाप दिला. हे शापवचन ऐकून विष्णूला फार राग आला आणि त्याने सावित्रीलाही तसाच शाप दिला. या शापाप्रमाणे विष्णूने कृष्णा नदीचे, शिवाने वेण्णा नदीचे व ब्रह्मदेवाने कोयना नदीचे रूप घेतले. गायत्री व सावित्री याही नदीरूप झाल्या आणि त्याच नावाने प्रसिद्ध झाल्या.

महाबळाला दिलेल्या वरदानाप्रमाणे शिवाने महाबळाचे व विष्णूने अतिबळाचे लिंगरूप धारण केले. त्याप्रमाणे पाच नद्या व दोन शिवलिंगे एकाच क्षेत्रात वास करू लागली आणि ते क्षेत्र महाबळेश्वर म्हणून प्रसिद्ध झाले.

दर बारा वर्षांनी गुरु कन्या राशीत आला की गंगा व दर साठ वर्षांनी सरस्वती नदी कृष्णा नदीला भेटायला येते, अशी समजूत आहे. त्यामुळे काशीपेक्षाही या क्षेत्राचे महत्त्व जवभर अधिक आहे, असे मानतात.

येथील महाबळेश्वराचे मंदिर हेमाडपंती बांधणीचे आहे. ते काळय़ा पाषाणांचे आहे. गाभाऱ्यातील स्वयंभू शिवलिंग एखाद्या रुद्राक्षाप्रमाणे खडबडीत असून विस्तीर्ण आहे. त्याच्यावर सात खळगे असून, ते नेहमी जिवंत पाण्याने भरलेले असतात. कृष्णादी पंचगंगा आणि भागीरथी व सरस्वती यांची उत्पत्ती या खळग्यांतूनच होते, असे क्षेत्रमाहात्म्यात सांगितले आहे. या लिंगावर चौदा हातांची गजाननाची ताम्रप्रतिमा आहे.

हे मंदिर इ. स. १२१५ मध्ये यादववंशी राजा सिंघणदेव याने बांधले. नंतरच्या काळात शिवाजीमहाराज, चंद्रराव मोरे व शाहूमहाराज यांनी त्याची डागडुजी केली. येथे पाऊस फार पडत असल्यामुळे देवळांची फार हानी होते. शिवाजी महाराजांनी इथल्या मंदिराला तीन सोनेरी कळस दिले.

येथील दुसरे महत्त्वाचे मंदिर म्हणजे **कृष्णाबाईचे.** याला **पंचगंगांचे मंदिर** असेही म्हणतात. देवालयाची बांधणी काळ्या दगडांची व एखाद्या वाड्याच्या चौकाप्रमाणे असून त्याच्या चारही बाजूंना चार सोपे आहेत. देवळाच्या गाभाऱ्यात कृष्णेची सुंदर प्रतिमा आहे. देवालयाच्या मागच्या पश्चिमेकडच्या भिंतीमागे डोंगर असून, भिंतीच्या पाच छिद्रांतून पाण्याचे प्रवाह वाहतात ते तिरप्या पाटांतून एका पाटात आणून एकत्र केले आहेत. तो पाट कृष्णाबाईच्या

मंदिराखालून वाहात येऊन गायमुखातून पहिल्या कुंडात पडतो. त्याला ब्रह्मकुंड असे नाव आहे. तिथून ते पाणी दुसऱ्या कुंडात येते. कृष्णाबाईचा वार्षिकोत्सव फाल्गुन वद्य पक्षात पाच दिवस होतो.

याशिवाय, येथे रुद्र, चक्र, हंस, पितृमुक्ती, अरण्य, मलापकर्ष, इत्यादी तीर्थे आहेत. कृष्णाबाईच्या मंदिराजवळ एक मोठी धर्मशाळा आहे.

अहल्याबाईंनी बांधलेले केदारेश्वराचे व समर्थ रामदासाने बांधलेले मारुतीचे अशी आणखी दोन मंदिरे येथे आहेत.

महाबळेश्वर मंदिराच्या बाहेर कालभैरवाची मूर्ती असून जवळच नंदीची मूर्ती आहे. महाबळेश्वर पुण्यापासून १२० कि. मी. आहे. मुंबई (मार्गे-पुणे) २८३ कि. मी. मुंबई (मार्गे महाड) २५६ कि.मी. असून पाचगणी १९ कि. मी. आहे. सातारा (मार्गे वाई) ७६ कि. मी. असून सातारा (मार्गे केळघर) ५४ कि.मी. आहे.

मार्लेश्वर

महाराष्ट्र राज्यातील रत्नागिरी जिल्ह्यात देवरूखपासून १८ कि. मी. महत्त्वाचे देवालय. डाव्या बाजूला सह्याद्रीचे कडे व दऱ्याखोऱ्यातून वाहणारी नदी असा निसर्गरम्य मार्ग आहे. मार्लेश्वराच्या गुहेत मंडप आहे. त्यापुढे त्रिपुर (दीपमाळ) व तुळशीवृंदावन आहे. उजव्या बाजूला गुहेचे प्रवेशद्वार आहे. प्रवेशद्वाराशी आल्यावर आपणाला श्रीगणेशाचे दर्शन घडते आणि त्याच्याच बाजूला थंड पाण्याचे एक कुंड दिसते. गुहेमध्ये प्रवेश केल्यावर आपणास श्री मार्लेश्वराचे दर्शन घडते. मार्लेश्वराच्या पिंडीभोवती चांदीचा नाग आहे. मात्र या गुहेच्या विवरांमध्ये सर्पांचे वास्तव्य आहे. या ठिकाणी मोठमोठे सर्प/नाग आपल्या दृष्टीस पडतात. या ठिकाणाचे आणखी एक वैशिष्ट्य सांगता येईल की आतापर्यंत मार्लेश्वर येथे सर्पदंशाने कुणाचा मृत्यू झालेला ऐकलेले नाही. मार्लेश्वर येथे धारेश्वर धबधबा प्रेक्षणीय आहे.

मुखलिंगम् (मधुकेश्वर मंदिर)

आंध्र प्रदेश राज्य, श्रीकाकुलम जिल्ह्यातील हे स्थान श्रीकाकुलम् पासून उत्तरेकडे ६० कि. मी. आहे. विशाखापट्टनम् श्रीकाकुलम्च्या दक्षिणेस ५० कि. मी. आहे. विशाखापट्टण येथे निवास करून या मंदिरांना भेट देणे सोयिस्कर आहे. विशाखापट्टणहून नियमित बससेवा आहे.

पथपटनम् तालुक्यात वंशधरा नदीकाठी मुखलिंगम येथे मुखलिंगेश्वर किंवा मधुकेश्वर शिवमंदिर आहे. मुखलिंगम् हे गंग राजांचे राजधानीचे शहर होते. गोकर्ण क्षेत्र, गोविंद कानन, जयंतिका क्षेत्र, वैजयंती क्षेत्र, मुखलिंग क्षेत्र, कलिंगेश्वर अशा विविध नावांनी मुखलिंगम् ओळखले जात होते.

हे मंदिर शहराच्या मध्यभागी असून प्रवेशद्वार पूर्वेकडे आणि दक्षिणेकडे आहे. मुख्य मंदिर पूर्वाभिमुख आहे. मंदिर पंचायतन पद्धतीचे आहे. शंकूच्या आकाराचे वरच्या बाजूला निमुळते होत गेलेले शिखर असून वर आमलक आहेत. ओरिसा शिल्पशैलीत या पद्धतीला 'पिध' म्हणतात.

येथे अष्ट दिक्पालांनी स्थापन केलेली आठ शिवलिंगे आहेत. या ठिकाणी आदित्य, अंबिका, विष्णु, गणनाथ आणि महेश्वर या पंचायतनाची स्थापना केली आहे. या मंदिराची स्थापत्यशैली गंग-गुप्त पद्धतीची आहे.

आन्ध्र प्रदेशातील श्रेष्ठ कवींनी या मंदिराची व येथील आराध्य लिंगाची स्तुती केली आहे. मुख्य मंदिरातील मूर्ती लिंगाकार असून ती दगडी किंवा लाकडी नाही. कुणालाच हे शुभ्र लिंग कशाने बनविले आहे याचा शोध लागलेला नाही. या मंदिरातील शिल्पे दोन प्रकारची आहेत. देव-देवतांच्या मूर्ती आहेत. दुसरा प्रकार म्हणजे अलंकारिक शिल्पाकृती. या शिल्पांमध्ये वृक्ष, प्राणी यांच्या शिल्पाकृती आढळतात. सूर्यप्रकाश असताना सूर्यकिरणांमध्ये त्यांचे सौंदर्य विशेष खुलते. प्रवेशद्वारांवर मनुष्याकृती

खोदलेल्या असून काहींच्या हातात जपमाळा आहेत. या शिल्पांमध्ये जाणवणारा जिवंतपणा स्तुत्य आहे. मंदिराच्या भिंतींवर रामायण-महाभारतातील चित्रे आहेत. ही सर्व शिल्पे अत्यंत उत्तम कलाविष्काराचे नमुने आहेत. येथे पार्वतीचे वा गिरिजेचे मंदिर नाही. तरीही 'कल्याण महोत्सव' (शिवपार्वती विवाह उत्सव) दरवर्षी साजरा केला जातो.

या मंदिराच्या परिसरात ११ परिवार देवतांची मंदिरे आहेत. या भव्य दगडी मंदिराचे दर्शन यात्रेकरूंना आनंद तर देतेच परंतु त्याबरोबरच दिपवून टाकते. हजारो यात्रेकरू व भाविक महाशिवरात्रीला शिवदर्शनासाठी गर्दी करतात.

मुक्तेश्वर मंदिर

ओडिशा राज्यातील खुर्दा जिल्ह्यात ओडिशाची राजधानी भुवनेश्वर येथे भास्करेश्वर मंदिरा जवळच असलेले मुक्तेश्वर मंदिर आकाराने लहानसेच पण नाजूक शिल्पकृतीने ओतप्रोत भरलेले, ओरिसातील स्थापत्य कलेचा दुसरा एक मुकुटमणी आहे. १० व्या शतकांत बांधलेल्या या मंदिरांत प्रवेश करण्यासाठी वैशिष्ट्यपूर्ण नक्षीदार तोरण आहे. मंदिराची उंची फक्त १२ मीटर आहे.

मंदिराच्या चौकटीवर 'केतू' हा नववा ग्रह कोरून संपूर्ण नवग्रह कोरलेले आहेत. भिंतीवर लढाईवर निघालेली, आणि हत्तीवर स्वार झालेली एक योद्धा स्त्री आढळते. तसेच वीणाधारी खांबाला धरून प्रतीक्षा करीत उभी असलेली स्त्री विलोभनीय वाटते. नागनागिणीच्या युग्मांच्या एकमेकांना कवटाळणाऱ्या मूर्ती स्तंभावर कोरल्या आहेत; त्यावरील खवले अगदी चपखलपणे कोरले आहेत. दांत विचकून हसणाऱ्या कुब्जांच्या मूर्ती वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. त्याचप्रमाणे हत्ती, सिंह आकर्षकपणे कोरले आहेत. कुक्कुटासह कार्तिकेय व मूषकासह गणेश हे बंधुगणही कोरले आहेत.

मंडपातील जाळीदार गवाक्षाचे नक्षीकाम अप्रतिम आहे. तसेच लतावेलींची वेलबुट्टी फारच आकर्षक आहे. एका नक्षीच्या पट्टीवर माकडांची चित्रे कोरलेली आहेत. एकमेकाला मदत करणारी, सुसरीवर बसलेली, डोक्यांतील उवा काढणारी तेथील माकडे पाहून शिल्पकरांच्या कलाकृतीची व विनोद बुद्धीची चांगलीच प्रचिती येते. ओरिसातील पंडित विष्णुशर्मा यांनी लिहिलेल्या पंचतंत्रातील माकड आणि मगर यांच्या गोष्टीची आठवण होते.

विशेष म्हणजे या मंदिराच्या अंतर्भागातही कलाकुसर आढळते. मंडपाच्या छतावरही आकृत्यांचे सुंदर कोरीव, नर्तक, नर्तिका, गायकही कोरले आहे. वरच्या बाजूस अत्युच्च ठिकाणी सुरेख कमळ कोरलेले आहे. कळसाला ५ मजले असून, सेंटिमीटर न् सेंटिमीटर कलाकुसरीने व्याप्त आहे. हे मंदिर खरोखरच अंतर्बाह्य केवळ नक्षीकामाने सजले नाही तर त्याची आवाराची भिंतसुद्धा नक्षीकामाने सजीव सजली आहे. या मंदिराशेजारी एक कुंड आहे. खरोखरच मुक्तेश्वर मंदिर प्रगत कलिंग शैलीचा अप्रतिम नमुना होय!

मुक्तेश्वर मंदिराच्या समोरील रस्ता ओलांडून गेल्यावर एकाच आवारांत गौरी (मंदिर) सिद्धेश्वर व केदारेश्वर ही मंदिरे आहेत.

मुरुडेश्वर

कर्नाटक राज्यात उत्तर कन्नडा (कारवार) जिल्ह्याच्या दक्षिण टोकाला, भटकळच्या उत्तरेला आणि होनावरच्या दक्षिणेला हे सुंदर देवस्थान आहे. या देवस्थानच्या तिन्ही बाजूंनी सागर भिडला असून

रा.म.मा. १७ वरून मंदिराकडे जाण्याचा एकमेव मार्ग आहे. कंदुकगिरी डोंगराच्या पायथ्याशी असलेल्या या छोट्या मंदिराचा जीर्णोद्धार शेट्टी नावाच्या व्यापाऱ्याने केला आहे. येथील शिवशंकराची पद्मासन घातलेली भव्य मूर्ती टेकडीवर स्थापित असून परिसरातून स्पष्ट दिसते. येथील शिवशंकराचे पूजन 'अघोर' रूपात होते. शंकराची मूर्ती स्थापण्यास एक कोट रुपये खर्च आला असे म्हणतात. मुरुडेश्वर सागरकिनारा आनंददायी आहे. इथून १६ कि.मी. वर **भटकळ गावात केथपय्या नारायण मंदिर आहे**. विजयनगर शैलीचे हे मंदिर अप्रतिम आहे. मुरुडेश्वराजवळील नेत्राणी बेटावर स्थानदेवता जट्टीणा याचे मंदिर आहे.

लिंगराज मंदिर

ओडिशा राज्यातील खुर्दा जिल्ह्यात भुवनेश्वर या क्षेत्रातील मंदिरांच्या संभारात हेच मंदिर मुख्य, भव्य आणि सुंदर आहे. त्यातील त्रिभुवनेश्वर लिंगराजामुळेच या क्षेत्राला भुवनेश्वर हे नाव मिळाले. या मंदिरात केवळ हिंदूंनाच प्रवेश आहे. हे मंदिर सुंदर आणि कलापूर्ण आहे. या मंदिराच्या भोवती २.३ मीटर जाड व उंच भिंतीचा तट असून तो दीर्घवर्तुळाकृती आहे. या मंदिराच्या प्राकाराची लांबी-रुंदी ५२०' x ४६५' अशी विस्तीर्ण आहे. याच्या प्राकारात सुमारे ७० लहान लहान मंदिरे दाटीवाटीने बांधलेली आहेत. नागर शैलीच्या शिखराच्या बांधकामातील अखेरचा नमुना म्हणून या मंदिराच्या शिखराकडे बोट दाखवता येईल. या संप्रदायातील मंदिरांना एकापुढे एक अशी चार दालने असतात. पहिले सेवागृह, दुसरे नृत्यशाळा, तिसरे प्रार्थनागृह, चौथे गाभारा होय. यांना अनुक्रमे भोगमंदिर, नटमंदिर, जगमोहन व देऊळ असेही म्हणतात. देऊळ किंवा गाभारा यावर उंच शिखर असते. उरलेल्या तीन दालनांवर त्या मानाने लहान शिखरे असतात.

लिंगराज मंदिर इ. स. च्या ११ व्या शतकात, केसरी वंशाच्या राजवटीत निर्माण झाले. कलिंग नागर शैलीचे हे मंदिर अद्वितीय आहे. असे म्हणतात की, हे मंदिर पूर्ण करण्यास चारशे वर्षे लागली. कमलकेसरी या सोमवंशीय राजाने इ. स. ९ व्या शतकात भोगमंडप बांधला, तर शालिनी केसरीने ११ व्या शतकात नृत्यमंडप बांधला. या मंदिराचे वैशिष्ट्य असे आहे की दगडांवर दगड रचून व त्यांना लोखंडी पट्टीने जोडून मंदिराची उभारणी केली आहे. चुना वा सिमेंटचा वापर केलेला नाही. या मंदिराला कृत्तिवासस असेही म्हणतात. मंदिराच्या

आवारात तिसरा अनंगभीम याने कोरलेले तीन शिलालेख पाहण्यास मिळतात.

या मंदिरात शिव आणि विष्णू हे दोन्ही देव असल्याने एका स्तंभावर नंदी आणि गरुड या दोघांच्या मूर्ती आहेत. हा स्तंभ पूर्वी कोणार्क मंदिरात होता. तो नागपूरकर भोसल्यांनी येथे आणून बसविला. कलिंग शैलीतील मंदिराप्रमाणे गर्भगृह, सभामंडप, नृत्यमंडप, भोगमंडप हे सर्व भाग येथे आहेत. प्रवेशद्वाराजवळ दोन दगडी सिंह आहेत. तिथून शिखराकडे पाहिल्यावर मंदिराची भव्यता, कलात्मकता चकीत करते. हत्तीच्या मस्तकावर घोडा उभा आहे, असे शिल्प येथे वारंवार दिसते. त्या काळात ओरिसामध्ये बौद्ध धर्माचा पाडाव होऊन हिंदू धर्माचा जय होत होता. शिल्पातील हत्ती बौद्ध धर्माचे प्रतीक असून, घोडा हिंदू धर्माचे प्रतीक आहे. हिंदुधर्मीय राजांना लोक निवृत्तीपर होतील,संन्यास वृत्तीने वागतील,असे भय वाटत असल्याने त्यांनी स्त्री-पुरुष संबंध सूचित करण्यासाठी मंदिराच्या भिंतीवर कामशिल्पे कोरलेली आहेत. मंदिराच्या पायथ्याशी दैनंदिन जीवनातील गोष्टी आहेत, तर सर्वात वरच्या पट्ट्यावर देवांच्या शिल्पाकृती आहेत. माणसाने शेती करावी, संसारसुख मिळवावे आणि आयुष्याच्या अखेरच्या काळात देवधर्म करावा असे सुचवले आहे.

याच्या भोवती विस्तीर्ण प्रांगण व प्राकार असून त्याला पूर्व, उत्तर व दक्षिण या दिशांना प्रवेशद्वारे आहेत. त्यातून आत जाताच प्रथम गणेश मंदिर, मग नंदीस्तंभ आणि त्यानंतर भोगमंडप लागतो. भोगमंडपानंतर नृत्यमंदिर, जगमोहन व गर्भगृह आहे. गर्भगृहावर १२७ फूट उंचीचे विमान आहे. इतर ठिकाणच्या मंदिरांप्रमाणे ते निमुळते झालेले नसून, शिखराजवळ थोडेसेच लहान झालेले आहे. विमानाच्या माथ्यावर मोठी आमलकशीला, त्यावर छत्राकार घुमटी आणि शेवटी कळस आहे. या उत्तुंग शिखरामुळे हे मंदिर केवळ प्राकारातील मंदिर समूहातच नव्हे, तर साऱ्या परिसरात उठून दिसते. जगमोहन म्हणजे सभामंडप सुमारे १०० फूट उंच असून त्याची रचनाही आकर्षक आहे. या मंदिरातील सुरेख कोरीव मूर्तींमध्ये त्याकाळच्या राण्या, राजे दरबारी नर्तक, शिकारी, गायक वगैरेंचा समावेश दिसून येतो.

गर्भगृह व शिवलिंग – लिंगराज मंदिराचा गर्भगृहाचा भाग रथाच्या आकाराचा आहे. त्यावर आठ दिक्पाल कोरले आहेत. वरच्या पट्ट्यात नृत्य करणाऱ्या, वाद्ये वाजविणाऱ्या, प्रसाधन करणाऱ्या, रूपसुंदरी अप्सरा कोरलेल्या आहेत. पायातील काटा काढणारी किंवा पक्षाला कुरवाळणारी अप्सरा आपल्या मनातील कामभावना सूचित करते.

लिंगराज मंदिराच्या गाभाऱ्यातच तीन बाजूंना गणेश, पार्वती व कार्तिकेय यांची लहान लहान मंदिरे असून त्यातील मूर्ती अत्यंत सुंदर आहेत. गाभाऱ्यात स्वयंभू शिवलिंग आहे. हे लिंग म्हणजे सुमारे आठ फूट व्यासाची व नऊ फूट उंच अशी गोल शिळा होय. त्याच्या भोवती उत्तरेकडे निमुळती होत गेलेली काळ्या पाषाणाची शाळुंका आहे. या लिंगाच्या विस्तारामुळे त्याला लिंगराज म्हणतात. याच्या बुद्बुदाकारामुळे त्याला 'बुद्बुद लिंग' असेही म्हणतात. चक्राकारामुळे हे लिंग हरिहरात्मक मानले जाते. ते अर्धे शिव व अर्धे विष्णू रूपात आहे. हे हरिहरात्मक लिंग असल्यामुळे येथे त्रिशूल हे मुख्य आयुध मानले जात नाही. तर पिनाक (धनुष्य) हेच मुख्य आयुध मानले जाते. हरिहर मंत्रानेच लिंगाची पूजा होते. काही लोक लिंगाचा आकार त्रिभुजात्मक समजून त्याला हरगौर्यात्मक लिंग मानतात, तर काही त्याच्या दीर्घतेमुळे त्याला कालरुद्रात्मक लिंग मानतात. येथील वैशिष्ट्य असे की, दर्शनेच्छू यात्रिक स्वत: गाभाऱ्यात जाऊन शिवलिंगाची पूजा करू शकतो. त्याला मध्यस्थ लागत नाही. येथे शिवरात्र आणि अशोक अष्टमीचे उत्सव मोठ्या प्रमाणावर साजरे केले जातात.

परिसर – मंदिराच्या तीन भागात तीन मंदिरे आहेत. मंदिराच्या दक्षिणेकडे गणेशाची मूर्ती आहे. त्या भागाला 'निशा' असे म्हणतात. लिंगराज मंदिराच्या पश्चात पार्वती मंदिर आहे. येथील मूर्ती खंडित असूनही सुंदर आहे. या मंदिराचा गाभारा व सभामंडपाच्या भिंती उत्कृष्ट शिल्पकृतीने सजल्या आहेत. त्यांतील नाग-नागिणींच्या मूर्ती फारच उल्लेखनीय आहेत. बाहेर नंदीची अखंड दगडातील भव्यमूर्ती आहे. मंदिराच्या उत्तर भागात कार्तिकेय स्वामीचे मंदिर आहे. लिंगराज मंदिराच्या प्राकारात महाकालेश्वर, लक्ष्मीनृसिंह, यमेश्वर, विश्वकर्मा, भुवनेश्वरी, गोपालिनी पार्वती इत्यादी देवदेवतांची मंदिरे आहेत. त्यातील भुवनेश्वरी ही त्रिभुवनेश्वर लिंगराजाची शक्ती होय. येथे नंदीची प्रचंड मूर्ती आहे. या मंदिराच्या उत्तरेला बिंदुसागर नावाचा पवित्र तलाव आहे. या मोठ्या तलावाच्या मध्यभागी एक छोटे बेट आहे. लिंगराजाची उत्सवमूर्ती वर्षातून एकदा पवित्र स्नानासाठी आणली जाते.

वडक्कुनाथन शिव मंदिर (तेन कैलास)

केरळ राज्यातील त्रिचूर जिल्ह्यात थ्रिस्सूर (त्रिचूर) शहराच्या मध्यभागी एका छोट्या निसर्गरम्य टेकडीवर वडक्कूनाथ शिव मंदिर आहे. त्रिचूर शहराचे दर्शन या टेकडीवर होते. टेकडी भोवतालच्या शहराच्या भागाला टेक्किनकडू असे नाव आहे. त्रिचूर हे नाव तिरुद्दशिवद्दपेरुर असे बनले आहे. या पवित्र स्थानाला वृषाचल (वृष म्हणजे नंदिकेश्वर) असेही नाव होते.

पूर्ण मंदिराभोवती भक्कम दगडी भिंत असून ९ एकर एवढी जागा या भिंतीने वेढली आहे. मुख्य मंदिराभोवती चार मुख्य दिशांना (पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर) उंच आणि भव्य गोपुरे असून मंदिराच्या या परिसरात अनेक पिंपळाची झाडे विखुरलेली आहेत. या मंदिराचे सौंदर्य व भव्यता यामुळे वृद्धिंगत झाली आहे. केरळच्या वास्तुशास्त्राचा हा देखणा नमुना आहे.

बाहेरच्या बाजूला मंदिराभोवती प्रदक्षिणा मार्ग असून त्याची रुंदी सात फूट आहे. या मार्गावरही काही उपदेवतांची स्थाने आहेत. मंदिराच्या मुख्य प्रवेशद्वारातून (पश्चिम गोपूर) आत आले की कालीचे स्थान आहे. थोडे उत्तर दिशेला गोपालकृष्णाचे मंदिर आहे. मंदिरासमोर कुट्टम्बलम (नाट्य अविष्कार स्थान) आहे. कोनाड्यात नंदीची स्थापना केलेली आहे, तसेच ईशान्येला परशुरामाचे स्थान आहे. केरळमध्ये अनेक देवतांची स्थापना परशुरामाने केलेली आहे. परंतु त्याची मंदिरे कमी आहेत. त्यामुळे या मंदिराला विशेष महत्त्व आहे.

पूर्वेकडे नलाम्बलमच्या मागे सिंहादरनचे मंदिर असून याचे दर्शन घेऊन नलाम्बलमकडे आले की भिंतीवर एक त्रिकोणी झरोका आहे. त्यातून दर्शन घेतले तर तीन मुख्य मंदिरांचे (शिखर भागाचे) एकत्र दर्शन होते. काशी, रामेश्वर इत्यादी पवित्रतम तीर्थांच्या दर्शनाइतके हे दर्शन पवित्र समजतात.

प्रदक्षिणा मार्गात नैऋत्येला **धर्मशास्ताचे (अय्यप्पाचे) मंदिर** आहे. जवळच आदी शंकराचार्यांच्या स्मृत्यर्थ शंखचक्र स्थापले आहेत. शंकराचार्यांनी थ्रिस्सूर येथे चार मठ स्थापन केले आहेत असे म्हणतात. ते असे - १) वडक्के, २) नटविल, ३) इडायिल, ४) टेक्के आदि शंकराचार्यांनी आपले पार्थिव शरीर येथेच त्यागले असाही काही जणांचा विश्वास आहे.

कुट्टम्बलम – हे या मंदिराचे वैशिष्ट्य असून 'कुट्टू' या प्राचीन कलेचा नाट्याविष्कार येथे सादर

करतात. केरळच्या अन्य मंदिरांमध्येही कुट्टम्बलम आहे. परंतु येथील भव्यता आणि सौंदर्य याची बरोबरीच तेथे होऊ शकत नाही. विटांचे रेखीव बांधकाम आहे. शिखराचा भागही आकर्षक आहे. थोडक्यात देव-देवतांचे हे मनोरंजनाचे सभागृह बघत राहावे असे आहे. मंदिरांच्या भिंतींवर १६ व्या शतकापासून अनेक सुंदर चित्रे रंगवली आहेत. शिवाच्या तांडवनृत्याची कथकली नृत्यशैलीतील मोहक चित्रे आहेत.

मंदिरे – या परिसरात तीन महत्त्वाची मंदिरे असून ती म्हणजे १) शिव-वडक्कूनाथन, २) विष्णू (राम) आणि ३) हरिहर (शंकरनारायण)

उत्तरेच्या बाजूला **वडक्कूनाथनचे मंदिर** असून पश्चिमाभिमुख आहे. तेथेच शिवपार्वतीची मूर्तीही आहे. दक्षिण बाजूला गोलाकार दोन मजली **विष्णू (राम) मंदिर** आहे. ते पश्चिमाभिमुख आहे. या मंदिरात सतराव्या शतकात रेखाटलेली सुंदर चित्रे असून त्यामध्ये महाभारताची कथा क्रमवार भिंतींवरील चित्रांमध्ये कथन केली आहे. जवळच **हरिहर मंदिर** आहे. तिन्ही मंदिरांसमोर मुखमंडप आहेत. या तिन्ही मूर्ती परशुरामांनी स्थापन केल्या असे म्हणतात. यांनी प्रथम शिवाची उपासना करून शिवाला प्रकट होण्याची विनंती केली. परंतु डोळे उघडल्यावर जी मूर्ती दिसली, ती होती चतुर्भुज शंख, चक्र-गदा-कमळ धारी महाविष्णूची. हिची पूजा श्रीराम रूपात केली जाते (केरळमध्ये बहुतांश राम-कृष्ण मंदिरांमध्ये महाविष्णूची प्रतिमाच पूजली जाते). परशुरामांनी आपली उपासना चालू ठेवली, तेव्हा विष्णुमूर्तीच्या उत्तरेस शिवलिंग प्रकट झाले. परंतु परशुरामांनी पुन्हा तपस्येला प्रारंभ केला, तेव्हा शिव आणि विष्णू यांची एकत्रित शंकर नारायणाची मूर्ती प्रकट झाली. परशुरामांना हरि-हर अद्वैताची खूण पटली. अशा तऱ्हेने या तीन मंदिरांची इथे स्थापना झाली.

शिवाबरोबर परशुरामांनी पार्वतीची मूर्ती स्थापित केली परंतु ती लाकडाची असल्याने तिला अभिषेक करता येत नाही. इतर मूर्ती दगडी आहेत. परंतु वडक्कूनाथाची मूर्ती ही तुपानेच बनली आहे. तुपाचा ढीग अभिषेकाने तयार झाला आहे. महालिंग या तुपाने पूर्ण झाकले गेले आहे. मूळ लिंगाच्या भोवती १०फूट हा तुपाचा डोंगर असून पुजाऱ्याला सुद्धा गर्भगृहात वावरणे कठीण आहे. गर्भगृहात अनेक दिवे तेवत असतात. उन्हाळ्याचे दिवस येतात. परंतु हे तुप विरघळत नाही व त्याला दुर्गंधही येत नाही. हे येथील मोठेच आश्चर्य आहे. आयुर्वेदाच्या औषधांमध्ये जुने तूप गुणकारी असते. केरळमधील वैद्य या तुपाचा उपयोग औषधांमध्ये करतात.

शिवाला तुपाचा अभिषेक करतात, तसेच श्रीरामांना (विष्णू मंदिर) तेल अर्पण करतात. शंकर नारायणाला पंचगव्य अर्पण करतात.

वडक्कूनाथन आणि शंकरनारायण यांच्या मध्ये गणपतीचे पूर्वाभिमुख छोटे मंदिर आहे. या देवता केरळमध्ये रक्षक देवता समजतात. या मंदिराच्या उत्तरेकडच्या ओवरीमध्ये (नलाम्बलम) या देवतेची स्थापना केली आहे. वर उल्लेख केलेल्या देवता मंदिराच्या मुख्य परिसरात आतल्या भागात आहेत.

उत्सव – वडक्कूनाथ शिव मंदिर पूरम उत्सवामध्ये भाग घेत नाही, परंतु याच्या परिसरात आठ देवता या उत्सवासाठी एकत्र येतात. त्या अशा-परमेक्कावु, तिरुवेम्बादी यांच्यासह सहा देवी मूर्ती आणि दोन शास्ता मूर्ती. पन्नासच्या आसपास हत्ती या मिरवणुकीची शोभा वाढवतात. हे हत्ती कपाळावर नेट्टुपट्टम लावून सजवलेले असतात (नेट्टुपट्टम हे जाड कापड असून त्यावर सहा हजार सोन्याचे आवरण असलेले चमकदार धातूचे तुकडे लावलेले असतात). वाद्यांच्या गजरात हे वडक्कूनाथाच्या मंदिरात येतात. दोन तास संगीताचा जल्लोष होतो. परंतु वडक्कूनाथाची मूर्ती कधीच गर्भगृहातून बाहेर येत नाही. येथील मुख्य उत्सव शिवरात्रीला होतो. परंतु शिवरात्रीला सुद्धा मूर्ती

मिरवणुकीसाठी बाहेर आणत नाहीत. हे मंदिर पहाटे ३ ते १०.३० व संध्याकाळी ४ ते ८.३० दर्शनासाठी खुले असते. या मंदिराला जवळचा विमानतळ ७८ कि.मी. वरचा 'कोची' हा आहे. त्रिचूर सर्व मुख्य शहरांशी रस्त्याने जोडले गेले आहे.

विरूपाक्ष मंदिर

कर्नाटक राज्यात, बेल्लारी जिल्ह्यात विजयनगर (हंपी) येथे विरूपाक्षाचे मंदिर आहे. विजयनगरचे संगम घराणे शिवोपासक होते. विरूपाक्ष हे त्यांचे कुलदैवत होते. विजयनगरची बाजारपेठ जेथे संपते, तेथेच हे भव्य शिवालय आहे. याला 'पम्पापती' असेही म्हणतात.

आपल्या गुरूचे स्मारक म्हणून हरिहराने हे मंदिर बांधले. कृष्णदेवराय सिंहासनावर बसल्यावर त्याने या मंदिरासमोर १६५ फूट उंचीचे व ११ मजल्यांचे गोपूर बनवले. विरूपाक्ष मंदिराला दोन प्रांगणे आहेत. पूर्व गोपुरातून आत गेल्यावर ती एकापुढे एक लागतात. पहिल्या प्रांगणापेक्षा दुसरे अधिक विस्तृत आहे आणि त्यातच विरूपाक्षाचे मंदिर आहे. त्याच्या परिसरात अनेक छोटी मोठी मंदिरे आहेत. मुख्य मंदिरावर सोन्याचा कळस आहे. मंदिरात कोरीव काम केलेले खांब असून छतावर

शिवाचे अनेक पौराणिक प्रसंग रंगवले आहेत. विरूपाक्ष हे एक शिवलिंग आहे. देवस्थानच्या आवारातच धर्मशाळा आहेत. या प्रांगणातून तुंगभद्रेच्या कालव्याचे पाणी नेले आहे. त्यामुळे या स्थानास जास्त रमणीयता प्राप्त झाली आहे. चैत्री पौर्णिमेस भगवान विरूपाक्षाची रथयात्रा थाटामाटात निघते. हा उत्सव पाहण्यासारखा असतो.

उत्सवासाठी भारतात काही ठिकाणी प्रचंड लाकडी रथ आहेत. त्यातील एक विरूपाक्षेश्वराचा आहे. या लाकडी रथावर बंगल्यासारखे ८-८, ९-९, १०-१०, ११-११ मजले चढवतात. प्रत्येक मजला बाहेरुन चित्रांच्या तट्यांनी सजवतात. त्या तट्यांवर नारद, तुंबर, हनूमान, गरुड इत्यादी व तसेच पौराणिक ऐतिहासिक प्रसंग रंगवितात. त्याशिवाय यावर बांधलेले मजले ध्वज, पताका, केळीचे खुंट, तोरण इत्यादी साधनांनी सजवतात. रथावर देवांच्या उत्सव मूर्ती ठेवून पूजा करतात. या मूर्ती चढविण्यासाठी व उतरविण्यासाठी शिडीचा उपयोग करणे शक्य नसल्यामुळे काही ठिकाणी पाळणा करतात व त्यांत देवास ठेवून कप्पीच्या साहाय्याने रथावर ओढवून घेतात. असे रथ भारतात दोन आहेत. एक पंपापतीचा म्हणजे विजयनगर तथा हंपी येथील शंकराचा म्हणजेच विरुपाक्षेश्वराचा व दुसरा पार्वतीचा. पार्वतीचा रथ थोडा लहान आहे. अशा प्रकाराचे मोठे रथ अजूनही काही ठिकाणी आहेत. एक बनवासी तालुका शिरसी (शिर्शी) येथे व दुसरा मंजगुणीस पाहवयास मिळतो.

या मोठ्या रथांना लांब व जाड काथ्याचे दोरखंड बांधतात व या दोरखंडाला सारी उत्सवप्रिय जनता मुंग्यांसारखी चिकटून 'हरहर महादेव' ही गर्जना करीत ओढतात. शिवाय या रथांना असलेल्या मोठ्या ४-६ चाकांना लाकडी तराफे लावून काही लोक रथाला गती देतात. मोठ्या रस्त्यावर ३-४ कि.मी. पर्यंत हा रथ ओढून नेतात; व तेथे पुन: पूजा होऊन सकाळपर्यंत रथ परत मूळ जागी येतो.

हा रात्रीचा देखावा अतिशय प्रेक्षणीय असतो. रात्री गोपुरावर दिव्यांची आरास करतात. त्यामुळे बहारीची शोभा पहावयास मिळते. उत्सवांत बाजारही मोठा भरलेला असतो. रथोत्सव भारतात अजूनही अनेक ठिकाणी साजरा होतो. जगन्नाथपुरी, द्वारका, रामेश्वरी इत्यादी ठिकाणीही मोठ्या प्रमाणात उत्सव साजरा होतो.

फार पुराण काळापासून या मंदिराची प्रसिद्धी आहे. विश्वामित्र ऋषी ह्या क्षेत्री आले असता, ह्या स्थानाच्या स्वयंभूपणाबद्दल त्यांना थोडा संशय आला. तत्क्षणी त्यांच्या मुखात एक कीटक आला. त्यामुळे संशय निवृत्ती होऊन विश्वामित्र ऋषींनी देवपूजन केले. कीटकबाधा नाहीशी झाली व त्यावेळेपासून हे स्थान 'विरूपाक्षेश्वर' या नावाने भूतळी विख्यात झाले, अशी एक पौराणिक कथा आहे.

या प्रमुख मंदिराशिवाय या भागांत अनेक देवतांची देवालये आहेत. त्यांत गुंजा-माधवाचे म्हणजे विष्णूचे हरिहरात्मक स्थान प्रमुख आहे व पाहण्याजोगे आहे. ज्याप्रमाणे गोकर्ण क्षेत्री ताम्रगौरीच्या मंदिरात देवीच्या हातात सर्व तीर्थापेक्षा गोकर्ण क्षेत्राचे श्रेष्ठत्व दर्शविणारी तुला (तागडी) आहे. त्या योगाने त्या क्षेत्राचे महत्त्व ध्वनित होते. त्याप्रमाणे हंपी येथील माधव मंदिरात श्रीविष्णुपुढे शिवलिंग असून त्यावर विष्णूचा एक हात आहे व दुसऱ्या हातात एक गुंजा तथा गुंज आहे. यावरून वाराणशी तथा काशी आदितीर्थ स्थानापेक्षा 'विरूपाक्ष' तीर्थक्षेत्राचे माहात्म्य एक गुंजाएवढं अधिक आहे, असे दर्शविले आहे. श्रीविष्णू शिवलिंगावर हात ठेवून निश्चयाचे श्रेष्ठत्व सांगत आहेत, अशी साक्ष देणारे दुसरे स्थान भुवनेश्वरीचे आहे. भुवनेश्वरी येथील मंदिरात 'श्रीदेवीसान्निध्य' विद्यारण्यस्वामींनी घोर तपश्चर्या केली व त्यांच्या कृपाप्रसादानेच विजयनगर तथा हंपीचे माहात्म्य वाढले.

या प्रमुख देवस्थानाखेरीज इतर शक्तिस्थाने व देवतांची स्थाने आहेत, तीही दर्शनीय आहेत. भुवनेश्वरी मंदिराच्या पश्चिमेस पार्वतीची प्रतिमा आहे व जवळच गणेशजी व नवग्रह मूर्ती आहेत. तुंगभद्रेच्या काठी विरूपाक्षेश्वर मंदिराची एकूण मर्यादा मोठी असून तीत रामायणकालीन किष्किंधा नगरी, पंपासरोवर, माल्यवान पर्वत ऋष्यमूक पर्वत इत्यादी पर्वत व पुण्यस्थाने आहेत.

वैकोम शिवमंदिर

केरळ राज्यातील कोट्टायम जिल्ह्यात कोट्टायमच्या वायव्येला ३४ कि.मी. आणि एर्नाकुलमच्या दक्षिणेला ३३ कि.मी. अंतरावर वेंबनाड सरोवराकाठी **वैकोम येथे शिवमंदिर** आहे. **या मंदिराला दक्षिण काशी असेही म्हणतात.** प्राचीन आख्यायिकेप्रमाणे या मंदिराची स्थापना परशुरामाने केली. या देवाला वैकुण्ठप्पनही म्हणतात. परशुरामाने या शिवाला १००० कलशांमधून अभिषेक केला. येथे अद्यापही वैदिक पद्धतीने सहस्रकलश अभिषेक करण्यात येतो.

या मंदिराचा मंडप, प्राकार, त्यांना जोडणाऱ्या वाटा सर्व काही काळ्या दगडांमध्ये बनवले आहे. सिमेंट, चुना वापरलेला नाही. लाकडाचा वापर काही ठिकाणी आहे. आठ एकर जमिनीवर पसरलेले, उंच भिंतींनी वेढलेले, चार उंच मनोरे असलेले **हे केरळचे प्रमुख मंदिर आहे.** वैकोम शिवाचे दर्शन घेणे सर्व भक्तांना सुलभ आहे.

येथे मंदिरप्रवेशासाठी, प्रसादासाठी पैसे द्यावे लागत नाहीत.या मंदिरात मोठ्या प्रमाणावर अन्नदान करण्यात येते. त्यामुळे येथील शिवाला 'अन्नदान प्रभू' म्हणतात. येथे मिळणारे अन्न हे प्रसाद म्हणून भक्तिभावाने खाल्ले जाते. या प्रसादाच्या सेवनाने पोटाचे अनेक विकार दूर होतात.

येथे श्रीकोविल (गाभारा) प्रशस्त असून शिवलिंग २ मी. उंच आहे. येथील प्रमुख वार्षिक उत्सव म्हणजे मल्याळम. वृश्चिक महिन्यातील (नोव्हे.-डिसे.) अष्टमी उत्सव हा १३ दिवसांचा उत्सव असून १२ व्या दिवशी अष्टमीची पूजा आणि १३

व्या दिवशी 'अरत्तू' किंवा पवित्र स्नान असते. हा उत्सव फार पवित्र समजतात व सर्व केरळमध्ये साजरा करतात. तेव्हा विशेष पूजा, हत्तींच्या मिरवणुका, अन्नदान, नाच-गाणी असे अनेक कार्यक्रम असतात. यावेळी प्रवचने, कीर्तने, नृत्य, संगीत यांची रेलचेल असते. शिवाय सजविलेले हत्ती याचवेळी मिरविले जातात. हजारो लेक या उत्सवाला गर्दी करतात. अष्टमीच्या दिवशी शिव व त्याचा पुत्र सुब्रह्मण्य (याचे मंदिर जवळच उदयनपुरम येथे आहे.) यांची भेट हा मुख्य कार्यक्रम असतो. सुब्रह्मण्याने राक्षसावर विजय मिळविल्यानंतर होणारी ही पिता-पुत्राची भेट समजतात. उदयनपूरमपासून जी मिरवणूक येते त्यात अनेक हत्ती आणि शेकडो दिवे (दिवटी) असतात. त्यामुळे हिची शोभा अवर्णनीय असते. या उत्सवात वैकोम शिवही पुत्राकडे जातो व तेथे अरत्तू (पवित्र स्नान विधी) असतो. ही मिरवणूक उदयनपूरपासून वैकोमच्या उत्तर द्वारामध्ये येण्यास सुमारे तीन तास लागतात. १९२४-२५ मध्ये मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह झाला. त्यामुळे ह्या मंदिरात सर्व हिंदू धर्मियांना जातिभेद न मानता प्रवेश आहे.

वृद्धाचलम्

तामिळनाडू राज्यात, कडलोर जिल्ह्यात कडलोरपासून ६० कि. मी. वरील हे शहर मणीमुत्तर नदीचे काठी वसले असून येथे भगवान वृद्धागिरीश्वर नावाचे **शिवमंदिर** आहे. त्याची पत्नी वृधम्बीगाई ही आहे.

वरेमादेवीच्या स्थानापासून २०.८ कि.मी. वर पश्चिमेकडे वृद्धाचलम् आहे. इथे शिवमंदिर आहे. असे म्हणतात की येथे विभीषित नावाच्या ऋषीने शंकरांची तपस्या केली होती. मंदिरात शिवलिङ्ग आहे आणि पार्वतीचेही मंदिर आहे. याशिवाय मंदिरात कालीच्या सात मूर्ती आणि एकवीस ऋषींच्या मूर्ती आहेत.

व्याडेश्वर

महाराष्ट्र राज्या, रत्नागिरी जिल्ह्यात, गुहागर तालुक्यात, चिपळूणपासून ४३ कि. मी. वर असलेल्या गुहागर गावी व्याडेश्वर हे शिवस्थान आहे. अनेक कोकणस्थ कुटुंबांचा हा कुलस्वामी आहे. येथे शिवपंचायतन मंदिर असून ते पूर्वाभिमुख आहे. मंदिरानजीक एक तळे आणि विठ्ठल-रखुमाईचे मंदिर आहे.

व्याडेश्वराची पिंडी स्वयंभू असून भव्य आणि काळ्या पाषाणाची आहे. एकदा या पिंडीचे तीन कपचे उडाले आणि ते असगोली, बोऱ्या अडूर आणि अंजनरेल या स्थानी पडले. मग त्या तिन्ही स्थानांवर अनुक्रमे बाळकेश्वर, टाळकेश्वर आणि उडालेश्वर या नावाची तीन शिवमंदिरे उभारली गेली असे म्हणतात. ही तिन्ही मंदिरे व्याडेश्वराचे अंशभाग आहेत, अशी स्थानिक लोकांची समजूत आहे.

माघ मासात पाच दिवस येथे व्याडेश्वराचा उत्सव असतो. उत्सवात कथा-कीर्तनाचे कार्यक्रम होतात. त्याचप्रमाणे पालखीची मिरवणूकही असते. चातुर्मासात व्याडेश्वरलिंगावर सतत रुद्राभिषेक असतो. आषाढी, कार्तिकी एकादशी आणि महाशिवरात्र या दिवशी मंदिरात शिवाची चांदीची मूर्ती ठेवतात.

हे व्याडेश्वराचे देऊळ पुरातन काळापासून फार प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी प्राचीन असे शिवलिंग आहे. तसेच अनेक लोकांचे, उदा. सावरकर याचे ते कुलदैवतही आहे. या ठिकाणी चितवन देखील आहे. हे एक निसर्गरम्य असे ठिकाण मानले जाते. कित्येक भाविकांप्रमाणे हे एक निसर्गरम्य स्थळ म्हणून देखील अनेक पर्यटक व्याडेश्वराला भेट देतात. या देवळात देखील रूढीपरंपरेप्रमाणे सर्व धार्मिक उत्सव साजरे केले जातात.

शिखर शिंगणापूर

महाराष्ट्र राज्यातील सातारा जिल्ह्यातील एक स्वयंभू शिवस्थान. हे क्षेत्र माण तालुक्यातील दहिवडीपासून सुमारे २० कि. मी. वर आहे. शंभुमहादेव नावाच्या डोंगरावर येथील **शिवमंदिर** आहे. महादेवाचा हा डोंगर म्हणजे सह्याद्रीचा एक फाटाच होय. येथे दाट जंगल आहे. शिंगणापूर या डोंगराच्या पायथ्याशी आहे. हे गाव देवगिरीच्या सिंघण यादवाने वसवले व शिखरावरचे मंदिरही त्यानेच बांधले. शिवाजीमहाराजांचे आजा मालोजी यांनी येथे एक तलाव बांधला.

मंदिराकडे पोहोचायला ४०० पायऱ्या चढून जावे लागते. वाटेत शांतलिंगस्वामींची समाधी आहे. त्यापुढे खडकेश्वर मंदिर आहे. शिवमंदिराला दगडी

तट असून, त्याला चार दरवाजे आहेत. प्राकारात अनेक दीपमाळा आहेत. मुख्य मंडपात पाच दगडी नंदी आहेत. गाभाऱ्यात शिव-पार्वतीची दोन स्वयंभू लिंगे आहेत. येथील एक घंटा पोर्तुगीजांकडून मिळवलेली आहे.

मंदिराच्या पश्चिम दरवाज्याच्या बाहेर बलि-महादेवाचे यादवकालीन हेमाडपंती मंदिर असून, सांप्रत त्याला **अमृतेश्वर** म्हणतात. महादेवाची रोज चार वेळा पूजा असते. दुपारची पूजा पंचामृताची असते. सोमवार व अमावास्या हे दर्शनाचे महत्त्वाचे दिवस असतात. मोठ्या सणांना देवाची पालखी निघते. महाशिवरात्रीला येथे मोठी जत्रा भरते. चैत्र महिन्यात दहा दिवस देवाचा मोठा उत्सव असतो. ज्यांचा नवस असतो ते खालून पाण्याच्या कावडी आणून देवाला अभिषेक करतात. भुत्या तेलाची कावड सर्वांत मोठी. ते दोन मोठे रांजणच असतात. ती वर चढवताना वाहक लोक 'हे म्हाद्या, धाव, मला संभाळ.' असे देवाचे एकेरी हीनत्वदर्शक नाव घेऊन ओरडतात. येथे भातंगडी नावाची एक सुमारे २५ हात लांबीची काठी मराठवाड्यातील त्याच नावाच्या गावातून आणली जाते.

चैत्र शु. अष्टमीला शिव-पार्वतीच्या विवाहाचा सोहळा असतो. या विवाहासाठी पागोटे विणण्याचा मान ज्या कुटुंबांना मिळालेला असतो, ती कुटुंबे वर्षभर ते काम करतात. पागोट्याची लांबी सुमारे ५५० फूट असते. त्याचे एक टोक अमृतेश्वराच्या आणि दुसरे शंभुमहादेवाच्या शिखराला बांधतात. या विवाहाविषयी कथा सांगतात, ती अशी–

कैलासावर शिव-पार्वती सारीपाट खेळत होती. त्या खेळात शिव प्रत्येक डाव हरत होते. ते पाहून नारदाने शंकराला चिडवले. शिव रागावले आणि कैलासाहून खाली उतरून शिंगणापूरच्या डोंगरात गुप्तपणे राहिले. पार्वती भिल्लिणीच्या वेषात त्याचा शोध घेत इथवर आली. दोघांची भेट चैत्र शु. पंचमीला झाली. मग त्या दोघांचे पुनश्च लग्न लागले.

या सोहळ्यात पंचमीला हळदी लावतात व अष्टमीला लग्न लागते. दोन जंगम माळी देवाला रोजचा नैवेद्य दाखवतात. त्यांनी अविवाहित राहायचे असते. एकादशीच्या दिवशी घोड्यावर बसून व पायात जोडे घालून देवळात जाण्याचा मान नागपूरकर भोसल्यांना असतो. देवाला दवणा प्रिय असतो. म्हणून त्याची लागवड येथे मोठ्या प्रमाणावर होते.

शिखर शिंगणापूरला दक्षिण कैलास असे संबोधतात. पंढरपूर–पासूनही शिंगणापूरला बसने जाता येते. या स्थानाचे पुरातन नाव सिंघणपूर आहे. कारण ते देवगिरीच्या सिंघण यादवाने वसवले. येथील शिखराला धवलाद्री किंवा स्वर्णाद्री म्हणतात.

शिंगणापूरच्या आसपास गुप्तलिंग, बिल्वलिंग, बाणलिंग, उदितलिंग, भैरवलिंग, स्तम्बलिंग, गौरी-हरलिंग आणि उदुम्बरलिंग असून यांना आवरण देवता मानतात.

गुप्तलिंग शंभुमहादेव डोंगरापासून आग्नेयेला ४.८ कि. मी. वर आहे. पर्वताच्या मध्यावर आहे. मंदिर छोटे असून आत दिवा घेऊन जावे लागते. मंदिरात एका खड्ड्यामधे नेहमी पाणी असून त्यात हात बुडवला असता शिवलिंगाचा स्पर्श होतो. जवळ एक गोमुखकुंड असून त्यात पर्वतावरून पाणी पडते. त्याच्यावर भागीरथी आणि जटाकुंड आहेत.

अन्य आवरणलिंगे शंभु-महादेवाच्या विभिन्न दिशांना ४ ते ६ कि. मी. च्या परिसरात आहेत.

शुचिंद्रम्

तमिळनाडू राज्यातील जिल्हा कन्याकुमारी (नागरकोईल) येथे कन्याकुमारी–पासून वायव्येला १३ कि. मी. अंतरावर शुचिंद्रम् हे पवित्र क्षेत्र आहे. या क्षेत्राला शुचिंद्रम् हे नाव मिळण्यामागे एक पुराणकथा आहे. ती अशी– गौतम ऋषींची पत्नी अहिल्या हिला इंद्राने कपटाने शीलभ्रष्ट केल्यावर गौतमांनी इंद्राला भगे पडण्याचा शाप दिला. त्या शापामुळे होणाऱ्या दारुण यातना सहन न होऊन इंद्र बृहस्पतीला शरण गेला. बृहस्पतीने त्याला जननकारण्यात जाऊन तप करण्यास सांगितले. त्या अरण्यात एका जागी त्रिमूर्तींचे प्रतीक असे एक लिंग होते. इंद्राने त्याची पूजा केली व तिथेच तपही सुरू केले. त्याला शंकर प्रसन्न झाले. इंद्राने त्याला शापमुक्त होण्याचा उपाय विचारला. शंकर म्हणाले, 'तू कैलास पर्वतावरून नंदीची सुवर्णप्रतिमा घेऊन ये. एक सभामंडप उभारून त्यात तीनशे नागरिकांच्या साक्षीने ती प्रतिमा उकळत्या तुपात बुडवून उघड्या हाताने बाहेर काढ. एवढे केल्याने तू शापमुक्त होशील.'

इंद्राने त्याप्रमाणे केले. या दिव्यामुळे त्याचे शरीर पूर्वीप्रमाणेच तेज:पुंज झाले. मग इंद्राने तिथे एक भव्य व कलासंपन्न शिवालय उभारले. या ठिकाणी इंद्राची शुचि (शुद्धी) झाल्यामुळे या क्षेत्राला पुढे शुचिंद्रम् असे नाव मिळाले. तसे या क्षेत्राला 'ज्ञानवनक्षेत्रम्' असेही म्हणतात.

कन्याकुमारीपासून शुचिंद्रम् फक्त १५ कि. मी. अंतरावर आहे. नागरकोईलपासून १० कि. मी. वर शुचिंग (शुचिंद्र) गाव आहे. या छोटेखानी गावाला भव्य शिवमंदिरामुळे फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

मंदिराची रचना – येथील मंदिर खूप प्राचीन आहे. मंदिराचे काम १२ व्या शतकात सुरू झाले. पांड्य, चेर, चोल या राजांनी १४ ते १९ शतकांपर्यंत मंदिरात भर घातली.

चहूबाजूंनी भाताच्या शेतांनी वेढलेल्या व नारळाच्या झाडांनी बहरलेल्या या छोटेखानी गावातील मंदिराची गोपुरे दूरवरून लक्ष वेधून घेतात. येथील एक गोपूर ४५ मी. उंचीचे असून अतिशय भव्य आहे. रामायण, महाभारतातील अनेक प्रसंग त्यावर कोरले आहेत. गोपुरातून देवालयात प्रवेश करताच समोर एका प्रचंड वृक्षाचा बुंधा दिसतो. तो पोकळ असून त्यात ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांची लिंगरूप प्रतीके आणि अनसूयेची मूर्ती आहे. गावात मोठी पुष्करिणी आहे. त्यांत मध्ये मंडप आहे. या सरोवरास 'प्रज्ञाकुंड' म्हणतात.

प्रवेश द्वार – शिवमंदिराच्या दरवाजातून आत प्रवेश केल्यावर नाटकशाला (नृत्यमंडप) लागते. त्याचे स्तंभ भारदस्त असून छताच्या पश्चिम कोपऱ्यात पार्वती, सरस्वती, लक्ष्मी इत्यादी मूर्ती कोरल्या आहेत.

पुढे वसंत मंडप आहे. हा मंडप म्हणजे तर कलेचा उत्कृष्ट आविष्कारच दृष्टिपथात येतो. छतावर नवग्रह आहेत. १२ राशी व २७ नक्षत्रांच्या सुबक आकृती कोरल्या आहेत. एके ठिकाणी राम-लक्ष्मण-सीता यांच्या मूर्ती आहेत. शिवाय पंच पांडवांचे मंदिरही आहे. येथील लोणी घेतलेल्या कृष्णाची मूर्ती विलोभनीय आहे. एके ठिकाणी आपले सर्व द्रव्य मंदिराला देणाऱ्या देवदासीचे पुतळे आहेत. मंदिरात सर्वत्र सुंदर शिल्पकाम केलेले आहे. विविध देवदेवतांच्या मूर्ती व अनेक पौराणिक प्रसंगांची उठावदार चित्रे त्यात कोरलेली आहेत. मुख्य देवालयाचा विस्तार सुमारे ९४,००० चौरस फूट असून त्यात आणखी तीस लहानमोठी मंदिरे सामावलेली आहेत. येथील शिवपार्वती, विष्णू, गरुड, हनूमान, दीपलक्ष्मी इत्यादी मूर्ती फार सुरेख आहेत.

अलंकार मंडप – नंतर अलंकार मंडप आहे. यांत चार संगीत स्तंभ आहेत. हे चार स्तंभ अशा कुशलतेने निर्माण केलेले आहेत की त्या स्तंभावर हलकेच आघात केला, तर त्यातून संगीताचे सप्तस्वर उमटतात. एका स्तंभातून मृदंगाचे, एकातून सतारीचे व एकातून जलतरंगाचे स्वर उमटतात. दर शुक्रवारी तेथे एक खास सूर्यास्ताचा सोहळा आयोजित केला जातो. अहिंदूंना मंदिरात प्रवेश आहे. या मंदिरात निरनिराळ्या युगातील कला वस्तूंचा संग्रह आहे. येथे नवव्या शतकापासूनचे शिलालेख आहेत.

देवालयाच्या एका प्राकारात एक लहानसे सुंदर काष्ठ मंदिर आहे. त्यात राम व सीता यांच्या मूर्ती आहेत.

दोन मोठ्या स्तंभावर कमी रुंदीचे ३३ लहान निमुळते स्तंभ आहेत. तर दोन स्तंभावर कमी रुंदीचे २५ स्तंभ मदुराईच्या मंदिरात आहेत. एका खांबावरील अखंड दगडातून केलेला, एकमेकांत कड्या अडकलेला दगडी साखळदंड शिल्पशास्त्राचा आश्चर्यकारक नमुना आहे. अशीच सुरेख कलाकृती विष्णुकांची येथील १०० स्तंभांच्या मंडपात आढळते.

शिव मंदिरात, हनुमानाची ६ मी. उंचीची भव्य व आकर्षक मूर्ती आहे. चेहऱ्यावर कर्तव्यतत्परतेचा भाव आहे. तिथेच जवळ ब्रह्माचे मंदिर आहे.

सिद्धेश्वर

महाराष्ट्र राज्य, सोलापूर जिल्ह्यातील श्रीसिद्धेश्वर हे सोलापूरचे ग्रामदैवत आहे. महाराष्ट्र-कर्नाटक-आन्ध्रमधील असंख्य भाविकांचे श्रद्धास्थान आहे, आराध्य दैवत आहे. प्राचीन काळी 'सोन्नलगी' या नावाने सोलापूर शहर ओळखले जात होते. एकदा सोन्नलगीच्या सीमेजवळ आचार्य रेवणसिद्धांनी आपला मेणा थांबवला आणि म्हणाले, 'या भूमीवर एक महान शिवयोगी लवकरच अवतरणार आहे.' तो महात्मा म्हणजे सोलापूरचे प्रसिद्ध शिवयोगी सिद्धरामेश्वर.

सिद्धराम दहा वर्षाचा झाला तरी कोणाशी बोलत नव्हता. कोणाशी बोलणे नाही, खाणे नाही, पिणे नाही असा अगदी एकलकोंडा विचारमग्न बसत असे. त्यामुळे त्याच्या आईवडिलांना त्याची चिंता वाटू लागली.

सिद्धरामाच्या जीवनात क्रांती घडवणारी एक विस्मयकारक घटना घडली. हा लिंगपूजेत मग्न असता एक वयोवृद्ध आणि अत्यंत तेजस्वी अशी जंगममूर्ती याच्या समोर आली. सिद्धरामाने साष्टांग नमस्कार केला. 'माझे नाव मल्लय्या असून मी श्रीशैलहून आलो आहे.' असे जंगममूर्तीने सांगितले. त्याने सिद्धरामाजवळ हुरडा मागितला. सिद्धरामाने हुरडा दिला. मग दहीभात मागितला. तो घरी गेला आणि त्याने आईला दहीभात मागितला. आपला अबोल मुलगा बोलत आहे हे पाहून सुग्गलव्वा अवाक् झाली. तिने आनंदाने मुलाला दहीभात दिला. सिद्धराम दहीभात घेऊन परतला पण मल्लय्या कोठेच दिसेना. खूप शोधाशोध केली. पण व्यर्थ! शेवटी सिद्धराम मल्लय्या भेटीसाठी श्री शैलला गेला. मल्लय्याची चौकशी केल्यावर त्याला मल्लिकार्जुन ज्योतिर्लिंग दाखविण्यात आले. हा आपला मल्लय्या नाही म्हणून सिद्धरामने अरण्यात शोध घेतला. शेवटी व्याकूळ होऊन हा 'मल्लय्या, मल्लय्या' म्हणत दरीत उडी मारणार तोच मल्लय्या प्रकट झाला. सिद्धरामाचा हात धरून त्याला प्राणार्पणापासून परावृत्त केले. 'सोन्नलगीला जा. ती तुझी कर्मभूमी आहे. तुला महान कार्य पार पाडायचे आहे.' असा उपदेश केला. सिद्धराम म्हणाला, 'मी तुम्हाला सोडून जाणार नाही.' मल्लय्या म्हणाला, 'तू पुढे जा. मी पाठोपाठ येतोच. सोन्नलगीच्या उत्तर दिशेला मंदार वृक्षाखाली मी लिंगरूपाने प्रकट होईन. त्या लिंगाची तू नित्य पूजा कर.' अत्यंत आनंदाने सिद्धराम सोन्नलगीला परतला. मंदार वृक्षाखाली मल्लय्या लिंगरूपाने प्रकट झाल्याचे त्याला आढळले. भक्तिभावाने तो लिंगाची नित्यपूजा करू लागला.

या काळात सोन्नलगीत नन्नप्पा नावाचा राजा होता. त्याची पत्नी राणी चामलादेवी हिला एक स्वप्नदृष्टान्त झाला की सिद्धरामाला आश्रम स्थापून ६८ शिव लिंगांची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी ५ कोस क्षेत्रफळ जमीन द्यावी. चामलादेवीने सिद्धरामाला तेवढी जमीन दान दिली. सिद्धरामेश्वर यांनी ६८ लिंगांची स्थापना केली. थोड्याच दिवसात त्यांनी १७ देवळे बांधली. असा पुराणात उल्लेख आहे.

सिद्धरामांनी मल्लिकार्जुन देवळाजवळ अन्नछत्र उघडले. एक तलाव खोदला. तेथे असंख्य झरे लागले. संक्रान्तीला सोलापूरला सिद्धेश्वर यात्रा भरते. त्यात नंदीध्वजांची मिरवणूक, अक्षता सोहळा, होम प्रदीपन असे मुख्य कार्यक्रम होतात. नंदीध्वज हा सिद्धरामांच्या योगदंडाचे प्रतीक होय.

नंदीध्वजांची संख्या पुढे वाढत गेली. हल्ली मानाचे ७ नंदीध्वज असतात ते पुढीलप्रमाणे – १) सिद्धेश्वर देवस्थानचा. २) कसब्यातील देशमुखाचा ३) लिंगायत माळी समाजाचा ४) विश्वब्राह्मणांचा ५) सुतार समाजाचा ६) मातंग समाजाचा ७) दलितांचा. अशा प्रकारे सर्व जाती धर्मातील लोक या सोहळ्यात सहभागी होतात.

सोमनाथपूर

कर्नाटक राज्य, म्हैसूर जिल्हा, म्हैसूरपासून ३८ कि. मी. आणि बेंगलोरपासून १३८ कि. मी. वर हे क्षेत्र आहे. येथे असलेले श्रीसोमनाथ मंदिर

म्हणजे होयसळ शैलीच्या शिल्पकलेचा उत्कृष्ट व परिपूर्ण नमुना आहे. होयसळ शैलीचे सर्वांत सुंदर व सर्वांग परिपूर्ण बांधणीचे उदाहरण म्हणून शिल्पविदांनी गौरविलेले हे मंदिर आहे. हे 'केशव मंदिर' या नावानेही ओळखले जाते.

मंदिरे – येथे एकाच ठिकाणी तीन मोठी मंदिरे आहेत. प्रसन्न **चेन्नकेशव मंदिर** हे मधोमध असून, त्याच्या दक्षिणेला **गोपाल मंदिर** आणि उत्तरेला **जनार्दन मंदिर** आहे. बेलूरच्या होयसळेश्वर मंदिराच्या निर्मात्यांनीच ही मंदिरेही निर्माण केली आहेत. या मंदिरातील शिल्प अत्यंत सुंदर आहे. १३ व्या शतकातील शिल्पकलेचा हा अप्रतिम नमुना आहे. २१५'x १७७' प्राकारातील या मंदिराच्या वऱ्हांड्यात ६४ कक्ष असून मंदिर ३' उंचीच्या अधिष्ठानावर बांधले आहे.

शिल्पकाम – या मंदिराचा आकार सप्तकोनी ताऱ्याप्रमाणे असून त्यात एकूण तीन मंदिरे आहेत. त्यांच्या मधोमध त्यांना जोडणारा, मोठ्या खांबाचा एक मंडप असून, सर्व मंदिर मध्यम उंचीच्या एका ऐसपैस चौथऱ्यावर उभे आहे. त्या तीन मंदिरात विष्णूच्या भिन्न रूपातील मूर्ती आहेत. (प्रसन्न चेन्नकेशव, गोपाल, जनार्दन) मंदिराभोवती असलेल्या प्रांगणात ६४ लहान मंदिरे आहेत. मंदिराच्या पूर्वेला सुंदर प्रवेशमार्ग आहे. मंदिराच्या छतांवर व जाळ्यांवर बारीक व नाजूक असे खूप कोरीव काम आहे. त्याचे खांब कातीव व झिलईदार आहेत. मंदिराच्या बाह्य भागावर अनेक कोरीव आकृत्या व कलापूर्ण नक्षीकाम आहे. तसेच महाभारत, रामायण, भागवतातील अनेक घटना मूर्तीरूपात बद्ध केल्या आहेत. मंदिराच्या छतावर ६४ टांगती दगडी कमळे आहेत. हा शिल्पकामाचा आगळा चमत्कार वाटतो.

या क्षेत्री अतिशय प्राचीन आणि विशाल असे शिवमंदिरही आहे परंतु सध्या त्याची अवस्था जीर्ण झाली आहे. प्रवेशाच्या दोन्ही बाजूला रिकामी विश्रामस्थाने आहेत.

या मंदिराच्या चारही बाजूला रामायण-महाभारतातील प्रसंग कोरलेले दिसतात.

मंदिराच्या बाहेरच्या भिंतीवर पहिली रांग शक्ती व सामर्थ्य यांचे प्रतीक म्हणून हत्तीची आहे, तर दुसरी अश्वांची! प्रत्येक हत्ती व अश्व वेगळा आहे. तिसरी रांग सुंदर नक्षीकामांनी भरगच्च भरलेली आहे. चौथ्या रांगेत रामायण महाभारतातील प्रसंग बहारीने कोरलेले असून प्रसंगाची समाप्ती मिटलेले रामायण पुस्तक कोरून पूर्ण केली आहे. राम, लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न हे चार भाऊ रांगताना कोरलेले पाहून खरोखरच मौज वाटते. मारीच राक्षसाची गोष्ट, रावण सीतेला पळवतो, पूतना वध, कालियामर्दन, शंभर कौरव, पाच पांडव, वनवासातील पांडव, भीम-बकासुर युद्ध इत्यादी प्रसंग अगदी सुबकपणे कोरून साकार केले आहेत. पाचवी रांग देवतांची असून, सहावी शार्दुलांची व सातवी देव-देवतांची आहे. सातव्या रांगेत काही कामचित्रेही कोरली आहेत. अत्यंत अल्पकाळात पूर्ण केलेले हे मंदिर होयसाळ शिल्पकलेची एक अत्युत्कृष्ट शिल्पकृती म्हणून प्रचिती आणून देते. मंदिराबाहेर एकूण १९४ शिल्पे असून त्यात स्त्रियांची ११४ आहेत. दक्षिणेला ५४ (३२ स्त्रिया व २२ पुरुष), नैऋत्येला १४ (९ व ५) पश्चिमेला ५८ (३२ व २६), वायव्येला १४ (८ व ६), उत्तरेला ५४ (३३ व २१) अशी ही विभागणी आहे. पुरुष देवतात प्राधान्याने विष्णू व त्याची नरसिंह, वराह, हयग्रीव, वेणुगोपाळ, परावासुदेव अशी रूपे आहेत. शिवाय शिव, ब्रह्मा, गणपती,

इंद्र, मन्मथ, सूर्य, गरुड, लक्ष्मी, सरस्वती, महिषासुरमर्दिनी ही शिल्पे अतिसुंदर आहेत. वऱ्हांड्यातील ६४ कक्ष रिकामे असले तरी त्यात पूर्वी देवता होत्या– ब्रह्मदेव व अन्य ५, केशव व अन्य ११, हंसनारायण व अन्य १, मत्स्य व अन्य ९, संकर्षण व अन्य ११, विष्णू, कृष्ण मिळून १२. या मंदिरात चार शिलालेख (इ. स. १२६९, १२८१, १३०० व १३२५) आहेत.

इ. स. १२६८ मध्ये होयसळांचा सेनापती सोमनाथ याने हे मंदिर बांधले. त्यानेच इ. स. १३ व्या शतकात हे गाव वसविले. तो होयसळ राजा तिसरा नरसिंह (इ. स. १२५४-१२९१) याचा मंत्री होता. ६॥ फूट उंचीची ब्रांझची केशवाची प्रसन्न मूर्ती आहे. विष्णू आणि त्याचे अवतार हे येथे कोरले आहेत. छतावरही उत्कृष्ट कोरीव काम आहे.

ह्या मंदिराचा आकार व व्याप तसा फार मोठा नाही. तरी त्याच्यावरची कलाकुसर मात्र अप्रतिम आहे. त्याची रचना समतोल व त्याची प्रमाणबद्धता निर्दोष आहे आणि छत, भिंती वगैरेचे पृष्ठभाग कलाकुसरीच्या सजावटीचे आहेत. होयसाळ शैलीची ही खास लक्षणे होत.

सोमेश्वर (सोमयाचे कारंजे)

महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध शिवक्षेत्र. याला 'सोमयाचे कारंजे' असे म्हणतात. **पुणे जिल्ह्यातील बारामती तालुक्यात नीरा-बारामती रस्त्यावर हे नीरेच्या जवळ आहे.** हे एक जागृत देवस्थान असून, सौराष्ट्रातला सोमनाथच या ठिकाणी एका भक्तिमती स्त्रीला दर्शन देण्यासाठी आला, असे सांगतात. ती कथा अशी–

या गावी महादू नावाचा एक गवळी राहात असे. त्याच्या बायकोचे नाव मालू. संतती नाही एवढे एकच दुःख या जोडप्याला होते. एके दिवशी एक साधू मालूच्या दारी आला. तिने वाढलेल्या भिक्षेने तो संतुष्ट झाला. तिचे दुःख त्याला कळले. त्याने तिला शिवाचा मंत्र दिला व गुप्तपणे शिवोपासना

करण्यास सांगितले. बारा वर्षानंतर शिव तिला प्रसन्न झाला आणि म्हणाला, 'संततीसाठी तू सोरटी सोमनाथची पूजा कर.' तिने शिवाला म्हटले, 'मी संसारी स्त्री. सासरची माणसे मला पाण्यात पाहतात. सौराष्ट्र किती दूर! मी तिथे जाऊ कशी आणि सोमनाथची पूजा करू कशी?'

शिवाने तिची ही अडचण दूर केली. रोज मध्यरात्री गावातील शिवमंदिरातून तो तिला सोमनाथ क्षेत्री नेऊ लागला. मालू एका घटकेत पूजा करून परत येऊ लागली.

पण त्यातून आणखी एक अनर्थ ओढवला. आपली बायको रोज रात्री गुप्तपणे बाहेर जाते हे महादूला कळले. त्याला तिच्या शीलाविषयी शंका आली. त्याने तिचा पाठलाग केला. शिव विमानातून तिला नेण्यासाठी आला तेव्हा महादूने विमानाची एक खुंटी घट्ट पकडली. मालूला नवऱ्याचे हे साहस माहीत नव्हते. तिच्या बरोबर तोही सोमनाथी उतरला. मालूला मंदिरातील दरवाजा उघडला पण महादूला तो बंद झाला. परत येताना महादूला तिचे विमान पकडता आले नाही. मालू घरी आली व तो तिथेच राहिला.

महादू बेपत्ता झालेला पाहून त्याचे नातलग 'तूच त्याला बेपत्ता केलेस' असा तिच्यावर आळ घेऊ लागले. तिला जगणे अशक्य झाले. मग शिवाला तिची दया आली. तो स्वप्नात येऊन मालूला म्हणाला, 'यापुढे तुला माझ्या पूजेसाठी

सौराष्ट्रात जाण्याची गरज नाही. मी रोज रात्री सर्परूपाने येथे येईन. येथेच तू माझी पूजा कर.'

मालू त्याप्रमाणे करू लागली. पुढे एके दिवशी एक चमत्कार घडला. मालूच्या घरी खोमणा नावाचा गुराखी होता. त्याने एक दिवस पाहिले की एका गायीच्या स्तनाला सर्प लागला आहे व तो तिचे दूध पीत आहे. गुराखी धीट होता. त्याने आपल्या खांद्यावरची कुऱ्हाड त्या सर्पावर घातली; पण घाव निसटता बसून सर्प पळून गेला. मालूला हे कळले तेव्हा आपल्या उपास्य देवतेवर घाव घातल्याबद्दल ती खोमण्यावर चिडली आणि दु:खीही झाली. शिव पुन्हा त्या रात्री स्वप्नात येऊन तिला बोलला. 'या घटनेत गुराख्याचा दोष नाही. माझी ओळख तुला पटावी म्हणून मीच ती माया रचली. या पुढे ज्या सर्पाच्या डोक्यावर कुऱ्हाडीचा घाव असेल तोच सोमेश्वर असे समजून तू त्याची पूजा कर. ज्याने माझ्यावर घाव घातला तो खोमणा येथे माझ्या पूजेचा पहिला मानकरी होईल.

स्वप्न संपले. मालू जागी झाली. तिला तो सर्प दिसला. खूण पटली आणि त्याची पूजा करता करताच मालू शिवस्वरूपी विलीन झाली. काही दिवसांनी तिचा नवरा महादू चालत चालत घरी आला. पुढे तोही सोमेश्वराचा भक्त बनला.

सोमयाचे कारंजे येथे श्रावण महिन्याच्या तिसऱ्या सोमवारी सोमनाथाची यात्रा भरते. यात्रेकरूंना तो सर्पही दिसतो. लोक त्याची पूजा करतात. मग तो तिथल्या चाफ्याच्या आळ्यात गुप्त होतो.

मंदिराच्या गाभाऱ्यात खोल जागी सोमनाथाचे लिंग आहे. डाव्या हाताला मालूची मूर्ती आहे. या सोमनाथाच्या पिंडीला मधोमध मोठी चीर आहे. सर्परूपात बसलेल्या घावाची ती खूण मानतात. मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळ तीन नंदी आहेत.

येथील मूळ मंदिर मालूच्या कुळातील लोकांनी बांधले. पुढे त्याचा विस्तार कोणी व केव्हा केला याची माहिती मिळत नाही. पेशव्यांनी या मंदिराच्या खर्चासाठी वार्षिक उत्पन्न नेमून दिले होते.

हरिहरेश्वर

महाराष्ट्र राज्य, जिल्हा रायगड (अलिबाग) येथील श्रीवर्धन तालुक्यात अगस्ती ऋषींच्या तपश्चर्येने पावन झालेले हे धार्मिक स्थान आहे. हे 'दक्षिण काशी' म्हणूनही प्रसिद्ध आहे. शुक्ल तीर्थामधे गायत्री व सावित्री नद्यांचा संगम होतो. हे पेशवे घराण्याचे कुलदैवत होते. श्रीवर्धनपासून १६ कि.मी. वर आहे.

समुद्रकिनारी वसलेल्या या हरिहरेश्वराचे दर्शन

घेण्यासाठी अगदी सर्व भारतवर्षातून भक्तगण येत असतात. रायगड जिल्ह्याच्या सीमेवर वसलेल्या श्री हरिहरेश्वराचे या जिल्ह्यावर कृपाछत्र आहे. एका बाजूला बाणकोटची खाडी, दुसऱ्या बाजूला अरबी समुद्र आणि त्यात घुसलेली एक सुंदर गोलाकार टेकडी.

या क्षेत्राला **दक्षिण काशी** असेही संबोधले जाते. या क्षेत्राचा पूर्व इतिहास स्कंद पुराणामधील सह्याद्री खंडात वर्णन केलेला आढळतो. या हरिहरेश्वराच्या दर्शनाने सर्व पापक्षालन होते अशी भाविकांची श्रद्धा आहे. या ठिकाणी श्री कालभैरव महाराजांचे देखील मंदिर आहे. श्री कालभैरव महाराजांच्या दर्शनाने तसेच पूजनाने भाविकांच्या सर्व आशाआकांक्षा पूर्ण होतात. तसेच कुणाला पिशाचबाधा झाली असेल तर ती बाधा या ठिकाणी आल्यावर नाहीशी होते आणि ती व्यक्ती या सर्व पीडांपासून मुक्त होते अशी भाविकांची गाढ श्रद्धा आहे. या श्रद्धेमुळे हजारो भाविक या ठिकाणी भेट देतात.

* * *

दीपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा!

चितळे बंधू मिठाईवाले

अधिकृत विक्रेते

देवेश

- **खवाविरहित मिठाई – बदाम मेवा, चॉकलेट मेवा**
- **सुकामेवायुक्त स्पेशल सॅन्डविच पेढा**
- **साखरविरहित - काजूकतली, सोनपापडी**
- **बिंजबार – भेळ, लाईट चिवडा, लेमन भेळ**

गंगाविष्णू हाईटस, समर्थ पथ, कर्वेनगर, पुणे-४११ ०५२

मोबाईल : ९२०९० ४६२४९

देवेशचे व्रत उत्तम प्रत

श्रद्धांजली

(जन्म ५ फेब्रुवारी १९३६, मृत्यू : २६ ऑक्टोबर २०२३)

आदरणीय ह.भ.प. बाबामहाराज सातारकर हे नेरुळ, नवी मुंबई येथे दि. २६ ऑक्टोबर २०२३ रोजी पहाटे सहा वाजता वैकुण्ठवासी झाले. ते ८८ वर्षांचे होते.

नीळकंठ ज्ञानेश्वर गोरे अर्थात् बाबामहाराज सातारकर यांचा जन्म ५ फेब्रुवारी १९३६ रोजी साताऱ्याच्या नामवंत गोरे सातारकर घराण्यात झाला. त्यांनी वकिलीचे पदवीपर्यंतचे शिक्षण घेतले. त्यांच्या घराण्यात गेल्या तीन पिढ्यांपासून कीर्तनाची व प्रवचनाची परंपरा चालत आली होती. वारकरी संप्रदायातील प्रमुख फड म्हणून त्यांच्या घराण्याच्या सातारकर फडाचे नाव घेतले जाते. कीर्तनकार दादामहाराज सातारकर यांनी या फडाची सुरुवात केली. बाबामहाराज सातारकरांनी फडाची परंपरा सांभाळली, वाढविली.

त्यांची रसाळ कीर्तने व प्रवचने आणि दूरदर्शनवरील कार्यक्रमांमुळे ह.भ.प. बाबामहाराजांना फार मोठी प्रसिद्धी मिळाली. त्यांनी सिद्ध केलेली ‘ऐश्वर्यवती ज्ञानेश्वरी’ सर्वार्थाने ऐश्वर्यवती आहे. त्यांनी इ. स. १९८३ या वर्षी ‘श्री चैतन्य भागवत संप्रदाय संस्था’ स्थापन केली असून वारकरी संप्रदायाच्या संस्काराचे कार्य पुढे चालू ठेवले आहे. यांना आजपर्यंत अनेक महत्त्वाचे पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

‘संतवाङ्मयाच्या सहवासाने आपली वाणी व लेखणी परमपावन झाली आहे.’ असे उद्गार गुरुदेवांबद्दल बाबा महाराजांनी काढलेले आहेत. वै. बाबामहाराजांना भावपूर्ण श्रद्धांजली!

श्रद्धांजली

‘स्मृती ठेवून जाती’

ज्यांच्या अतिशय चांगल्या मनभावन स्मृती मनात राहाव्यात अशा श्रीमती रत्नप्रभा भालचंद्र जोशी (सौ. विशाखा बिळगींच्या ती. आई) दि. ७ नोव्हेंबर २०२३ रोजी आपल्याला सोडून गेल्या. ८८ वर्षांचे दीर्घ व कृतार्थ आयुष्य त्या जगल्या. सौ. विशाखा बिळगी करत असलेल्या प्रतिष्ठानच्या कार्याविषयी त्यांना खूप कौतुक व समाधान होते. गुरुदेवांविषयी अचल श्रद्धा त्यांच्या मनात होती. नुकतेच त्यांनी कक्षदानाचे ११ लक्ष रुपये पूर्ण केले होते. त्यांच्या हसऱ्या स्मृती सदैव मनात राहतील.

श्रीमती रत्नप्रभा भालचंद्र जोशी पुणे, (पूर्वाश्रमीची रतन रामचंद्र भडकमकर) राष्ट्रसेवादल व संघाच्या संस्कारातून घडलेल्या कर्तव्यनिष्ठ निवृत्त शिक्षिका! कर्तृत्ववान स्त्री, कर्तव्यदक्ष आई! निष्ठेने आपला गृहस्थाश्रम पूर्णत्वास नेऊन, समाजऋणही फेडले. आध्यात्मिक वृत्ती जोपासली व राष्ट्रभान जपले. हिंदू धर्माविषयी आस्था व सावरकरांवर निष्ठा! गुरुदेव अपर्णाताई व आदित्य प्रतिष्ठानवर नितांत श्रद्धा असणाऱ्या रत्नप्रभाताई गुरुदेवांना ‘देवगुरु’ असे संबोधत असत.

त्यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली! ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः !

आदित्य प्रतिष्ठान, कर्वेनगर, पुणे-४११ ०५२

यांना हार्दिक शुभेच्छा!

अग्रज फूड प्रोसेसर्स

फॅक्टरी

प्लॉट नं. २, सर्व्हे नं. २६, कोंढवा टायनी इंडस्ट्रिअल इस्टेट,
सुरतवाला कंपाऊंड, कोंढवा बुद्रुक, पुणे-४११ ०४८

मोबाईल : ९३७१०१६८३८

दुकान

१५३७, सदाशिव पेठ,
टिळक रोड,
महाराष्ट्र मंडळाशेजारी,
पुणे-४११ ०३०
फोन : २४४७७७११

शॉप नं. ६, अनंत रुक्मिणी
ताथवडे उद्यानाजवळ
कर्वेनगर
पुणे-४११ ०५२
मोबा. : ८३९०५५९६८७

नवसह्याद्री,
दुकान क्र. ९ व १०,
गंगा विष्णु हाईटस
समर्थ पथ, कर्वेनगर
पुणे-४११ ०५२
फोन : २५४४२४१४

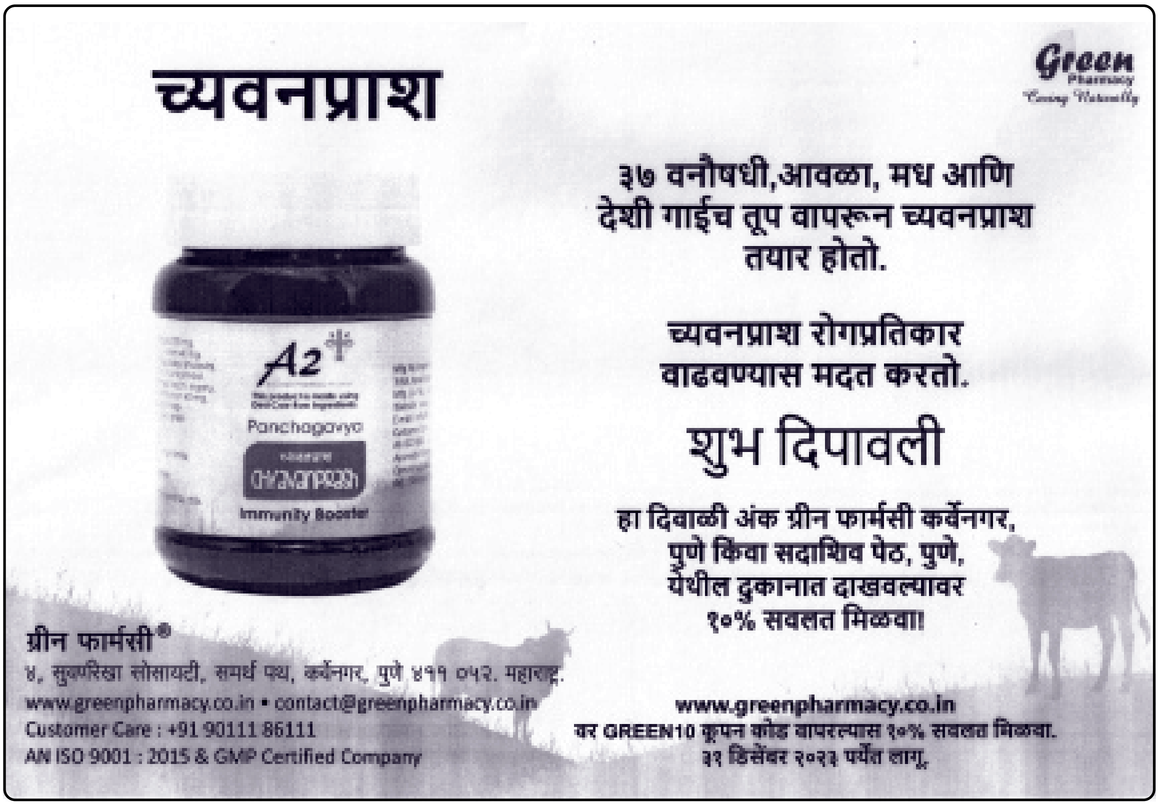

प्रमुख सहा शैव संप्रदाय

शैव संप्रदायातून एकूण सहा शैव मते निर्माण झाली. त्यांना अनुक्रमे शैव सिद्धान्त, पाशुपत शैवदर्शन, वीरशैव, काश्मिरी शैवदर्शन, शिव अद्वैत आणि सिद्ध सिद्धान्त अशी नावे आहेत. या सर्वांचा तपशील खालील तालिकेत थोडक्यात दिला आहे–

अ. क्र.	शैवमत	प्रवर्तक/संघटक / पुनरुज्जीवक	उदय काल	प्रमाण ग्रंथ
१.	शैव सिद्धान्त	तिरुमूलर	इ.स. २ रे शतक	तिरुमंतिरम्
२.	पाशुपत शैवदर्शन	लकुलीश	इ.स. २ रे शतक	अथर्वशिरस् उपनिषद् पाशुपतसूत्र / सौर पुराण / पंचार्थी भाष्य / शिवज्ञानबोधम्
३.	काश्मिरीय शैवदर्शन	वसुगुप्त	इ.स. ८-९ वे शथक	शिवसूत्रे (त्यावरील टीका) शिवदृष्टी / तंत्रलोक / तंत्रसार प्रत्यभिज्ञाहृदय / प्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी
४.	सिद्ध सिद्धान्त	गोरक्षनाथ	इ.स. १० वे शतक	कुलानंद / ज्ञानकारिका / कौलज्ञाननिर्णय / अतुल वीरतंत्र / सिद्धरगणम् / विवेकमार्तंड
५.	शिव अद्वैत	श्रीकण्ठ	इ.स. ११ वे शतक	ब्रह्मसूत्रभाष्य / शिवपुराण (वायवीय संहिता)
६.	वीरशैवदर्शन	बसवेश्वर	इ.स. १२ वे शतक	बसवपुराण / वचनसाहित्य / शिवपुराण.

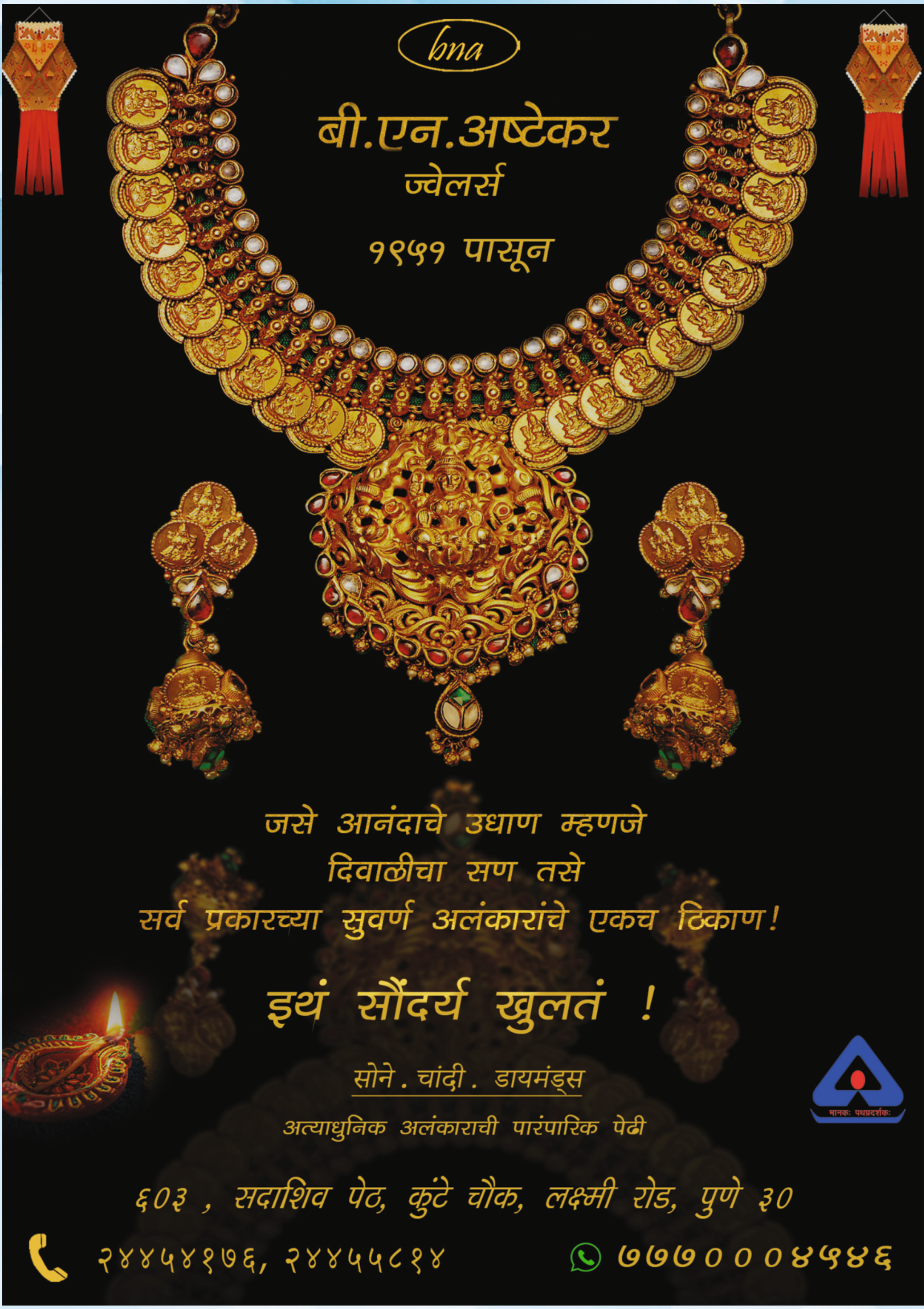

bna
बी.एन.अष्टेकर
ज्वेलर्स
१९५१ पासून
जसे आनंदाचे उधाण म्हणजे
दिवाळीचा सण तसे
सर्व प्रकारच्या सुवर्ण अलंकारांचे एकच ठिकाण!
इथं सौंदर्य खुलतं !
सोने . चांदी . डायमंड्स
अत्याधुनिक अलंकाराची पारंपारिक पेढी
मानकः पथप्रदर्शकः
६०३ , सदाशिव पेठ, कुंटे चौक, लक्ष्मी रोड, पुणे ३०
२४४५४१७६, २४४५५८१४
७७७०००४५४६

वैश्विक संत भारती
आदित्य प्रतिष्ठानच्या
श्रीमहाविष्णू मंदिरासाठी आपली ठेव हवी आहे!
पंचवर्षीय मंगलनिधी योजना

आदित्य प्रतिष्ठान साकारत असलेल्या 'वैश्विक संतभारती'मध्ये साकारते आहे भव्य 'श्रीमहा विष्णू मंदिर'! मंदिराचा ६ फूट उंच आणि ४५ हजार चौ. फुटांचा पाया घेऊन झाला असून आता सभामंडप आणि गर्भगृहाचे पवित्र बांधकाम सुरू झाले आहे.

त्यासाठी एक अभिनव योजना आम्ही तुमच्यासाठी आणली आहे. ५ वर्षांसाठी १ लक्ष रुपयांपासून कितीही रक्कम तुम्ही श्रीविष्णुमंदिरासाठी प्रतिष्ठानकडे ठेवायची आहे. ५ वर्षानंतर पूर्ण रक्कम परत मिळेल. म्हणजे स्वकष्टार्जित धनावरील फक्त व्याज ५ वर्षांसाठी तुम्ही या मंदिरासाठी द्यायचे आहे. अर्थात् 'श्रीनिधी' श्रीमहा विष्णूंचे मंदिर अशा मंगलनिधीमधून उभे राहील. मोठ्या प्रमाणावर अशा निधीची आवश्यकता आहे. आत्तापर्यंत आदित्य प्रतिष्ठानच्या प्रत्येक योजनेला आपण उत्तम प्रतिसाद दिलात. तसा या वेळीही द्याल ही खात्री आहे. धन्यवाद!

संपर्क - ८४८४९२११३० ह्या नंबरवर अवश्य कळवावे.

EXPERIENCE TECHNOLOGY DRIVEN HASSLE-FREE HAPPINESS

We provide the firmest and most rapid connection to the remotest junctions of the country with a provincially influential Premium express courier service in India and logistic grid that is technology determined and focused. We offer all-encompassing extensive operations and expertise to your threshold. With a strategic coalition system of expertise and intrinsic service providers, we strengthen and reinforce our market locus, to retain a tremendously inspired workforce and build a more advantageous commercial segment with wheel-spinning revenue. Ethical, competitively superior, value-oriented services at all levels is what we deliver.

EASY TRACKING | **INTERNATIONAL & DOMESTIC SERVICES** | **CORPORATE GIFTING** | **SAFE HANDLING**

OBN COURIER AND CARGO

100+	**200+**	**220+**	**19,000+**
FRANCHISE	REGIONAL PARTNERS	INTERNATIONAL DESTINATIONS	PIN CODE

www.obnexpress.com

1036, Deep Bunglow Chowk, Swastik Society, Model Colony,
Shivajinagar, Pune, Maharashtra 411016

संपदा सहकारी बँक लि., पुणे.

मुख्य कार्यालय : ७१७ बुधवार पेठ, डि.आय.सी. बिल्डींग,
कसबा गणपती मंदिराजवळ, पुणे ४११ ००२.

फोन नं. : (०२०) ४०३९४०३६ ते ४०३९४०४६

ई–मेल : headoffice@sampadabank.com

वेब साईट : www.sampadabank.com

सदा सर्वदा संपदा !!

"सेवेतून संपन्नता" हे ब्रीद बाळगणारी बँक..

संपदा सहकारी बँक !

सुवर्णमहोत्सवी वर्ष २०२३–२४

यू.पी.आय, मोबाईल ॲप, ए.टी.एम., डेबिट कार्ड इ. अद्ययावत सेवा सुविधांसह

संपदा बँक आपल्या सेवेत!

✻ सर्व कर आणि जी.एस.टी. भरण्याची सुविधा ✻

✻ आकर्षक कर्ज योजना ✻

कर्जावर किमान व्याजदर, वेगवान कर्ज मंजुरी !!

✻ सुस्मित ग्राहकसेवा ✻

बँकेची मार्च २०२३ ची आर्थिक स्थिती

ठेवी	कर्जे	नफा	निव्वळ एन.पी.ए.
रुपये १७०.१८ कोटी	रुपये १०१.०८ कोटी	रुपये १.३२ कोटी	शून्य टक्के

आजच आपल्या नजीकच्या शाखेशी संपर्क साधा,अथवा बँकेच्या वेबसाईटला भेट द्या.

गिरीश सरदेशपांडे	सी.ए. महेश लेले	सी. ई. अश्विनीकुमार उपाध्ये
मुख्य कार्यकारी अधिकारी	उपाध्यक्ष	अध्यक्ष

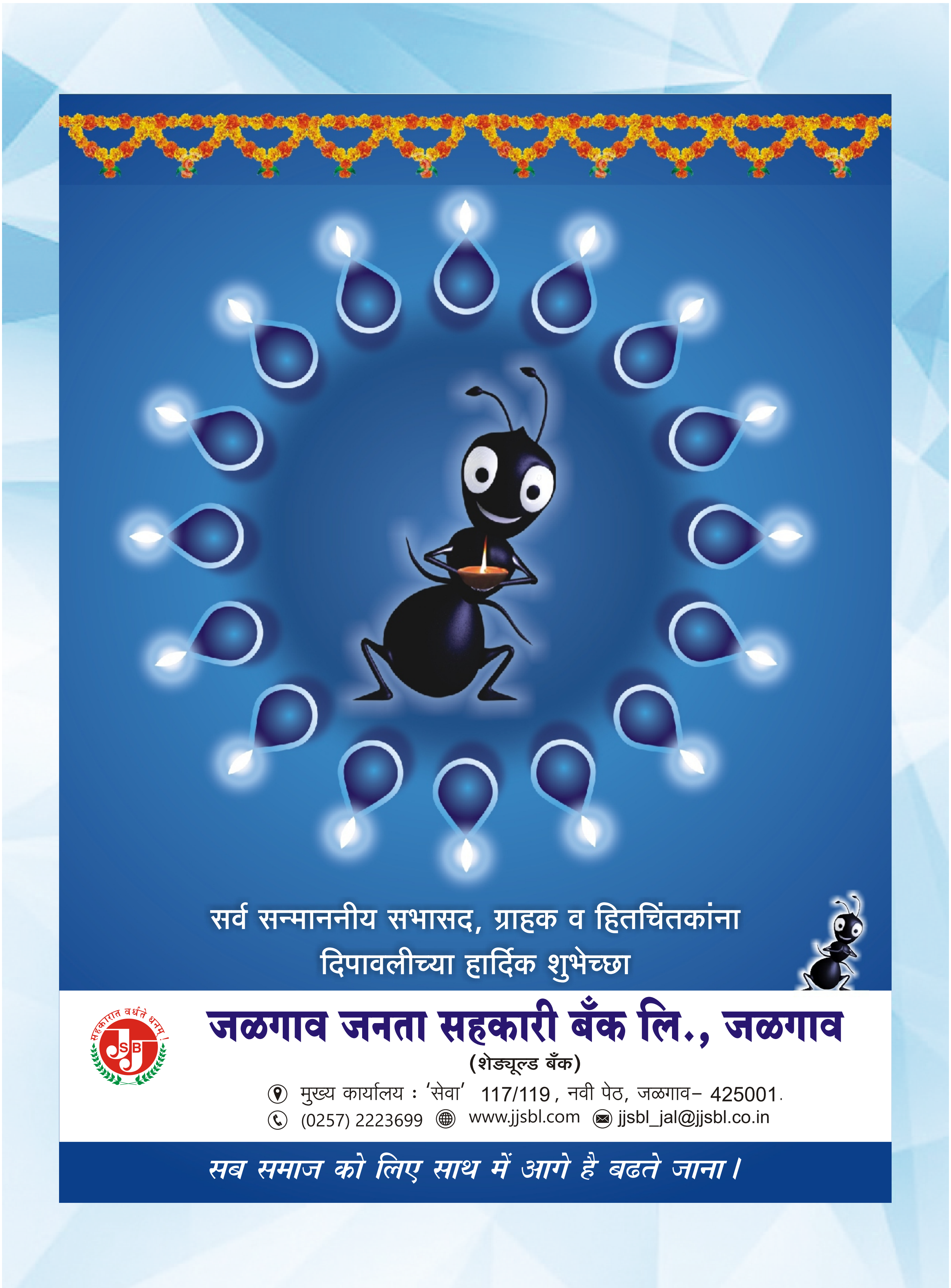
सर्व सन्माननीय सभासद, ग्राहक व हितचिंतकांना
दिपावलीच्या हार्दिक शुभेच्छा
जळगाव जनता सहकारी बँक लि., जळगाव
(शेड्यूल्ड बँक)
मुख्य कार्यालय : 'सेवा' 117/119, नवी पेठ, जळगाव– 425001.
(0257) 2223699 www.jjsbl.com jjsbl_jal@jjsbl.co.in
सब समाज को लिए साथ में आगे है बढते जाना।

RNI No. MAHMAR / 2010 / 31595
Book packets containing periodicals Price ₹ १५०/-

ब्रह्मेश्वर मंदिरातील शिल्पपट्टी

कार्यकारी संपादक : सौ. अपर्णा शंकर अभ्यंकर
संपादन साहाय्य - सौ. रश्मी अरुण तुळजापूरकर, सौ. सुलभा श्रीकांत आठवले, सौ. आरती आदित्य अभ्यंकर
यांनी हे त्रैमासिक प्रकाशक, मुद्रक, मालक आदित्य प्रतिष्ठान,
४/१५, वेदान्तनगरी सोसायटी, कर्वेनगर, पुणे-५२ येथून प्रकाशित केले.
मोबाईल नं. : 8484921130
aditya.pratishthan25@gmail.com / www.adityapratishthan.org.in

BOOK-POST